

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МІСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА імені О. М. БЕКЕТОВА

Н. І. ГОРДІЄНКО

Т. І. СВІТЛИЧНА

ОБЛІКОВО-АНАЛІТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ПІДПРИЄМСТВА

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

(для здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти денної та заочної форм навчання зі спеціальності – 071 Облік і оподаткування)

Харків
ХНУМГ ім. О. М. Бекетова

2023

Гордієнко Н. І. Обліково-аналітичне забезпечення економічної безпеки підприємства : конспект лекцій для здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти денної та заочної форм навчання зі спеціальності – 071 Облік і оподаткування / Н. І. Гордієнко, Т. І. Світлична ; Харків. нац. ун-т. міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. – Харків: ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2023. – 146 с.

Автори

канд. екон. наук, проф. Н. І. Гордієнко

канд. екон. наук, доц. Т. І. Світлична

Рецензент:

Т. В. Момот, доктор економічних наук, професор кафедри фінансів, обліку та безпеки бізнесу (Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова)

Рекомендовано кафедрою фінансів, обліку та безпеки бізнесу, протокол № 15 від 28.04.2022

Зміст

ВСТУП.....	4
1 ЕКОНОМІЧНИЙ РИЗИК ТА МЕТОДИ ЙОГО ВИМІРЮВАННЯ	
1.1 Витоки виникнення ризиків в економічній діяльності.....	5
1.2 Сутність економічних ризиків.....	14
1.3 Аналіз економічних ризиків.....	47
1.4 Кількісна оцінка ризиків.....	50
2 ОБЛІКОВО-АНАЛІТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ СИСТЕМИ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ НА ПІДПРИЄМСТВІ	
2.1 Сутність економічної безпеки та складові її забезпечення.....	60
2.2 Обліково-аналітична інформація в структурі забезпечення функціонування системи економічної безпеки суб'єктів господарської діяльності.....	64
2.3 Обліково-аналітична діяльність в системі забезпечення функціонування системи економічної безпеки суб'єктів господарської діяльності.....	74
2.4 Оцінювання досягнутого рівня безпеки у розрізі окремих напрямів її забезпечення.....	77
2.5 Основні загрози системи обліку на підприємстві та заходи їх нейтралізації в системі економічної безпеки підприємства. Поняття про професійний ризик бухгалтера. Види професійних ризиків.....	79
3 МЕХАНІЗМ ОБЛІКОВО-АНАЛІТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ СУЧАСНИХ МЕТОДИК ОБЛІКУ І АНАЛІЗУ ПРИ ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ФУНКЦІОНУВАННЯ СИСТЕМИ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ	
3.1 Принципи організації та функціонування системи обліково-аналітичного забезпечення економічної безпеки підприємств, установ, організацій.....	98
3.2 Організація обліково-аналітичного забезпечення економічної безпеки суб'єктів господарської діяльності.....	102
3.3 Підсистема обліково-аналітичного забезпечення економічної безпеки підприємства.....	106
3.4 Використання сучасних методик обліку і аналізу при забезпеченні функціонування системи економічної безпеки господарської діяльності.....	116
3.5 Механізм обліково-аналітичного забезпечення функціонування системи економічної безпеки підприємства.....	130
3.6 Вимоги до професійних якостей та зміст діяльності аналітика з обліково-економічного забезпечення економічної безпеки підприємства.....	134
ЗАПИТАННЯ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ КУРСУ.....	136
ОСНОВНІ ТЕРМІНИ І ПОНЯТТЯ.....	137
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ТА РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ	143

ВСТУП

Конспект лекцій з навчальної дисципліни «Обліково-аналітичне забезпечення економічної безпеки підприємства» складений відповідно до освітньо-професійної програми підготовки здобувачів другого (магістерського) рівня зі спеціальності 071 – Облік і оподаткування.

Предметом вивчення дисципліни є сучасні загрози фінансово-економічної безпеки підприємств України в умовах глобалізації світової економіки та організація комплексної системи забезпечення фінансово-економічної безпеки підприємства. Управління стратегією фінансово-економічної безпеки, як складової загальної стратегії розвитку підприємства.

Метою викладання навчальної дисципліни є формування у фахівців з обліку і аудиту фундаментальних знань та професійних навичок по організації систем безпеки на підприємствах України.

Основними завданнями вивчення дисципліни є ознайомлення з особливостями розробки та управління системами безпеки при здійсненні економічної діяльності підприємством з питань:

- загрози фінансово-економічної безпеки підприємств України в умовах глобалізації світової економіки;
- організація комплексної системи забезпечення фінансово-економічної безпеки підприємства;
- розробка та управління реалізацією стратегії фінансово-економічної безпеки підприємства, як складової його загальної стратегії розвитку;
- моніторинг ефективності забезпечення фінансово-економічної безпеки підприємства.

Згідно з вимогами освітньо-професійної програми студенти повинні знати:

- методи вивчення процесів, що відбуваються у зовнішньому середовищі установи, організації, підприємства;
- класифікацію ризиків фінансово-економічної діяльності установи, організації, підприємства;
- техніку моніторингу і критерії оцінювання методів та результатів управлінської діяльності щодо забезпечення економічної безпеки установи, організації, підприємства;
- принципи організації та функціонування системи обліково-аналітичного забезпечення економічної безпеки підприємств, установ, організацій;
- вимоги до професійних якостей та зміст діяльності аналітика з обліково-економічного забезпечення економічної безпеки підприємства.

вміти:

- аналізувати загрози фінансово-економічної безпеки підприємств України в умовах глобалізації світової економіки;

- організувати комплексну систему забезпечення фінансово-економічної безпеки підприємства;
- розробляти та управляти стратегією фінансово-економічної безпеки підприємства, як складовою загальної стратегії розвитку;
- здійснювати моніторинг ефективності забезпечення фінансово-економічної безпеки підприємства;
- визначати систему оцінювання та організувати системи безпеки на підприємстві;
- розробляти систему оцінювання заходів щодо протидії загрозам та ризикам діяльності установи, організації, підприємства.

1 ЕКОНОМІЧНИЙ РИЗИК ТА МЕТОДИ ЙОГО ВИМІРЮВАННЯ

1.1 Витоки виникнення ризиків в економічній діяльності

Поняття ризику в господарській практиці існувало вже у стародавні часи. Очевидно тому воно є звичним в буденній мові. Його ми застосовуємо щоденно у різних життєвих ситуаціях та по відношенню до найрізноманітніших явищ.

У будь-якому випадку застосування поняття ризику можна зробити висновок, що це поняття зв'язане з невпевненістю у результаті тієї чи іншої дії або рішення.

Однак слід розрізняти ризик як економічну категорію від поняття ризику, що використовується в повсякденній мові. Господарський ризик як економічна категорія розглядався в різних економічних теоріях. Класична теорія ризику при дослідженні підприємницького прибутку (Сеніор, Мілль) спочатку ще розрізняла в структурі останнього проценту (як частку на вкладений капітал), “заробітну плату” капіталіста та, нарешті, плату за ризик (як компенсацію можливого ризику, пов'язаного з підприємницькою діяльністю). Згодом багато хто з економістів (Самюель Род, Селігман, Сей, Кларк та ін.) пояснювали підприємницький прибуток винятково з позицій ризику, тобто як оцінку ризику, зв'язаного з підприємницькою діяльністю.

У вітчизняній економічній науці та практиці господарювання ще слабо розроблені методи оцінки ризику стосовно до тих чи інших виробничих ситуацій та видів діяльності, відсутні практичні рекомендації про способи зменшення ризику.

Теорія господарського ризику не повністю склалася і в країнах зі сформованою ринковою економікою. Але існують окремі види підприємницької діяльності, в яких ризик піддається розрахунку, оцінці, і де методи визначення міри ризику відпрацьовані теоретично й практично. Це перш за все страхування майна, здоров'я та життя, лотерейна та ігорна справа. Застосовані у цих видах діяльності методи оцінки ризику, як правило, неможливо використовувати в інших сферах підприємництва.

З формуванням ринкових відносин в Україні актуальними стають питання розвитку теорії господарського ризику та практичного її застосування в

діяльності суб'єктів господарювання. Це обумовлено тим, що підприємницька діяльність у ринковій економіці здійснюється в умовах невизначеності та підвищеного ризику. Завдання справжнього підприємця полягає не в тому, щоб шукати справу із наперед передбаченим результатом, а справу без ризику. При такому підході в ринковій економіці можна зовсім опинитися поза справою та без справи. Підприємець повинен не запобігати неминучому ризику, а вміти відчувати ризик, оцінювати його міру і не переступати допустимі межі.

У ринковій економіці доводиться вчитися здійснювати підприємницьку діяльність в умовах зростаючої невпевненості ситуації та мінливості економічного середовища. Пояснімо докладніше. У підприємця постійно виникає неясність та невпевненість в отриманні очікуваного кінцевого результату, а, отже, зростає ризик, тобто небезпека невдачі, непередбачених втрат. Пов'язано це з особливостями підприємницької діяльності в умовах ринкових відносин.

При командно-адміністративній системі економічні обставини формуються “згори” у наказному порядку у вигляді набору наступних правил та норм: плани, програми, постанови, інструкції, державні ціни, фонди, ліміти, наряди, тарифи та ін. В цих умовах господарювання ризик пов'язаний з невиконанням державних планів, порушенням договірних зобов'язань, недостатньою поставкою сировини та ін., обумовленими найчастіше недотриманням правил та норм господарської діяльності.

Ринкова економіка посилює ризик у господарській, тобто економічній діяльності, що пов'язано з характером ринкових відносин між економічними суб'єктами. Ринкова економіка – це економіка, заснована на відносинах, що виникають при купівлі-продажу товару на ринку, де зустрічаються попит як представник споживання і пропозиція як представник виробництва. У ринкових відносинах беруть участь різні економічні суб'єкти. До них відносяться окремі фізичні особи (підприємці, споживачі, інвестори, вкладники, фермери, продавці, покупці) та юридичні особи (господарюючі суб'єкти). Господарюючі суб'єкти на ринку представлені підприємствами різних форм власності, акціонерними товариствами, біржами, фондами, банками, асоціаціями, концернами та іншими юридичними особами. Економічні суб'єкти ринкової економіки виступають як продавці й покупці.

Таким чином, в основі ринкових відносин лежать відносини між продавцями й покупцями по задоволенню їх інтересів. Продавець намагається продати свою пропозицію, свою продукцію. Покупець прагне реалізувати свій попит, купити необхідну продукцію.

В основі функціонування ринкової економіки лежать такі принципи:

- рівність виробників (продавців) та споживачів (покупців) перед зовнішніми факторами;
- рівновага цін (процентних ставок, курсів) на основі збалансування попиту й пропозиції;
- економічне регулювання самостійних дій суб'єктів ринкових відносин (виробників, продавців, посередників, споживачів, покупців);

– використання юридичних законів для економічного регулювання.

Тому сутність ринкових відносин полягає в тому, що виробники й продавці повинні бути абсолютно вільними і діяти на свій страх та ризик, орієнтуючись лише на державні й ринкові регулятори.

Тому в економічній літературі зустрічається ствердження, що ризик-це перш за все економічна свобода. Над підприємцем можуть стояти тільки закон та запроваджені ним обмеження. Державне регулювання в умовах ринку проводиться переважно до встановлення норм здійснення підприємницької діяльності та до податкової системи. Все інше визначається виробником і споживачем.

Крім державних існують ринкові регулятори. Першорядну роль у системі останніх відіграє ціна. Ціна-це грошове вираження вартості (мінової вартості) товару. Вартість товару являє собою упредметнену у товарі працю. При збіжності попиту на товар з його пропонуванням в умовах товарно-грошових відносин ціна відповідає вартості. Ціна має дві межі: нижча й верхня. Нижчою межею ціни виступає собівартість виробленого товару; верхня межа ціни визначається попитом на даний товар.

Отже, говорячи про свободу економічну, розуміють свободу у вирішенні основних економічних питань – що, як та для кого виробляти.

Однак свободі одного підприємця водночас буде супутником і свобода інших підприємців, які вільні купувати чи не купувати його продукцію, пропонувати за неї свої ціни, продавати йому за визначеною ціною свою продукцію, диктувати свої умови угоди.

При цьому, звичайно, ті, з ким доводиться вступати у господарські відносини, прагнуть перш за все до своєї вигоди, а вона може стати шкодою для інших. До того ж підприємець-конкурент взагалі намагається витиснути свого опонента з ринку.

Отже, підприємцю доводиться мати справу з невизначеністю та підвищеним ризиком, розплачуючись цим за свою економічну свободу.

Завдяки економічній свободі та бажанню одержати прибуток з'являється безліч суб'єктів ринкових відносин, в результаті чого виникає конкуренція. Вона знаходить своє виявлення на ринку товарів та послуг, праці, капіталу, між галузями, територіями й державами.

Конкуренція є цивілізованою формою боротьби за існування, головний засіб підвищення ефективності виробництва та в цілому всієї економічної системи.

Отже, в ринковому середовищі саме життя, процеси виробництва, розподілу, обміну, споживання продукції навчають правилам поведінки при наявності невизначеності та ризику, заохочують за їх знання та суворо наказують за незнання.

Підприємець змушений вивчати ризик, що виникає при виробництві, закупівлі, продажу продукції та в інших видах діяльності підприємства.

Господарчі керівники зіштовхувались і в директивній економіці з виробничим, збутовим, постачальним ризиком. Але ризик у ринковій економіці набуває зовсім іншого характеру. У сучасних умовах його характер

визначається ще й поєднанням факторів ринкового та неринкового типів. За таких умов наявних знань й навиків поведінки недостатньо, щоб подолати небезпеку ризику в ринкових відносинах.

Прийняття рішень в умовах невизначеності й ризику

Ризик притаманний будь-якій сфері людської діяльності. Це пов'язано з багатьма причинами, що впливають на позитивність рішень, які приймаються. Ризик є об'єктивно неминучим елементом прийняття будь-якого господарського рішення, тому що головна характеристика умов господарювання в ринковій економіці – це невизначеність. Управлінські рішення, як правило, приймаються при обмеженій інформації про набір можливих подій, імовірність їх настання і наслідки кожного ймовірного виходу. Подібна ситуація в 20-ті роки була визначена Френком Найтом як невизначеність у його книзі “Риск, неопределенность и прибыль”, що була видана у 1921 р. і не втратила свого теоретичного значення й досі.

Теорія прийняття рішень виділяє три можливих ситуації вибору рішення:

1) вибір при визначеності – коли результат рішення детермінований і може бути визначений заздалегідь;

2) вибір в умовах ризику – коли результат заздалегідь точно не може бути відомим, але існує інформація про імовірність розподілу можливих наслідків;

3) вибір в умовах невизначеності – коли результат має випадковий характер і повністю відсутня інформація про імовірність наслідків рішення.

З практичної точки зору межа між другою і третьою можливими ситуаціями не достатньо чітка, якщо ймовірністю вважати так звану суб'єктивну ймовірність – ймовірність як ступінь впевненості людини у здійсненні того чи іншого результату.

Треба чітко розмежувати поняття «ризик» і «невизначеність». Ризик характеризує таку ситуацію, коли настання невідомих подій надто імовірне і може бути оцінено кількісно, а невизначеність – коли ймовірність настання таких подій оцінити заздалегідь неможливо. У реальній ситуації управлінські рішення майже завжди пов'язані з ризиком, що зумовлений наявністю ряду факторів невизначеності, заздалегідь непередбачених.

За відсутності невизначеності будь-які розходження між виручкою і витратами будуть усунені в процесі конкуренції, а прибуток дорівнюватиме нулю. У реальному світі, що постійно змінюється і тому завжди невизначений, такого не буває.

Ризики – обов'язковий атрибут функціонування суб'єктів ринкової економіки. Сама по собі наявність ризику, що супроводжує діяльність того чи іншого ринкового суб'єкта, не є надбанням чи недоліком. Більше того, відсутність ризику, тобто небезпеки настання непередбачених та небажаних для суб'єкта наслідків його дій, як правило, зашкоджує економіці, підриває її динамічність та ефективність. Це пов'язано не тільки з тісним зв'язком між прибутковістю та ризикованістю. Справа в тому, що в умовно “безризиковій” економіці дуже зменшується сфера самореалізації людей, які схильні до підприємництва. Наявність ризику виступає постійним та сильнодіючим

фактором руху підприємницької сфери економіки й обумовлює також економічний прогрес у суспільстві.

Невизначеність і ризик у господарській діяльності відіграють важливу роль, вміщуючи в собі протиріччя між планованим і дійсним, тобто джерело розвитку підприємницької діяльності.

Ризиків у господарській діяльності в умовах ринкових відносин уникнути не можна. Для одержання економічного прибутку доводиться свідомо йти на прийняття ризикового рішення.

Прийняття рішень за умов невизначеності характеризується тим, що неможливо однозначно передбачити наслідки цих рішень, хто б їх не прогнозував. Тобто розглянуті варіанти будь-якої економічної діяльності є варіантами з різним (за розміром) рівнем сподіваного прибутку і характеризуються різною імовірністю (об'єктивною чи суб'єктивною), що цього прибутку буде досягнуто власне на цьому сподіваному рівні. Така непевність призводить до того, що прибуток стає випадковою величиною, котру можна максимізувати лише за умов прийняття ряду гіпотез та коли у менеджера наявна певна схильність до ризику як міри.

Ось як з позиції теорії ризиків у пояснюється співвідношення ризику й доходу і дається відповідь на питання “чому різні інвестиції мають різну віддачу”.

Одні інвестиції приносять високий доход, інші – низький. Звичайно, важко сподіватися на високі доходи, коли справа цілком певна. Але коли пропонують вкласти гроші в ненадійну або ризиковану справу, тоді цілком слушно вимагати високий доход. Іншими словами, інвестори повинні одержувати компенсацію за ризик. Отже, співвідношення між ризиком і доходом полягає в тому, що віддача від вкладених грошей повинна пропорційно відповідати ризикованості вкладу.

Низький ризик пов'язаний з низькими доходами, високий – з високими. Взаємозалежність ризику й доходу показана на рисунку 1.1.

Коли ризику немає, інвестори одержують дохід Y_3 , за ризику X_1 дохід буде Y_2 , інвестори одержать дохід Y_1 . У звичайних умовах низький ризик приводить до низької віддачі, високий ризик пов'язаний з високими доходами.

У фінансах ризик визначається рівнем мінливості сподіваних доходів, що трапляються у ряді значень, коли вони відхиляються від характерної середньої величини. Наприклад, середньоарифметичне ряду 1, 2, 3 – 2, а ряду 1, 3, 6 – 3. Друга послідовність вважається більш мінливою за першу. Чим вище мінливість, тим вищий рівень ризику.

Інший фактор, що впливає на рівень ризику – час. Готівка важить для інвестора більше, ніж гроші у майбутньому. Коли інвестор дає гроші в борг, завжди є ризик або непевність, що гроші повернуться. Щоб позикодавець ризикував розлучатися зі своїми грошима, він має отримувати добру компенсацію. Наведемо приклад, який допоможе зрозуміти вищесказане.

Приклад. Особа має 10 000 ум. од. готівкою і 1 000 ум. од. віддає в борг або інвестує. Отже, вона міняє гарантовану готівку на певний майбутній дохід і

може вимагати 100 ум. од. доходу за позику 1000 ум. од. Віддача дорівнює 10 % (100 ум.од. / 1000 ум.од.).

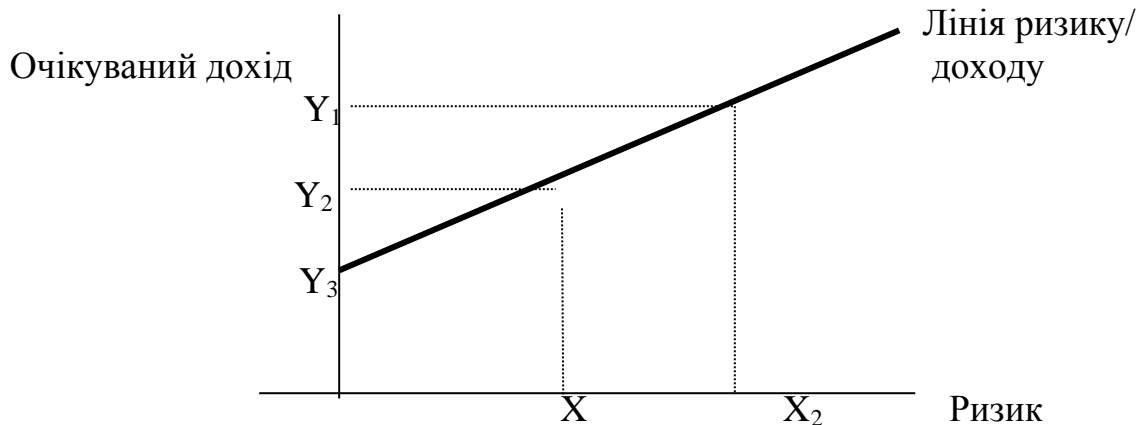

Рисунок 1.1 – Співвідношення ризику і доходу

Інвестор далі не охоче розлучається зі своїми грошима. Якщо в нього попросять позичити ще 1 000 ум. од., він може вимагати 110 ум. од. доходу, щоб покрити зростаюче небажання поступатися гарантованою готівкою в обмін на ризиковані майбутні доходи. У такому випадку віддача зростає до 10,5% (210 ум. од./2000 ум. од.), за принципом: завтра ризикованіше, ніж сьогодні. Чим більше грошей вкладається, тим вищий ризик, і інвестори хочуть компенсації за такий ризик. Іншими словами, коефіцієнт віддачі (ставка дисконту) зростає із зростанням ризику вкладання дедалі більших сум в активи, що дають дохід у майбутньому. На цьому простому прикладі показано, що коли ризик або непевність зростають, збільшується доходність, на яку сподіваються.

Отже, аналіз ризику і віддачі є основою всіх оцінок доцільності капіталовкладень ті прийняття рішень. Порівнюючи рівень ризику із сподіваними доходами, можна визначити, чи слід вкладати гроші у певний проект і чи буде він прибутковіший за інші. Завжди існує співвідношення ризику і доходу. Загалом, чим вищий рівень ризику, тим більшого доходу сподіваються. І навпаки.

Ризик у господарській діяльності має об'єктивну основу із-за невизначеності зовнішнього середовища по відношенню до підприємства.. Риски в підприємницької діяльності відзначають, що зовнішнє середовище вміщує в себе об'єктивні економічні, соціальні і політичні умови, в рамках яких фірма здійснює свою діяльність і до динаміки яких вона повинна пристосовуватися. Невизначеність ситуації обумовлена тим, що вона залежить від безлічі змінних. Об'єктивність ризику пов'язана з наявністю факторів, існування яких не залежить від дій господарника.

Крім об'єктивної сторони існує суб'єктивна сторона ризику. Ризик у господарській діяльності завжди суб'єктивний, оскільки він реалізується через людину. Така точка зору має сенс, бо саме людина оцінює ситуацію, формує безліч можливих ісходів і оцінює ймовірність їх здійснення, здійснює вибір із

безлічі альтернатив. Крім цього, сприймання ризику залежить від кожної конкретної людини: для одного надана величина ризику є припустимою, а для іншого – неприпустимою.

По відношенню до ступеня ризику господарюючі суб'єкти і громадяни поділяються на підприємців, інвесторів, спекулянтів і гравців.

Суб'єктивність ризику пов'язана з таким поняттям, як діловий ризик. Саме успіх підприємця значною мірою залежить від відношення до ділового ризику.

Діловий ризик та підприємницька діяльність

Діловий ризик є важливою складовою часткою теорії і практики управління. Перехід вітчизняної економіки до ринкових умов зробив актуальними теоретичні й практичні розробки питань управління в ситуаціях з ризиком. Орієнтування економіки країни протягом довгого часу на переважно екстенсивний розвиток, високий ступінь централізації управління, панування адміністративних методів управління не ставили до життя питання про врахування невизначеності й ризику. Крім того, у підприємств не було бажання й інтересу йти на ризик, змінювати існуючу технологію виробництва. Звідси зрозумілі й причини відсутності стійкого інтересу до проблеми господарського ризику.

Сьогодні ще відсутнє однозначне розуміння сутності ділового ризику. Це пояснюється тим, що ризик – складне явище, що має багато не співпадаючих, а іноді протилежних реальних підстав. Це обумовлює можливість існування безлічі різних точок зору.

У словнику Вебстера «ризик» визначається як «небезпека, можливість збитків та шкоди». Тобто ризик відноситься до настання якоїсь несприятливої події.

У психології терміну «ризик» відповідають три основні взаємопов'язані визначення:

– ризик як міра очікуваної несприятливості в діяльності, що визначається ймовірністю невдач та ступенем несприятливих наслідків при цьому;

– ризик як дія, що загрожує суб'єкту втратою (травма, шкода і т. ін.). Тому при класифікації ризиків виділяють виправданий та невинуватий ризик;

– ризик як ситуація вибору між двома можливими варіантами дії: менш приваблива, але більш надійна, та більш приваблива, але менш надійна (він пов'язаний з можливими несприятливими наслідками).

Під ризиком розуміється дія, спрямована на привабливу мету, досягнення якої обтяжено для людини елементами загрози втрати, небезпеки (травми, захворювання, смерть і т. ін.).

Поєднання цих підходів створює можливість розглядати ризик як ситуативну характеристику діяльності, що об'єднує невизначеність результату та можливі несприятливі наслідки у випадках невдачі.

Ризик є однією з характерних рис підприємницької діяльності. Що таке підприємницька діяльність, хто може з нею впоратися, якими якостями при цьому треба володіти?

Що примушує працювати такий великий й складний організм, як ринкова економіка? Це – люди. Серед здібностей, які людина застосовує на практиці, є такі: здоровий сенс та вміння йти на ризик, здатність керувати й використовувати свої можливості для досягнення визначеної мети. Сума цих здібностей становить підприємницьку здібність. Її з повним правом можна назвати четвертим фактором, рушійною силою виробництва.

Звичайно, не всі з нас мають ці якості. Деякі люди люблять, щоб їх життя йшло по раз і назавжди встановленому зразку, і не бажають нічого змінювати, інші прагнуть більше підкорятися, а не керувати. Нарешті, діяльність підприємців в будь-якій галузі економіки і взагалі в будь-якій сфері людського життя називається підприємництвом.

Кожне суспільство незалежно від його соціально-економічного ладу, існуючих форм власності має на меті найбільш ефективно вирішувати основні й взаємопов'язані проблеми що? як? для кого? Світовий досвід сучасного господарства показує:

- виробляти необхідно таку продукцію, яка користується попитом, яку можуть і бажають придбати споживачі;

- «як виробляти» визначається конкуренцією між різними виробниками; виробляти слід з найбільшою ефективністю продукцію високої якості при мінімальних затратах і за низькою ціною;

- «для кого виробляти» – обумовлено розміром заробітної плати та доходами членів суспільства; товар виробляється для того споживача, який здатний його придбати, хто має і розпоряджається відповідною сумою грошей.

У ринковій економіці оптимальне вирішення цих питань невід'ємно пов'язане з розвитком підприємницьких здібностей у господарників.

Умови для цього розвитку наступні.

1. Створення законодавчої та нормативної бази:

- надання всім господарчим суб'єктам гарантії у зберіганні їх власності;

- виключення можливості націоналізації, експропріації;

- створення всім учасникам ринкових відносин рівних прав і надання повної економічної свободи;

- недопущення втручання органів державного управління в діяльність підприємств.

2. Конкурентний режим господарювання.

3. Формування елементів ринкової інфраструктури.

4. Заохочення і розвиток дрібного підприємництва, створення сприятливого економічного середовища.

Підприємництво в ринковому господарстві реалізується на перетині економіки, політики, техніки, юриспруденції, психології та етики. Щоб забезпечити оптимальне поєднання факторів виробництва, підприємець

повинен постійно стежити за змінами кон'юнктури ринку, приймаючи рішення в умовах нестачі інформації, а тому постійно ризикує. Він працює у системі багатьох взаємопов'язаних сфер впливу. Практично всі рішення, що приймаються ним на майбутнє, мають ознаки невизначеності.

Таким чином, враховуючи специфіку підприємницької діяльності та необхідність, як правило, приймати рішення в умовах ризику, підприємець для досягнення успіху опановує поступово нові моменти ділового ризику. Діловий успіх підприємця визначається багатьма факторами як суб'єктивного, так і об'єктивного характеру.

Протягом довгого часу панувало переконання, що для успішного керування потрібні лише такі риси людини, як інтелект, освіта й аналітичні здібності. У середині 70-х років відбулася переоцінка цінностей і було виявлено, що для успіху в підприємницькій діяльності важливими є й інші якості. Це, перш за все, діловий досвід, творчий підхід, цілеспрямованість та кругозір і т. ін. Саме ці якості є головними в діяльності в умовах ринкової економіки.

Ризик виступає невід'ємною рисою всіх аспектів підприємництва – особистого, економічного, організаційно-управлінського. Готовність до ризику – стійка характеристика підприємця. Вона органічно пов'язана з такими якостями: активність, імпульсивність, схильність до інновацій, прагнення до успіху, лідерства, стійкість до стресів, орієнтація на незалежність, економічна свобода й творча продуктивність, вміння оперативно знаходити й аналізувати інформацію, тверезо оцінювати свої можливості, стан навколишнього середовища, параметри теперішніх і майбутніх споживачів та контрагентів, підвищена інтуїція та відповідальність за прийняття та реалізацію рішень.

Люди, які мають здібності до ризику в межах необхідних суспільних регламентацій, – це цінний людський ресурс стійкого розвитку національної економіки. Існує таке поняття, як ризик-тейкер, тобто людина, здатна до ризику.

Головні риси ризик-тейкера – сміливість, нестандартність вчинків, незалежність, незвичайність, динамічність, схильність до експерименту, але водночас: тверезий розрахунок, спроможність багатосторонньо й швидко оцінювати обстановку, миттєво реагувати на зміну обставин, творчо оцінити можливий кінцевий результати.

Висновки

1. Ризик в економічній діяльності підприємств є неминучим. Ринкова економіка посилює господарський ризик, він виступає немов би платою за економічну свободу. В сучасних умовах розвитку економіки в нашій країні характер господарського ризику визначається поєднанням факторів ринкового і неринкового типу.

2. У ринковій економіці оптимальне вирішення основних економічних питань нерозривно пов'язане з розвитком підприємницьких здібностей у господарників. Підприємницьку здібність розглядають як фактор виробництва

разом з іншими факторами: землею, капіталом, працею. Підприємець поєднує фактори в єдиний процес виробництва товарів та послуг, ризикуючи понести збитки.

3. Кожний учасник ринкових відносин позбавлений гарантій безпрограшу в своїх діях і постійно ризикує, приймаючи рішення в умовах невизначеності.

4. Поняття “господарський ризик” зв’язане з поняттям “невизначеність”.

5. Ризик характеризує ситуацію, коли настання невідомих подій надто певне і може бути оцінене кількісно, а невизначеність – коли ймовірність настання таких подій оцінити заздалегідь неможливо. Всі управлінські рішення умовно можна поділити на три види: рішення в умовах визначеності, рішення в умовах ризику, рішення в умовах невизначеності. У ринковій економіці основна частина рішень – рішення в умовах ризику. Ефективність управлінських рішень залежить від вміння менеджера управляти господарським ризиком, тобто передбачати його, оцінити величину і знайти оптимальний спосіб захисту.

Запитання для закріплення матеріалу

1. Як давно виникло поняття «господарський ризик»?
2. З чим пов’язаний господарський ризик в умовах командно-адміністративної економіки?
3. Які принципи функціонування ринкової економіки?
4. Який зміст відносин між економічними суб’єктами в ринковій економіці?
5. Що означає вираз «економічна свобода»?
6. Чому в ринковій економіці в господарській діяльності неможливо запобігти ризику взагалі?
7. Навіщо необхідно вивчати теорію господарського ризику?
8. Що таке підприємництво, чи зв’язане це поняття з господарським ризиком?
9. Чим відрізняється господарський ризик від невизначеності?

1.2 Сутність економічних ризиків

Визначення економічного ризику

Підприємницька діяльність є ризиковою, тобто дії учасників підприємства в умовах ринкових відносин не можуть бути з певною визначеністю розраховані та здійснені.

Формування ринку і ринкової інфраструктури, нових механізмів встановлення господарських зв’язків, розвитку підприємства, зростання конкуренції вимагають поглиблення теорії ризику, методів його оцінювання та регулювання на всіх рівнях господарювання: державному, регіональному, місцевому, галузевому, а також підприємства, цеха, дільниці незалежно від форми власності.

Не можна сказати, що у вітчизняній економіці проблема ризику нова. Однак відношення до ризику тут завжди було суперечливим і неоднозначним.

У 20-ті роки ХХ-го століття поняття «ризик» було нормативно закріплено в деяких законодавчих актах стосовно виробничої та раціоналізаторської діяльності. До середини 30-х років категорію «ризик» визначають як «буржуазну». З ідеологічної точки зору категорія «ризик» ніяк не поєднувалася з плановим характером розвитку економіки. Тому оголошувалися неприйнятними соціалістичною системою дослідження та розробки з питань аналізу ризику. Ігнорування проблем ризику в економіці досягло такого ступеня, що цю категорію навіть не відображали в енциклопедичних словниках того часу. Вважалося, що соціалістична плановість і ризик – явища несумісні. Таким чином, важлива економічна категорія на багато десятиріч майже зникла з поля зору науки й практики управління економікою.

Посилення інтересу до ризику в господарській діяльності пов'язано з проведенням економічної реформи. Господарське середовище стає все більш ринковим, вносить в діяльність підприємств невизначеність, розширює зони ризикових ситуацій.

У вітчизняній економічній науці й практиці господарювання поступово формується термінологічна база теорії ризиків. Важливою проблемою є розробка методик стосовно оцінки ризику в різних сферах економічної діяльності та менеджменту ризику.

Поняття ризику використовується в різних науках: право розглядає ризик у зв'язку з його правомірністю, теорія катастроф застосовує цей термін для опису аварій, стихійних лих та ін., тобто в кожній з наук вивчення ризику ґрунтується на предметі дослідження даної науки. Аналіз економічної літератури з проблем ризику дозволяє виявити основні моменти, що є характерними для ризикової ситуації:

- випадковий характер подій;
- наявність альтернативних рішень;
- відомі або можна визначити ймовірності результатів та самі очікувані результати;
- ймовірність виникнення збитків;
- ймовірність одержання додаткового прибутку.

Таким чином, категорію «ризик» можна визначити як небезпеку потенційно можливої втрати ресурсів або недодержання доходів у порівнянні з варіантом, що розрахований на раціональне використання ресурсів у даному виді діяльності.

Коротко можна сказати, що ризик – можлива небезпека втрат.

Відносно господарської діяльності господарський ризик підприємства – загроза того, що підприємство понесе втрати у вигляді додаткових витрат або отримає доходи нижче тих, на які воно розраховувало.

Взагалі господарський ризик – це ризик, що виникає при будь-яких видах діяльності, пов'язаних з виробництвом продукції, товарів та послуг, їх

реалізацією; товарно-грошовими і фінансовими операціями; комерцією, а також здійсненням науково-технічних проєктів.

Підприємницька діяльність завжди обтяжена ризиком. Джерелом невизначеності, що призводить до ризику, є всі стадії виробничого процесу. Тому для підприємницької діяльності поняття “підприємницький ризик” і «господарський ризик» збігаються. Однак у ринковій економіці існують такі види діяльності, які не мають підприємницького характеру. Це перш за все благодійні товариства. Ризик їх діяльності не має підприємницького характеру. Тому, вивчаючи діяльність непідприємницьких суб’єктів господарювання, слід використовувати поняття «господарський ризик» або економічний ризик.

Далі у цьому посібнику йдеться про господарський ризик у підприємницькій діяльності, тобто про підприємницький ризик. У літературі з теорії ризику для конкретизації господарського ризику застосовується поняття «економічний ризик». При цьому визначається економічний ризик як об’єктивно – суб’єктивна категорія в діяльності суб’єктів господарювання, пов’язана з подоланням невизначеності й конфліктності у ситуації неминучого вибору й відображає ступінь відхилення від цілей, очікуваного (бажаного) результату, міру невдачі, збитків з урахуванням впливу керованих і некерованих чинників, за наявності прямих та зворотних зв’язків. Існує також визначення економічного ризику як діяльності суб’єктів господарського життя, що пов’язана з подоланням невизначеності в ситуації неминучого вибору, у процесі якого є можливість оцінити ймовірність досягнення бажаного результату, невдач та відхилень від мети на основі кількісного аналізу систем та операцій в кожному з аналізованих варіантів. До цих визначень економічного ризику треба ще додати трактування самих термінів «господарський», «економічний». У Короткому тлумачному словнику української мови економіка пояснюється як господарське життя, а тому господарський ризик і економічний ризик – це синоніми. Господарський ризик виконує в підприємницькій діяльності певні функції. В економічній літературі виділяють такі функції ризику: функції –інноваційна; господарського регулятивна; ризику –захисна; –аналітична.

Інноваційну функцію господарський ризик виконує, стимулюючи пошук нетрадиційних рішень проблем, що стоять перед підприємством. У міжнародній господарській практиці вже є досвід інноваційного ризикового господарювання. Більшість фірм, компаній досягають успіху, стають конкурентоздатними завдяки інноваційній економічній діяльності, яка завжди пов’язана з ризиком.

Саме ризикові рішення, ризиковий тип господарювання приводять до більш ефективного виробництва, а від нього вирають і виробник, і споживач, і суспільство в цілому.

Регулятивна функція має суперечливий характер і виступає у двох формах: конструктивній і деструктивній. Конструктивна форма виявляється в тому, що спроможність ризикувати – один з шляхів успішної діяльності в ринковій економіці. Однак ризик може стати проявом авантюризму,

суб'єктивізму, якщо рішення приймається в умовах неповної інформації. У цьому випадку ризик виступає у вигляді дестабілізуючого фактора.

Захисна функція ризику виявляється в тому, що якщо для господарника ризик – природний стан, то нормальним повинно бути і терпиме ставлення до невдач. Заповзятливим господарникам потрібний спеціальний захист, правові, політичні й економічні гарантії, що виключають в разі невдачі покарання і стимулюють виправданій ризик. Ймовірність помилки слід розцінювати як невід'ємний атрибут самостійності, а не як результат непрофесійної неспроможності. Мається на увазі помилка, що виявляється такою внаслідок ризику, який себе не виправдав, хоч і був розрахований.

Аналітична функція господарського ризику пов'язана з тим, що наявність ризику припускає необхідність вибору одного з можливих варіантів рішень, у зв'язку з чим господарник у процесі прийняття рішення аналізує всі можливі альтернативи, вибираючи найбільш рентабельні й найменш ризикові. У залежності від конкретного змісту ризикової ситуації альтернативність має різний ступінь складності і вирішується різними засобами.

Отже, економічний ризик виконує конкретні функції і сприяє досягненню намічених завдань. Підприємець, працюючи в ринку, повинен не відмовлятися від ризику взагалі, а вибирати ризикові рішення на основі об'єктивних критеріїв.

Вимірювання ризику

У літературі з економіки, а також у практиці підприємницької діяльності зустрічаються такі терміни, як «високий ризик» або «низький ризик». Чим визначається рівень ризику?

Будь-яка господарська діяльність пов'язана з витратами. При несприятливому збігу обставин ці витрати можуть збільшуватись, тобто з'являються додаткові витрати понад намічені. Це може призвести до зниження прибутку, доходу в порівнянні з очікуваними величинами. Саме відхилення фактичних даних показника прибутку від прогнозованого характеризує ступінь ризику. Це відхилення показників прибутку характеризує втрати або збитки підприємства.

В абсолютному вираженні ризик може визначатися величиною можливих втрат (збитків) у матеріально-речовинному або вартісному обчисленні.

Але слід зазначити, що одна і та ж випадкова подія може призвести до збільшення витрат у вигляді одного виду ресурсів і зменшення іншого, тобто поряд з підвищеними витратами одних ресурсів може мати місце економія інших. Тому важливим питанням в аналізі ризиків є аналіз та прогнозування можливих втрат ресурсів. При розрахунку загальних втрат треба враховувати як збільшення, так і економію ресурсів від непередбачених подій, а зробити це наперед не завжди можливо.

Таким чином, ризик є вартісним виразом імовірної події, що призведе до втрат.

Втрати, що мають місце в господарській діяльності оцінюються при аналізі ризику їх розміром та ймовірністю появи. У теорії господарського

ризиків ці втрати класифікують на п'ять видів: матеріальні, трудові, фінансові, втрати часу та спеціальні види втрат.

Матеріальні втрати мають місце у випадках, не передбачених підприємницьким проектом, у вигляді додаткових затрат чи прямих втрат обладнання, майна, продукції, сировини, енергії та ін. Кожний вид матеріальних втрат оцінюють у фізичних одиницях маси, обсягу, площі, довжини або в штуках. Загальну величину матеріальних витрат оцінюють у вартісному вираженні. Для цього втрати у фізичних одиницях переводять у вартісне вимірювання, помножуючи їх на ціну одиниці відповідного матеріального виду ресурсу.

Трудові втрати – це втрати робочого часу, зумовлені випадковими, непередбачуваними обставинами. Їх вимірюють у людино-годинах, людино-днях або просто годинах робочого часу та переводять у вартісне вираження, помножуючи, наприклад, людино-години на вартість одного часу.

Фінансові втрати мають місце при наявності прямих грошових збитків, які пов'язані з перевитратою грошей, непередбачуваними виплатами, штрафами, сплатою додаткових податків, втратою цінних паперів. Фінансові втрати виявляються під час недоодержання грошей з тих джерел, звідки вони повинні були надійти. Особливий вид грошових збитків пов'язаний з інфляцією, зміною валютного курсу національної валюти. Поряд з безповоротними можуть мати місце тимчасові втрати, зумовлені заморожуванням рахунків, несвоєчасною видачею коштів, відстрочкою виплати боргів.

Втрати часу існують тоді, коли процес господарської діяльності йде повільніше, ніж було намічено. Пряма оцінка таких втрат здійснюється в годинах, днях, тижнях, місяцях затримки в одержанні запланованого результату. Щоб перевести оцінку втрат часу у вартісне вимірювання, необхідно встановити, до яких втрат прибутку від господарської діяльності здатні призвести випадкові втрати часу.

Спеціальні види втрат виявляються у вигляді заподіяння шкоди здоров'ю і життю людей, навколишньому середовищу, престижу підприємства, а також внаслідок інших подій, що мають несприятливі соціальні та морально-психологічні наслідки. Спеціальні види втрат важко оцінюються в кількісному і тим більше у вартісному вираженні.

Для кожного виду втрат оцінку ймовірності їх виникнення та величину слід виконувати для конкретного відрізка часу: місяця, року, терміну здійснення діяльності і т. ін.

Виходячи із загальної оцінки розмірів ймовірних втрат, їх треба розподіляти на визначальні й другорядні. Виконуючи кількісну оцінку господарського ризику, другорядні втрати можна виключити. Говорячи про втрати, що призводять до ризику, необхідно брати до уваги лише випадкові втрати, що не піддаються прямому розрахунку і не враховані в плані. Якщо втрати можна заздалегідь передбачити і вони не є випадковими, то їх треба розглядати не як втрати, а як неминучі витрати і включати до розрахункової калькуляції.

Втрати можна класифікувати за видами підприємницької діяльності: виробничі, комерційні, фінансові.

Для виробничого підприємництва характерні такі втрати :

Зниження запланованих обсягів виробництва і реалізації продукції внаслідок зниження продуктивності праці, простоїв устаткування чи недовикористання виробничих потужностей, відсутності необхідної кількості сировини, підвищення відсотку браку призводить до зменшення виручки (ΔB). Ймовірні втрати у вартісному виразі визначаються так:

$$\Delta B = \Delta O \cdot Ц, \quad (1.1)$$

де ΔO – ймовірне зниження обсягів виробництва продукції;

$Ц$ – ціна реалізації одиниці обсягу продукції.

Зниження цін, за якими намічалася реалізація продукції, у зв'язку з погіршенням її якості, несприятливими змінами ринкової кон'юнктури, падінням попиту чи ціною реформою призводить до зменшення виручки (ΔB):

$$\Delta B = \Delta Ц \cdot O, \quad (1.2)$$

де $\Delta Ц$ – ймовірне зниження ціни реалізації одиниці обсягу продукції;

O – запланований обсяг реалізації продукції.

Підвищення матеріальних витрат, що зумовлено перевитратою матеріалів, сировини, палива, енергії, призводять до імовірних втрат прибутку (ΔB):

$$\Delta B = \sum \Delta M_i \cdot Ц_i, \quad (1.3)$$

де ΔM_i – імовірні перевитрати i -того виду матеріальних ресурсів;

$Ц_i$ – ціна одиниці i -того виду матеріальних ресурсів.

Інше підвищення витрат може мати місце за рахунок транспортних витрат, підвищених торговельних витрат, накладних та інших побічних витрат.

Перевитрати запланованого фонду оплати праці призводить до втрат або за рахунок перевищення наміченої чисельності, або внаслідок більш високої, ніж планувалося, заробітної плати.

Оплата підвищених відрахунків і податків може мати місце, якщо в процесі здійснення підприємницького проекту ставки відрахунків і податків змінюються в небажану сторону.

У виробничому підприємстві можливі втрати у вигляді штрафів, витрат через стихійні лиха, епідемії.

Для комерційного підприємництва характерні такі втрати:

1. *Несприятлива зміна (підвищення) закупівельної ціни на товар, що не враховано у підприємницькому проекті, призводить до ймовірних втрат (ΔB):*

$$\Delta B = \Delta C \cdot O, \quad (1.4)$$

де ΔC – ймовірне підвищення закупівельної ціни;
 O – обсяг закупівлі товару у фізичному вимірюванні.

2. *Непередбачене зниження обсягу закупівлі товару в порівнянні з запланованим викликає зменшення обсягу реалізації, тобто масштабу всієї операції. Якщо внаслідок цього пропорційно знижуються витрати і доходи, то ймовірні втрати (ΔB) у вартісному вираженні визначаються так:*

$$\Delta B = \Delta O \cdot n, \quad (1.5)$$

де ΔO – зниження обсягу закупівлі товару у фізичному вимірюванні;
 n – розмір прибутку, що припадає на одиницю обсягу реалізації товару.

Але у загальних витратах існує частина так званих умовно постійних витрат, які прямо не залежать від обсягів комерційних операцій. Тоді втрати будуть ще більшими, тому що зростуть витрати на одиницю обсягу реалізації товару. Якщо це зростання перевищить розрахунковий прибуток на одиницю товару, то може бути так, що операція виявиться взагалі нерентабельною, тобто ризик буде вищим за припустимий.

3. *Втрати товару під час товарообороту (транспортування, зберігання) чи втрати якості, споживчої цінності товару призводить до зниження його вартості. Ці втрати (ΔB) можуть завдати збитків, рівень яких оцінюється таким чином:*

$$\Delta B = \Delta O \cdot C \quad \dots \quad (1.6)$$

або

$$\Delta B = O_3 \cdot \Delta C, \quad (1.7)$$

де ΔO – зниження обсягу товару, яке дорівнює обсягу втраченого товару у фізичному вимірюванні;

C – закупівельна ціна товару;

O_3 – зіпсований обсяг товару у фізичному вимірюванні;

ΔC – зниження ціни реалізації зіпсованого товару.

4. *Перевищення витрат обороту у порівнянні із запланованими через причин непередбачених додаткових витрат, штрафів, мита, відрахунків призводить до зниження виручки, прибутку в обсязі цих перевищень.*

5. *Зниження ціни реалізації товару у порівнянні з проектною викликає втрати (ΔB):*

$$\Delta B = \Delta C \cdot O, \quad (1.8)$$

де ΔC – зниження ціни реалізації товару;

O – обсяг реалізації товару у фізичному вимірюванні.

б. *Зниження обсягу реалізації товару*, обумовлене непрогнозованим падінням попиту чи необхідності в товарі, витісненням його конкуруючими товарами, обмеженнями на продаж призводить до втрат виручки, прибутку (ΔB):

$$\Delta B = \Delta O \cdot C, \quad (1.9)$$

де ΔO – зниження обсягу реалізації товару;

C – ціна реалізації товару.

Фінансове підприємництво можна характеризувати як комерційне, але у ролі товару тут виступають цінні папери чи валюта. Тому перелік можливих втрат у ньому той самий, що й у комерційному з урахуванням специфіки товару. Оцінюючи втрати в цьому виді підприємництва слід також враховувати такі чинники, як неплатоспроможність одного з агентів фінансової операції, зміна курсу грошей, валюти та цінних паперів, обмеження на валютні операції тощо.

В оцінці підприємницького ризику значну роль відіграє фактор часу. Слід мати на увазі, що величина ймовірних втрат залежить від часу і ця залежність виявляється таким чином. Перш за все, ризик пов'язаний з тривалістю здійснення підприємницького проекту. Тому, оцінюючи ризик на всьому періоді, треба виконати оцінку також по місяцях, рокам або інших часових відрізках загального періоду підприємництва.

По-друге, міра ризику, ймовірність втрат може змінюватись з часом у зв'язку із змінами умов реалізації підприємницького задуму. Остання обставина приводить до необхідності розрізняти проектний і поточний (теперішній) ризик. Проектний ризик оцінюється на стадії підготовки до здійснення проекту, у процесі первинних розрахунків та обґрунтуванні доцільності проведення підприємницького задуму в життя. Поточний ризик оцінюється у процесі реалізації підприємницького проекту.

Умови здійснення підприємницької діяльності можуть змінюватися, і при несприятливих обставинах поточний ризик може перевищити найбільше значення. За таких обставин виникає необхідність прийняти управлінські рішення щодо припинення підприємницького проекту або захисту від катастрофічного для підприємця ризику.

Показники ризику

Кількісні значення економічного ризику обчислюють як в абсолютних, так і у відносних величинах.

В абсолютному вираженні ризик може визначатися сподіваною величиною можливих втрат, якщо вони піддаються такому виміру.

У відносному вираженні ризик визначається як величина можливих втрат, віднесена до деякої бази, за яку найзручніше приймати майно підприємства або загальні витрати ресурсів на даний вид підприємницької діяльності, або ж очікуваний прибуток від даної діяльності, або вартість основних фондів та оборотних засобів.

Але економічний ризик – це ймовірна категорія, а тому найбільш обґрунтованим є вимір його як *ймовірність виникнення певного рівня втрат*. Тобто при оцінці ризику потрібно б установлювати для кожного абсолютного чи відносного значення величини можливих втрат відповідну ймовірність виникнення такої величини. Побудова такої таблиці у підприємницької практиці – дуже непросте завдання. Тому частіше на практиці обмежуються спрощеними підходами до оцінки ризику. Одним з таких підходів є побудова так званих зон ризику. На рисунку 1.2. схематично зображені області або зони ризику залежно від величини втрат.

Область, у межах якої втрати не очікуються, називають безризиковою зоною, їй відповідають нульові або негативні втрати (перевищення розрахункового, тобто прогнозного рівня прибутку).

Під зоною допустимого ризику розуміють область, в межах якої даний вид підприємницької діяльності зберігає свою економічну доцільність, тобто втрати мають місце, але вони менше очікуваного прибутку. Межа зони допустимого ризику відповідає рівню втрат, що дорівнює розрахунковому прибутку від підприємницької діяльності.

Зона критичного ризику – це область, що характеризується можливістю втрат, які перевищують величину очікуваного прибутку аж до величини повної розрахункової виручки від підприємництва, тобто суми витрат та прибутку.

Інакше кажучи, зона критичного ризику характеризується можливістю втрат, що можуть призвести до невідшкодованих втрат усіх коштів, які вкладені в підприємницьку справу. В останньому випадку підприємство не тільки не отримає ніяких доходів, але й понесе збитки, що дорівнюють всім витратам.

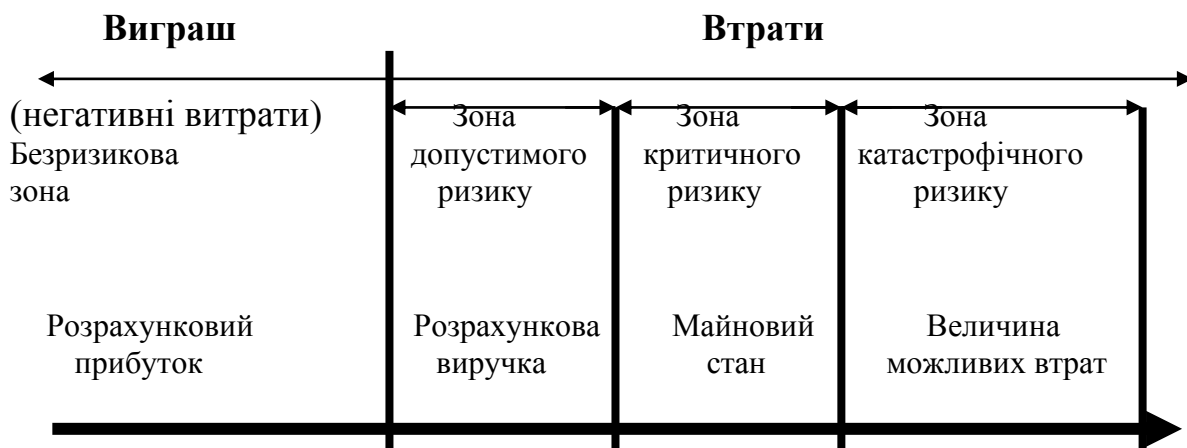

Рисунок 1.2 – Схема зон ризику

Крім критичного існує ще більш небезпечний ризик – це катастрофічний ризик. Зона катастрофічного ризику – це область втрат, що за своєю величиною переважають критичний рівень, а за максимумом можуть досягти величини, яка дорівнює майновому стану підприємства. Катастрофічний ризик може призвести до банкрутства, закриття підприємства та розпродажу його майна. До категорії катастрофічного ризику відносять (без залежності від майнових та грошових збитків) ризик, що пов'язаний з небезпекою життя людей або виникненням екологічних катастроф.

Найбільш повне уявлення про ризик дає так звана крива розподілу ймовірностей втрат, що уявляє собою графічне зображення залежності ймовірності втрат від їхнього рівня і показує, наскільки ймовірне виникнення тих або інших втрат.

Щоб встановити вид типової кривої ймовірностей втрат, спочатку розглядають показник прибутку як випадкову величину і будують криву розподілу ймовірностей одержання певного рівня прибутку.

При побудові кривої розподілу ймовірностей одержання прибутку приймають такі припущення:

1. Найбільш ймовірним є одержання прибутку, що дорівнює розрахунковій величині PP_p . Ймовірність B_p одержання такого прибутку буде максимальна, а значення прибутку PP_p можна враховувати як математичне очікування прибутку. Ймовірність одержання прибутку, що буде більш або менш розрахункового рівня, тим менша, чим більше такий прибуток буде відрізнятися від розрахункового рівня. Тобто значення ймовірностей відхилення від розрахункового прибутку монотонно убуває, коли зростають відхилення.

2. Втратами прибутку ΔPP враховують його зменшення в порівнянні з розрахунковою величиною PP_p . Якщо реальний прибуток буде дорівнювати PP , то

$$\Delta PP = PP_p - PP \quad (1.10)$$

3. Ймовірність виключно великих втрат практично дорівнює нулю, тому що втрати мають верхню границю.

Звичайно, прийняті припущення можуть здаватися суперечливими, їх дійсно можна не додержуватися в усіх видах ризику, але взагалі вони правильно відображають загальні закономірності змін підприємницького ризику, виходячи з гіпотези, що прибуток як випадкова величина підпорядкований нормальному або близькому до нормального закону розподілу.

Спираючись на криву ймовірностей отримання прибутку, можна побудувати криву розподілу ймовірностей можливих втрат прибутку, котру і називають *кривою ризику*. Фактично це та ж крива, але перебудована в іншій системі координат (рис. 1.3).

На кривій ризику виділяють декілька характерних точок, що відповідають ймовірностям певного рівня втрат (точки 1 – 4).

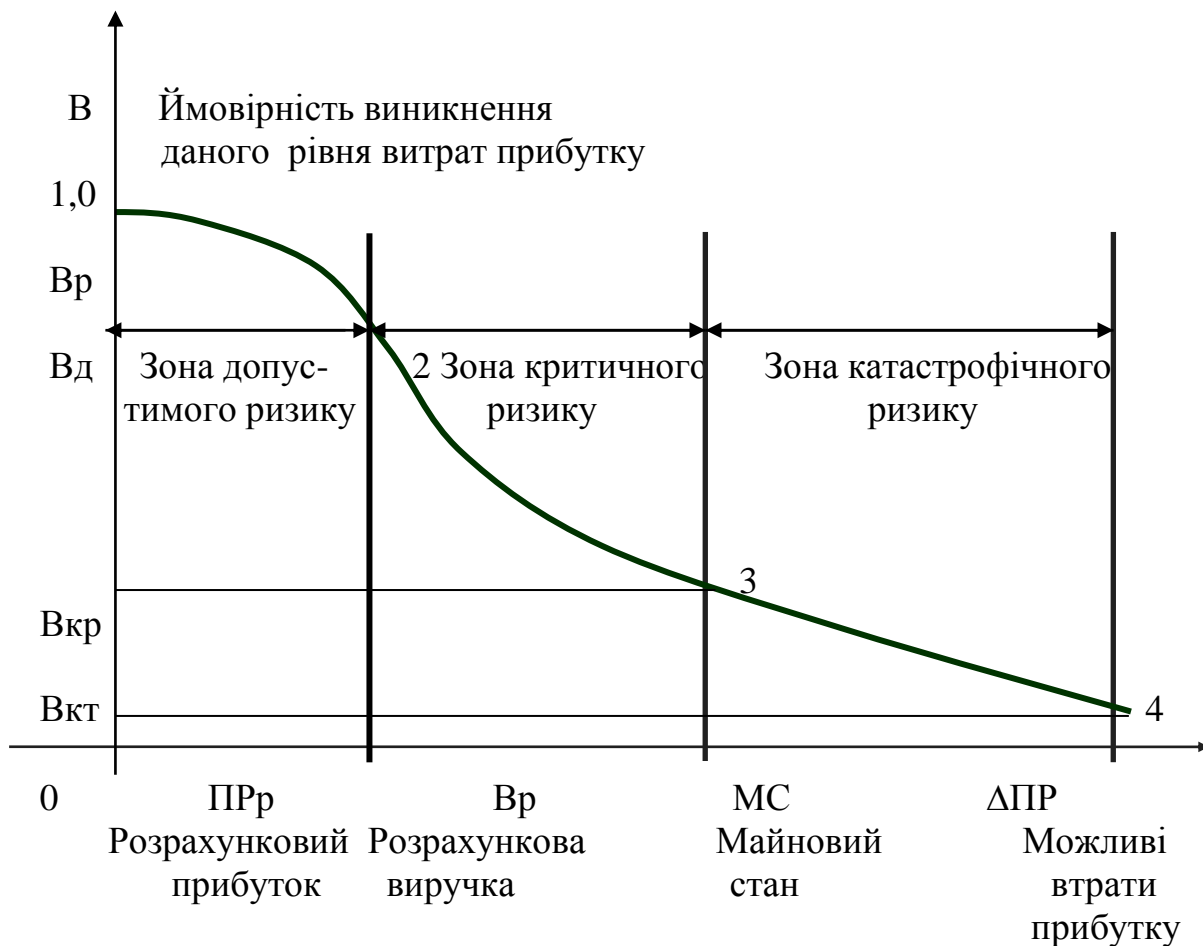

Рисунок 1.3 – Типова крива розподілу ймовірностей виникнення певного рівня втрат прибутку

Точка 1 ($\Delta ПР = 0, V = V_p$) визначається ймовірністю нульових втрат прибутку. Відповідно до прийнятих припущень ймовірність нульових втрат максимальна, але звичайно менша одиниці.

Точка 2 ($\Delta ПР = ПР_p, V = V_d$) характеризується величиною можливих втрат, що дорівнює очікуваному прибутку, тобто повній втраті прибутку, ймовірність якої – V_d . Точки 1, 2 є граничними, і визначають положення зони допустимого ризику.

Точка 3 ($\Delta ПР = V_p, V = V_{кр}$) відповідає величині втрат, що дорівнює розрахунковій виручці, ймовірність таких втрат $V_{кр}$. Точки 2, 3 визначають границі зони критичного ризику.

Точка 4 ($\Delta ПР = МС, V = V_{кт}$) характеризується втратами, що дорівнюють майновому стану підприємства, ймовірність котрих – $V_{кт}$. Між точками 3, 4 знаходиться зона катастрофічного ризику.

Втрати, що перевищують майновий стан підприємства, не розглядаються, бо їх не можна компенсувати.

Ймовірність певних рівнів втрат є важливим показником, за допомогою яких можна визначитися щодо ризику. Так, якщо ймовірність катастрофічної втрати виражається показником, що свідчить про відчутну загрозу втрат усього

майна (наприклад, його значення дорівнює 0,2), то розумний підприємець відмовиться від такої справи, не піде на подібний ризик.

Таким чином, якщо при оцінці ризику підприємницької діяльності вдається побудувати не всю криву ймовірностей ризику, а тільки визначити чотири характерні точки: найбільш ймовірний рівень ризику та ймовірності допустимої, критичної, катастрофічної втрати, то задачу оцінки ризику можна вважати такою, що успішно вирішена. Значення цих показників достатнє, щоб у більшості випадків йти відкрито на обґрунтований ризик.

У процесі прийняття управлінських рішень про допустимість та доцільність ризику підприємцю треба оцінювати не стільки ймовірність певного рівня втрат, скільки ймовірність того, що втрати не перевищують деякий рівень. Це й буде основним показником ризику. Ймовірність того, що втрати не перевищують певний рівень, є показником надійності, впевненості. Звичайно, що показники ризику і надійності підприємницької справи тісно пов'язані між собою.

Знання показників ризику дозволяє виробити судження та прийняти рішення про здійснення підприємницького задуму. Але для такого рішення недостатньо оцінити значення (ймовірність) показників допустимого, критичного й катастрофічного ризиків. Треба ще задати або прийняти граничні величини цих показників, вище яких вони не можуть бути, щоб не потрапити в зону надмірного, несприятливого ризику. Граничні значення ймовірностей виникнення допустимого, критичного і катастрофічного ризику можна позначити відповідно. Величини цих показників взагалі рекомендує прикладна теорія економічного ризику, але й сама людина – підприємець чи керівник підприємства вправі визначити граничні рівні ризику для себе або для підприємства. Це означає, що не слід йти на підприємницьку угоду, якщо в десяти випадках із ста можна втратити прибуток, в одному випадку із ста – виручку і хоч би в одному випадку із тисячі – майно.

Звичайно граничні рівні ризиків – це суб'єктивна думка, що базується на багатьох аргументах і буде змінюватись під їх впливом. Однак тут є і об'єктивна база, наприклад, економічний стан у країні або інші фактори ризиків.

Законодавчо сьогодні оговорюється лише рівень банківських ризиків, які ввійшли до переліку економічних нормативів, що приймаються на рівні Нацбанку України.

Таким чином, якщо є значення трьох показників ризику та критеріїв граничного ризику, то загальними умовами прийнятності виду діяльності, що аналізується, будуть такі:

1. Показник допустимого ризику не може перевищувати граничного значення.
2. Показник критичного ризику повинен бути менше, ніж гранична величина.
3. Показник катастрофічного ризику не може підніматися вище граничного рівня.

Можна зробити висновок, що головним в оцінці економічного ризику є вміння побудови кривої ймовірностей можливих втрат або хоча б зон і показників допустимого, критичного та катастрофічного ризику.

Фактори виникнення ризику

Господарська діяльність завжди обтяжена ризиком. Він може бути меншим чи більшим, але зовсім уникнути його неможливо. Середовище діяльності господарюючих суб'єктів все більше стає ринковим, що вносить додаткові елементи невизначеності, розширює межі ризикованих ситуацій. За цих умов виникає невпевненість щодо отримання кінцевого результату, а, отже, зростає і ступінь ризику.

Підприємство подано у вигляді точки перетину фінансових, матеріальних, кадрових та інформаційних потоків, що відображають виробництво продукції, використання сировини, матеріалів, обладнання, технології, фінансових ресурсів і т. ін. Основні властивості соціально-економічного, географічного середовища відіграють роль фонових факторів, що збільшують або зменшують ризики взаємовідносин з іншими суб'єктами ринку.

Зовнішнє середовище перш за все визначається погодно-кліматичними умовами функціонування; соціально-демографічною ситуацією в регіоні; соціально-політичними факторами, від яких залежить ступінь орієнтації населення на виробничу працю та рівень соціального напруження; станом споживчого ринку як фону для формування регіональних потреб з продукції товарів широкого вжитку; рівнем життя населення; покупною здатність національної валюти, від чого залежить динаміка інфляції та інфляційних очікувань; загальним станом підприємницької активності, що характеризує схильність людей до підприємницької ініціативи.

Функціонування підприємництва з позиції дії зовнішніх факторів постійно знаходиться під загрозою погіршення результатів діяльності, тому що завжди можливе порушення необхідних регіональних, галузевих та міжгалузевих потоків. Такі порушення виникають через дію різних партнерів підприємства - постачальників, споживачів, інвесторів і т. ін. (рис. 1.4).

До ризикових факторів слід відносити лише ті можливі зміни у вхідних та вихідних потоках, що неможливо заздалегідь та однозначно передбачити.

Оскільки ризик має об'єктивну основу через невизначеність зовнішнього середовища і суб'єктивну, через прийняття рішення конкретною людиною, то успіхи і невдачі в підприємницькій діяльності слід розглядати як взаємодію цілого ряду факторів. Одні з них являються зовнішніми по відношенню до господарюючого суб'єкта, а інші – внутрішніми.

Фактори, що складаються з показників внутрішньої діяльності підприємства, є внутрішніми. Параметри, що характеризують зовнішнє по відношенню до підприємства середовище, складають зовнішні фактори. В аналізі ризику в ринкових умовах господарювання особливе значення має розподіл факторів на керуючі (регульовані) та некеруючі (нерегульовані). Питання про керуваність факторів ризику має значення в оцінці внутрішніх резервів та об'єктивних причин, що обумовлюють ризик.

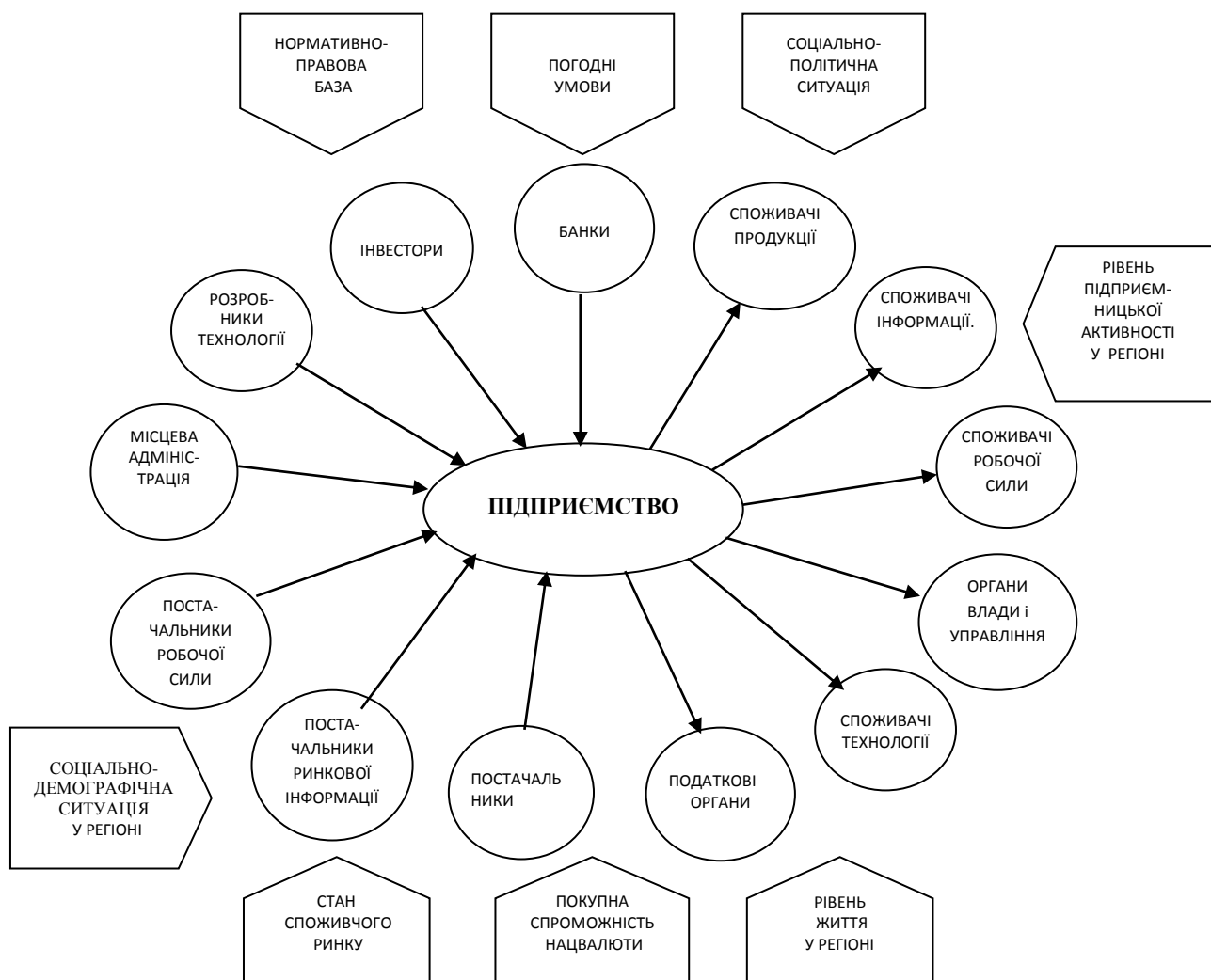

Рисунок 1.4 – Схема функціональних зв'язків підприємства

Можна сказати, що під зовнішніми факторами розуміють ті умови, котрі підприємець не може змінити, але повинен враховувати, бо вони мають вплив на результат підприємницької діяльності.

Основні зовнішні фактори, впливають на рівень економічного ризику. Важко виявити пріоритетність того чи іншого фактора, тому що вони зв'язані один з одним: зміна одного фактора може призвести до зміни інших, а тому їх вплив на рівень ризику взаємопов'язаний.

Кількість зовнішніх факторів ризику та їх перелік може змінюватися протягом часу. Розподіл факторів на дві групи – фактори прямого впливу та фактори непрямого впливу пов'язаний з тим, що безпосередньо впливають на рівень ризику фактори першої групи, тобто зміни законодавства, взаємовідносини з партнерами, конкуренція і т. ін. Фактори непрямого впливу, тобто політична обстановка, економічна обстановка, міжнародні події, стихійні лиха можуть не чинити (виявляти) прямої дії на рівень ризику, але сприяють його зміні.

Розглянемо детальніше зовнішні фактори ризику.

Фактори прямого впливу. Українська економіка переходить до ринку, а це потребує реформування нормативно-законодавчої бази. Одним з принципів

побудови системи оподаткування в Україні проголошено принцип стимулювання підприємницько-виробничої діяльності та інвестиційної активності. Але постійні зміни, доповнення, що вносять законодавчі органи до законів, позбавляють підприємців упевненості в надійності своєї діяльності. Рівень економічного ризику збільшують також високі ставки податків. Але ризик підприємницької діяльності збільшується перш за все через нестабільність податкового законодавства, ймовірність того, що ставки податків можуть змінитись, як правило, в бік зростання. Саме непередбаченість змін в законодавстві може збільшити ризик господарської діяльності

Посилюють ступінь економічного ризику взаємовідносини з господарюючими партнерами, а саме порушення договірних зобов'язань, з одного боку, постачальниками, а з другого, замовника або покупця. Підприємство ризикує одержати замовлення на виготовлення та збут продукції, надання послуг неплатоспроможним покупцям. При цьому їх платоспроможність може виявитися у процесі виконання підприємством своїх обов'язків по виготовленню та постачанню, тобто коли виробник, постачальник вже зробили необхідні витрати, які не окупляться. У даному випадку підприємству доведеться шукати альтернативних партнерів та джерела покриття виникаючих заборгованостей, йти на додаткові витрати, відкладаючи таким чином одержання прибутку. Те саме трапляється і у випадку невиконання своїх зобов'язань постачальниками підприємства.

Виконання договірних зобов'язань у процесі господарської діяльності – один з найважливіших елементів господарських відносин, що визначають характер ділової етики між партнерами. Порушення ділових зобов'язань приводить до того, що підприємство несе втрати. Договірні зобов'язання не виконуються перш за все за термінами та якістю.

Однак часто договори не виконуються через незалежні від підприємця причини, а саме: складна економічна ситуація в країні, політична нестабільність, розірвання господарських зв'язків і т. ін. Однією з причин невиконання договірних обов'язків є недосконале законодавство у сфері договірних відносин.

Проблема неплатежів – також один з факторів, що посилює ризик для підприємств. У результаті неплатежів посилюється спад виробництва, виробничі потужності підприємств не завантажені повністю, зростає дебіторська заборгованість підприємства і т. ін. Банкротами можуть стати господарюючі суб'єкти, які потрапили в тяжке фінансове становище з причини неплатоспроможності своїх покупців, партнерів по спільному підприємницькому проекту.

Можливість затримки виконання партнерами поточних договірних обов'язків призводить до втрат, що пов'язані з порушенням графіка виконання робіт, платежів і одержання підприємством прибутку. Неплатоспроможність партнерів може виникнути, якщо вони:

- неспроможні виконати свої обов'язки через відсутність необхідних коштів, у тому числі внаслідок тяжкого фінансового становища;

- неспроможні виконати свої обов'язки через невиконання перед ними обов'язків контрагентами;
- неправомочні вступати у подібні договірні відносини;
- не мали й не мають наміру виконувати свої договірні зобов'язання;
- мають наміри в майбутньому змінити форму власності, але при цьому відсутня чітка правонаступність після перетворення взятих зобов'язань.

На рівень ризику впливає не тільки невиконання партнерами своїх зобов'язань, але й можливість виходу партнера із спільного проекту або спільного підприємства. У такому випадку, як правило, неминучі втрати.

Вплив на рівень економічного ризику законодавства та державних органів суперечливий. З одного боку, вони впорядковують діяльність підприємств, що є характерним для регульованої ринкової економіки. Кожне підприємство має свій статус, а саме це визначає, як вести свою діяльність, які податки сплачувати. Без знання норм податкового і фінансового права неможливо ефективно організувати і з успіхом здійснювати підприємницьку діяльність.

Але, з іншого боку, для законодавства, що регулює діяльність підприємств, характерна рухомість, а іноді й невизначеність. А це може призвести до неочікуваних змін умов господарювання, що створюють несприятливі обставини в діяльності підприємств, тобто збільшують рівень економічного ризику.

Ризик і конкуренція – це зв'язані між собою економічні категорії, що взаємно впливають одна на одну. Саме ризик включає господарюючий суб'єкт у систему відносин через конкурентну боротьбу. З іншого боку, конкуренція змушує шукати нові види діяльності, нові ринки збуту продукції, що підсилює економічний ризик. Тому саме конкуренція є одним з основних факторів, що впливають на рівень ризику підприємства. Успіх у конкурентній боротьбі сприяє лише тому, хто визначає нові потреби, виробляє нові товари та впроваджує нові технології. Таким чином, конкуренція створює механізм економічного змагання, змушує підприємців аналізувати свою економічну стратегію.

На силу конкурентної боротьби підприємств, які функціонують у ринковій економіці, впливають різні фактори. Перш за все боротьба посилюється при зростанні кількості конкуруючих одиниць – суб'єктів господарювання. Чим більше конкурентів на ринку, тим більша ймовірність нових стратегічних ініціатив.

Конкурентна боротьба також посилюється, якщо попит на товар, послуги зростає повільно, тому що підприємствам треба боротися за ринкову нішу. Ця боротьба стимулює появу нових стратегічних ідей, що спрямовані на завоювання споживачів товарів, послуг. Посилюється конкуренція і тоді, коли відмова від даного виду діяльності, тобто вихід з бізнесу обійдеться для господарюючого суб'єкта дорожче, ніж продовження конкурентної боротьби.

Щоб вистояти в конкурентній боротьбі, необхідно вивчати ринкових конкурентів, знати їх сильні й слабкі сторони і враховувати у своїй підприємницькій діяльності.

Ринок – це жорстока система, що може породжувати і такі негативні сторони життя, як корупція, рекет і т. ін. Вони також підсилюють рівень економічного ризику господарюючих в ринку суб'єктів. Створення сильної нормативно-законодавчої бази в країні може зменшити наслідки цих негативних моментів економічного ринкового середовища.

Фактори непрямого впливу на рівень ризику впливають не так помітно, як фактори прямого впливу. Однак їх дії на результати діяльності підприємств можуть бути дуже значними, а тому їх треба враховувати. Так, на результати підприємницької діяльності впливає економічна ситуація в країні, економічне становище галузі діяльності. Кон'юнктура ринкової економіки має тенденцію змінюватися циклічно. Високий рівень попиту замінюється періодами депресії, коли підприємству важко продавати вироблені товари за прийнятним цінами. Тому кризи в економіці країни призводять до зростання рівня економічного ризику підприємств.

Значний вплив на рівень ризику має рівень інфляції в країні. Інфляційні процеси підривають стимули економічного зростання, підвищення ефективності виробництва, знецінюють ресурси амортизаційних фондів підприємств і т.п.

Інфляція спотворює економічні розрахунки, посилює невизначеність перспектив розвитку, ризик, пов'язаний з новими інвестиціями. Зростаюча невпевненість, відсутність необхідної інформації в прогнозах динаміки цін стають причинами відмови від довгострокових проектів. Одночасно стає не вигідним надання довгострокового кредиту, тому що повернення боргів здійснюється вже знеціненими грошима, а це завдає втрати підприємницькій діяльності.

Такий же вплив на рівень економічного ризику має й економічне становище у галузі діяльності. А тому не враховувати негативні процеси, що відбуваються у галузі діяльності – це означає обтяжити свою діяльність ще більшим ризиком.

Політична нестабільність у країні викликає невпевненість підприємств у позитивних результатах своєї діяльності, не дозволяє налагодити надійні й довгострокові зв'язки з партнерами, породжує низьку договірну дисципліну.

До факторів непрямого впливу на рівень ризику можна віднести також міжнародні події, стихійні лиха.

Серед внутрішніх факторів економічного ризику перш за все виділяють такі:

- стратегія діяльності підприємства;
- принципи діяльності підприємства;
- ресурси та їх використання;
- якість та рівень використання маркетингу.

Ці внутрішні фактори виявляються на кожному підприємстві більш конкретно, тобто у вигляді більшого переліку факторів. Так, якісний аналіз економічних ризиків підприємств виявляє вплив на рівень ризику таких факторів, як: відсутність професійного навичку керівника, слабкі

загальноекономічні знання управлінського персоналу, фінансові прорахунки, низький рівень організації праці колективу, втрата конфіденційної інформації з вини службовців, недостатність знань з маркетингу, слабка якість продукції, низька мотивація праці виробничого персоналу та ін.

В аналізі економічних ризиків підприємства для оцінки внутрішніх резервів, виявлення об'єктивних передумов, що породжують ризик та умов, що прямо залежать від якості роботи колективу підприємства, суттєве значення має питання про керованість факторів.

В умовах ринкової економіки керованість факторів великою мірою залежить від управлінського завдання, а також від умов його рішення в часі й просторі. Тому якогось загального розподілу факторів на керуючі й некеруючі не існує.

Можна в якісному аналізі використовувати таку класифікацію:

– фактори, що піддаються управлінню (регульовані), – це фактори, що характеризують якість роботи колективу, рівень організації виробництва й праці, якість управлінської роботи, рівень використання ресурсів, ефективність господарського процесу;

– умовно нерегульовані (важко регульовані) фактори – це фактори та умови, що залежать від попередньої історії функціонування аналізуємого об'єкта й у дослідницькому періоді лише частково піддаються дії з боку суб'єкта управління, що розглядається (на підприємстві до них відносять обсяг та структуру основних засобів, характеристики технічного рівня виробництва, структуру виробничого персоналу та ін.);

– фактори, що не піддаються управлінню (нерегульовані) – це фактори та умови, котрі не можуть бути змінені суб'єктом управління (кліматичні, геологічні, політичні, умови реалізації продукції та ін.).

Віднесення фактора до тієї чи іншої групи залежить від розглядуваного рівня управління (цех, дільниця, підприємство, об'єднання підприємств, галузь) та тривалості періоду реалізації прийнятого рішення .

Чим вище рівень управління, тим більше факторів можна розглядати як такі, що піддаються управлінню, і ширшою стає межа їх цілеспрямованої зміни. Багато яких факторів, що на рівні підприємства є зовнішніми обмеженими умовами, на рівні міністерства або уряду треба розглядати як ті, що піддаються управлінню, наприклад, розмір податків. У той же час за допомогою реклами, цінової політики достатньо великі компанії або їх об'єднання можуть формувати споживчий попит на окремих ринках, впливаючи таким чином на умови реалізації продукції. Разом з тим саме умови реалізації продукції для інших підприємств виступають як фактори ризику, що не піддаються керуванню (нерегульовані фактори).

Чим тривалішим є період реалізації прийнятого рішення, тим ширше стає межа факторів, які важко регулюються (умовно нерегульовані). Якщо обсяг та структуру основного капіталу підприємства розглядати протягом місяця, то це є фактор, що не піддається управлінню в цей період часу. Але аналізуючи його протягом декількох років, можна керувати цим фактором економічного ризику підприємства.

Аналіз факторів економічного ризику є одним з етапів управління ризиком. Саме аналізуючи фактори ризику, виявляючи їх дію на кінцевий результат підприємницької діяльності, можна здійснювати пошук найбільш ефективних засобів зниження ступеня ризику. Ось, наприклад, як можна провести якісний аналіз інвестиційних ризиків, а саме факторів, що його породжують, та наслідків від цього.

Зростання тривалості (часу) будівництва об'єкта призводить до збільшення обсягу затрат інвестованих засобів (в основному за рахунок постійних статей затрат), що обтяжує проект додатковим ризиком зміни зовнішніх умов діяльності; віддаляє терміни початку його ефективної експлуатації, призводить до того, що проект ускладнюється додатковим негативним впливом інфляції. Результатом цього є – зниження ефективності проекту за всіма показниками.

Зростання рівня цін на основні будівельні матеріали спричиняється в основному високими темпами інфляції. Взагалі зростання цін намагаються прогнозувати і врахувати у бізнес-плані. Однак в окремі періоди зростання цін на основні види будівельних матеріалів може суттєво випередити загальний індекс інфляції. Якщо такий період співпадає з піком будівельного циклу реалізації проекту, то його ефективність суттєво знизиться, бо зростає необхідний обсяг інвестицій.

Зростання вартості виконання будівельно-монтажних робіт викликає, в свою чергу, негативні наслідки щодо ефективності проекту.

Зростання затрат на оплату праці може бути пов'язане з державною соціальною політикою і регулюванням рівня оплати праці (підвищенням мінімального рівня, введенням коефіцієнтів, пільг тощо). У зв'язку з цим відбувається додаткове зростання відрахунків, пропорційне фондам оплати праці, в різні позабюджетні фонди. Це спричиняє підвищення поточних затрат і відповідне зниження суми чистих прибутків, що знижує грошовий потік та його ефективність.

Підвищення рівня конкуренції в галузях до початку експлуатації об'єкта інвестування може мати місце за рахунок того, що з'являться інші вітчизняні виробники аналогічної продукції чи її імпорт. Це може призвести до зниження рівня цін на продукцію, що за сталого рівня поточних затрат потягне за собою зниження обсягу чистого прибутку і грошового потоку. Відповідно знизиться і ефективність об'єкта на стадії його експлуатації.

Зростання обсягу залучених інвестиційних ресурсів (позики), викликається недостатнім залученням власних засобів, пайового капіталу. Зростання обсягу і питомої ваги взятих в борг джерел фінансування інвестиційних проектів зменшує суму прибутків (на величину додатково сплачуваних відсотків за кредит), а відповідно і рівень ефективності інвестицій. Крім того, це може викликати небажані для інвестора додаткові ризики неплатоспроможності та призвести в окремих випадках до банкрутства.

Зростання ставки відсотка за кредит у зв'язку зі зміною кон'юнктури грошового ринку викликає негативні наслідки в проектах, у складі

інвестиційних ресурсів яких кредитні джерела фінансування мають значну питому вагу.

Зростання ставки відсотка за кредит за своїми наслідками тотожне зростанню взятих у борг обсягів залучених засобів.

Зниження економічної активності галузі, в якій реалізується інвестиційний проект, призводить до зниження обсягів реалізації і рівня цін на продукцію, що не дає змоги одержати під час експлуатації об'єкта інвестування чистий прибуток у розмірах, запланованих при обґрунтуванні бізнес-плану.

Недостатньо обґрунтований підбір підрядників (субпідрядників) для реалізації проекту є однією з причин зниження ефективності. Недостатній досвід, недосконала технологія проведення робіт, застаріле обладнання не відповідають реальним умовам. Це викликає збільшення тривалості будівництва, низьку якість робіт і незаплановані збитки щодо інвестованих засобів.

Несприятливі зміни в оподаткуванні призводять до зниження обсягів чистого прибутку під час експлуатації об'єкта, але й взагалі може відбутися різке скорочення відповідної інвестиційної і виробничої діяльності.

Змінення вимог щодо якості продукції (вимоги державних органів) може призвести до перепроєктування (відповідні зміни), що в окремих випадках різко підвищує обсяг необхідних грошових ресурсів тощо.

Деякі з основних причин можливого випадкового зниження ефективності від інвестицій в акції і інвестиційні сертифікати:

Зміна дивідендної політики компанії в бік зниження рівня сплачуваних дивідендів може призвести до зменшення (в найближчій перспективі) ринкової вартості й ефективності інвестицій по конкретному виду цінних паперів. Зниження дивідендів примушує замислитися про ефективність діяльності і фінансову стійкість.

Зменшення величини показника співвідношення ціни і прибутковості є симптомом зниження рівня ефективності інвестицій по даних паперах. Особливо слід враховувати, коли прогнозований показник по даних цінних паперах суттєво відрізняється від показника по фондовому ринку в цілому.

Суттєве перевищення ринкової ціни над реальною вартістю цінного паперу, як правило, спричиняється його штучним котируванням власне емітентом чи грою на фондовому ринку напередодні зниження ринкового котирування (гра на зниження характерна для ринку "ведмедів", а гра на підвищення – відповідно для ринку «биків»).

Зниження розміру власного капіталу на одну акцію (у прогнозований період можливе зниження ринкової вартості акції).

Зниження ліквідності окремих цінних паперів може призвести до негативного впливу, аналогічно тому, як і для облігацій.

Сподіваний спад у галузі, де здійснює свою діяльність емітент, може позначитися на розмірах чистого прибутку, а отже і на розмірах сплачуваних дивідендів. У цьому випадку можна очікувати, що фактичний розмір дивіденду виявиться нижчим, ніж той, який продекларувала компанія.

Сподіване зростання систематичного ризику на фондовому ринку при незмінному рівні доходності даного виду цінних паперів знизить їх ефективність у зв'язку з тим, що цей ризик не компенсується додатковою премією за нього. Цей чинник негативно впливає на всі цінні папери даного виду, що обертаються на фондовому ринку.

Підвищення коефіцієнта β при незмінному рівні доходності спричиняє аналогічний негативний вплив на ефективність інвестування, але лише на конкретні акції окремих емітентів.

Можливі зміни на ринку капіталів з переходом від ринку «биків» до ринку «ведмедів» є тією екстремальною точкою, в котрій вигідно продавати акції, що використовують при короткотерміновому зберіганні цих активів (при довготерміновому їх зберіганні такий перелом лінії ринку може спостерігатися декілька разів, тому що фондовий ринок розвивається циклічно).

Підвищення рівня оподаткування доходів по даному виду цінних паперів так само, як і у випадку облігацій, може призвести до зниження ефективності інвестицій, навіть незважаючи на зростання рівня сплачуваних дивідендів.

Класифікація факторів ризику може бути значно ширшою. Так, наприклад фактори ризику незатребування продукції можна класифікувати за тринадцятьма ознаками, а саме: фактори виробництва, причини виникнення, центри відповідальності, центри утворення витрат, винуватці виникнення, виробничі умови, час виявлення, види продукції, споживачі продукції, канали збуту, можливості подальшого використання продукції, можливості подолання.

У рекомендаціях складання бізнес-плану в, а саме в розділі «Аналіз ризиків», пропонується аналізувати ризики, відокремлюючи причини ризиків та їх фактори. При цьому під причиною розуміють об'єктивні або суб'єктивні дії, що тягнуть за собою настання ризикової події, а під фактором – передумови, що збільшують ймовірність та реальність здійснення ризикової події.

Аналіз факторів економічних ризиків пов'язаний з виявленням виду самого ризику, тому що різним ризикам притаманні різні фактори, причини виникнення. Однак одна й та ж причина може бути фактом виникнення декількох ризиків. Тому навчаючись управляти ризиками, треба навчитися їх ідентифікувати, тобто визначати їх види.

Класифікація ризиків

Складність класифікації господарських ризиків полягає в їх різноманітності. Господарюючі суб'єкти, що в процесі свого функціонування відчують вплив різних видів ризиків, можуть управляти ризиками, тобто прогнозувати настання ризикової події і вживати заходи щодо зниження ступеня ризику.

Ефективність організації управління ризиками залежить від ідентифікації їх місцеположення у загальній системі класифікації. В економічній літературі з проблем теорії господарських ризиків пропонуються різні способи класифікації ризиків. Найчастіше класифікація ризиків проводиться за такими ознаками: природа або причина виникнення, міра об'єктивності рішень, рівень виникнення (масштаб виникнення), сфера

виникнення, ступінь правомірності, ступінь припустимості або величина, вид господарської діяльності або сфера походження, ступінь системності, можливість страхування, ступінь впливу на діяльність, можливий результат, тривалість у часі, час прийняття ризикових рішень.

Розглянемо класифікацію ризиків, узагальнюючи варіанти, що пропонуються в літературі з теорії ризиків.

1. За рівнем виникнення ризику можуть бути класифіковані так:

– глобальні (світові) ризики, що виникають в економіці декількох країн або всього світового співтовариства, впливаючи на діяльність господарюючих суб'єктів цих країн. Найбільш часто ці ризики можуть бути представлені геополітичними ризиками (наприклад, зміна світової рівноваги, глобальні екологічні й демографічні проблеми і т. ін.);

– державні, що виникають на макрорівні і впливають на всі господарюючі суб'єкти країни. Вони пов'язані перш за все зі змінами в політиці, законодавстві, кредитуванні, податковому законодавстві і т. ін.;

– регіональні, що виникають через наявність специфіки розвитку та управління окремими регіонами в країні. Цей ризик особливо притаманний монопродуктивним районам країни (наприклад, з перевагою воєнної промисловості, важкої індустрії, які особливо реагують на економічні кризи в країні);

– міжгалузеві, наявність яких обумовлена впливом та залежністю окремих галузей і сфер економічної діяльності між собою;

– галузеві, що виникають у цілої групи підприємств однієї галузі, і, звичайно, впливають на всю галузь. Цей ризик пов'язаний зі зміною стану справ в окремій галузі економіки, зі специфікою окремих галузей. Так, усі галузі промисловості проходять стадії народження, зростання, розвитку та занепаду. Наприклад, в ряді країн у стадії зростання та розвитку зараз знаходяться, зокрема, електроніка, інформаційні послуги, науковомісткі галузі, у стадії занепаду – залізничний транспорт, металургія тощо. Така циклічність пов'язана з переорієнтацією економіки країни, з вичерпанням певних ресурсів, зі зміною попиту на внутрішньому й світовому ринках збуту, із загальним історичним розвитком цивілізації та іншими причинами. А це відбивається на прибутках різних галузей промисловості, цінах на акції окремих підприємств, які набувають чи, навпаки, втрачають привабливість для інвесторів. З позиції цього виду ризику всі галузі можна розподілити на ті, що схильні до циклічних коливань (виробництво обладнання і т. ін.) й ті, що менш схильні до циклічних коливань (виробництво товарів для населення), на “вмираючі”, стабільно працюючі, швидко зростаючі молоді галузі, засновані на новітніх технологіях. Галузеві ризики, наприклад, проявляються в змінах інвестиційної якості та курсової вартості цінних паперів та відповідних втратах певних інвесторів, в залежності від належності галузі до того чи іншого типу і правильності оцінки цього фактора інвесторами;

– ризики, що виникають на мікрорівні, тобто безпосередньо на підприємстві або у приватних осіб. Ці ризики схожі з галузевими і в більшості

похідні від них. Разом з тим свій внесок у зміни ризиків вносить тип поведінки підприємства. Може бути «консервативне» підприємство, що не переслідує стратегію розширення, універсалізації і надає перевагу, зайнявши на ринку одну чи декілька ніш, одержувати всі вигоди від максимальної спеціалізації своїх робіт, високої якості продукції (послуг) та стабільної клієнтури. Інший ступінь ризику буде притаманний, наприклад, цінним паперам «агресивного» підприємства, можливо тільки що створеного, яке вибрало стратегію універсалізації та розширення, освоєння нових типів технологій і продуктів. І останнє, поведінці підприємства може бути властива «помірність», що дозволяє сполучати «агресивний» і «консервативний» тип поведінки.

Ризик підприємств містить в собі й ризик шахрайства, тобто створення фальшивих підприємств, компаній для шахрайського залучення коштів населення

2. За причинами виникнення

Причина виникнення конкретної ризикової ситуації – деяка умова, що викликає напруження.

Джерелом такого напруження можуть бути:

- безпосередньо господарська діяльність;
- діяльність самого підприємця;
- недостатність інформації про стан зовнішнього середовища, що впливає на кінцевий результат.

Виходячи з цього, виділяють декілька груп ризиків:

– ризик, викликаний невизначеністю майбутнього, тобто тією звичайною невизначеністю, що характерна для функціонування усіх суб'єктів ринку, і, як наслідок цього, складністю у прогнозуванні їх поведінки. Невизначеність майбутнього може бути викликана як невизначеністю у функціонуванні економічної системи самого підприємства або його ближнього оточення (наприклад, партнерів), так й невизначеністю навколишнього середовища (наприклад, економіки країни у цілому);

– ризик, викликаний нестачею інформації для прийняття рішень, що пов'язаний з об'єктивною неможливістю обліку й розгляду усіх параметрів, які необхідні для прийняття виробничо-господарських рішень;

– ризик, що викликаний особистими суб'єктивними факторами групи, що аналізує ризик (їх особистим розумінням аналізованих процесів, рівнем кваліфікації, співвідношенням кількості часу, що потрібний для якісного й всебічного аналізу, та відведеним для цього часом і т. ін.).

3. За ступенем припустимості або величиною ризику класифікують так:

Допустимий ризик – це загроза повної втрати прибутку від реалізації того чи іншого проекту або від підприємницької діяльності в цілому. При такому ризику втрати можливі, але їх розмір менш ніж очікуваний прибуток. Отже, такий вид підприємницької діяльності або конкретна угода, не зважаючи на імовірність ризику, зберігає свою доцільність.

Критичний ризик – загроза втрат, що дорівнюють розміру зроблених витрат на здійснення підприємницької діяльності або окремої угоди. При цьому

межа критичного ризику відповідає загрозі отримання нульового прибутку, але відшкодовуються зроблені підприємцем матеріальні витрати. Найвища межа критичного ризику – загроза втрат у розмірі повних витрат, пов'язаних із здійсненням підприємницької діяльності, тобто імовірні втрати очікуваної виручки, а тому підприємцю доведеться відшкодувати витрати за свій рахунок.

Катастрофічний ризик – це ризик, що характеризується загрозою втрат в розмірі, який дорівнює або перевищує весь майновий стан підприємця.

Катастрофічний ризик, як правило, призводить до банкрутства підприємця, тому що в цьому випадку можлива втрата не тільки усіх вкладених у конкретний вид діяльності або в конкретну угоду підприємцем коштів, але й його майна. Це характерно для ситуації, коли, наприклад, підприємство отримало зовнішній позик під очікуваний прибуток. При виникненні катастрофічного ризику підприємству прийдеться повертати кредити за рахунок власних коштів.

4. За сферою виникнення ризику розподіляються на зовнішні й внутрішні:

– джерело виникнення зовнішніх ризиків знаходиться у зовнішньому середовищі (по відношенню до підприємства). Підприємство не може впливати на них, але може передбачити й урахувати їх у своїй діяльності. Таким чином, до зовнішніх відносяться ризики, що безпосередньо не пов'язані з діяльністю підприємства. Мова тут йде про непередбачені зміни законодавства, що регулює господарську діяльність, нестійкість політичного режиму у країні діяльності та інші ситуації, що призводять до втрат.

– джерело внутрішніх ризиків – саме підприємство або підприємець. Вони виникають у випадках неефективного менеджменту, помилкової маркетингової політики, а також як наслідок внутрішньофірмових зловживань. Основними серед внутрішніх виступають кадрові ризики, що пов'язані з професійним рівнем та рисами характеру співробітників підприємства.

5. За ступенем правомірності ризику бувають:

- виправдані або правомірні ;
- невинуваті або неправомірні ризики.

Для розмежування виправданого й невинуватого ризиків необхідно брати до уваги й те, що межа між ними в різних видах підприємницької діяльності, у різних секторах економіки різна. Так, в області науково-технічного прогресу припустима ймовірність отримання негативного результату на стадії фундаментальних досліджень дорівнює 5–10, прикладних наукових розробок – 80–90, проектно-конструкторських розробок – 90–95 %. Разом з тим існують окремі галузі (наприклад, атомна енергетика), де можливість ризику зовсім неприпустима.

6. За ступенем системності виділяють:

Систематичні ризики – це ризики, притаманні тій чи іншій сфері підприємницької діяльності.

Так, в інвестиційній діяльності систематичний ризик пов'язаний з мінливістю цін на акції певної компанії, що викликана загальноринковими

коливаннями цін. Він поєднує ризик зміни відсоткових ставок, ризик падіння загальноринкових цін та ризик інфляції.

Систематичні ризики обов'язково існують в економіці, їх можна передбачити й оцінити, але важко знизити їх ступінь. Таким чином, вони являють собою атрибут діяльності будь-якого господарського суб'єкта. Однак досягти того, щоб підприємство у своїй діяльності мало зіткнення тільки з цими ризиками, не завжди можливо через цілий ряд обмежень як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру (ресурсні обмеження, суб'єктивність інформації, що використовується при складанні прогнозів і т. ін.). Тому в більшості випадків підприємства приймають на себе не тільки систематичні ризики, що притаманні сфері діяльності підприємства, а й несистематичні ризики.

Несистематичні або специфічні ризики – це ризики, що пов'язані з придбанням підприємницького прибутку від конкретної операції у даній сфері діяльності. Наприклад, несистематичний ризик певної інвестиції не залежить від стану ринку і є специфічним щодо конкретного підприємства. Цей ризик включає в себе галузевий та фінансовий ризики. Несистематичні ризики притаманні конкретній підприємницькій операції або угоди, тому ступінь їх впливу на діяльність підприємства може бути зведений до мінімуму.

7. З можливості страхування ризики діляться на дві групи:

а) ризики, які можна страхувати, тобто ймовірна подія або сукупність подій, у випадку настання яких здійснюється страхування. При цьому підприємець може частково перекласти ризик на інші суб'єкти економіки, здійснюючи витрати у вигляді страхових внесків.

У залежності від джерела небезпеки страхові ризики поділяються на дві групи:

1) ризики, пов'язані з проявами стихійних сил природи (погодні умови, землетрус, повінь і т. ін.);

2) ризики, пов'язані з цілеспрямованими діями людини.

До ризиків, які доцільно страхувати, відносяться ймовірні втрати внаслідок:

1) пожеж та інших стихійних лих;

2) автомобільних аварій;

3) псування або знищення продукції при транспортуванні;

4) помилок співробітників підприємства;

5) витоку конфіденційної інформації конкурентам;

6) невиконання обов'язків субпідрядниками;

7) призупинення ділової активності підприємства;

8) можливої смерті або хвороби керівника або провідного співробітника підприємства;

9) можливого захворювання, смерті або нещасного випадку співробітника підприємства.

б) ризики, які не беруть страхувати страхові компанії. Однак, саме прийняття на себе ризиків, що не застраховані, є потенційним джерелом прибутку підприємства. Але якщо втрати від ризику, що застрахований, покриваються за рахунок виплат страхових компаній, то втрати від ризиків, що

не застраховані, відшкодовуються з власних коштів підприємства. Основні внутрішні джерела покриття ризиків – це власний капітал підприємства, а також спеціальні резервні фонди.

8. За сферою походження виділяють ризики:

– *адміністративно-законодавчі*, що виникають у випадку реалізації незапланованих адміністративних обмежень господарської діяльності ринкових суб'єктів, а також змін у законодавстві (зростання податкових ставок, заборона заняття окремими видами діяльності ринкових суб'єктів і т. ін.) Ці ризики, як правило, пов'язані з низькою якістю законодавчих актів й несподіваними змінами в законодавстві.

– *природно-екологічні* – виникають внаслідок залежності людини і в цілому суспільного виробництва від природно – кліматичних умов (наприклад, більша за звичайну кількість опадів може призвести до зниження врожаю сільськогосподарських культур і т. ін.), а також зворотнього зв'язку між суспільними виробництвом та навколишнім середовищем (несприятливий вплив шкідливих виробництв на здоров'я людини і т. п.);

– *виробничі* – пов'язані з виробництвом продукції, товарів та послуг, здійсненням будь-яких видів виробничої діяльності, у процесі якої підприємства можуть зіткнутися з проблемами неадекватного використання сировини, збільшенням собівартості, втрат робочого часу, застосуванням нових методів виробництва. До основних причин виробничого ризику відносяться:

1) зниження намічених обсягів виробництва й реалізації продукції внаслідок зниження продуктивності праці, простоїв обладнання, втрат робочого часу, відсутності необхідної кількості матеріалів, підвищеного проценту браку виготовлюваної продукції;

2) зниження цін, за якими планувалося реалізувати продукцію або послуги, у зв'язку з її недостатньою якістю, несприятливими змінами ринкової кон'юнктури, падінням попиту;

3) збільшення матеріальних витрат у результаті витрачання матеріалів, сировини, палива, енергії, а також збільшення транспортних, торговельних, накладних та інших витрат;

4) збільшення фонду оплати праці у зв'язку з перевищенням наміченої чисельності працівників або у зв'язку з виплатою більш вищої, ніж заплановано, заробітної плати окремим працівникам;

5) збільшення податкових платежів та інших нарахувань у зв'язку зі змінами податкової ставки й ставки відрахувань у несприятливу для підприємства сторону;

6) низька дисципліна постачання, перебої з паливом та електроенергією;

7) фізичний і моральний знос обладнання вітчизняних підприємств.

– *фінансові*, що виникають на ринку фінансових ресурсів тобто сукупності кредитного, фінансового й ринку цінних паперів.

Фінансовий ризик – це ризик, що виникає при здійсненні фінансового підприємництва або фінансових угод.

Фінансові ризики зумовлені діями двох груп факторів:

1) макроекономічні фактори (зміна політичної і загальноекономічної ситуації, інфляційні процеси та ін.);

2) внутрішньофірмові фактори (комерційні й господарські помилки менеджменту і т. ін.).

Фінансові ризики поділяють на два види:

1) ризики, зв'язані з купівельною спроможністю грошей,

2) ризики, зв'язані з вкладенням капіталу (інвестиційні ризики).

До першого виду фінансових ризиків відносять інфляційні й дефляційні ризики, валютні ризики, ризики ліквідності.

Інфляційний ризик – це ризик того, що при зростанні інфляції грошові доходи знецінюються з точки зору реальної купівельної спроможності швидше, ніж ростуть.

Дефляційний ризик – це ризик того, що при зростанні дефляції відбувається падіння рівня цін - погіршення економічних умов підприємництва і зниження доходів.

Валютні ризики – небезпека валютних втрат, зв'язаних зі зміною курсу однієї іноземної валюти по відношенню до іншої, при проведенні зовнішньоекономічних, кредитних та інших валютних операцій.

Валютний ризик включає в себе три різновиди:

– економічний ризик;

– ризик перекладу, або трансляційний ризик;

– ризик угод, або операційний ризик.

Ризик ліквідності – ризик, пов'язаний з можливістю втрат при реалізації цінних паперів або інших товарів через зміну їхньої якості і споживчої вартості.

До другого виду фінансових ризиків відносять *інвестиційні ризики*, що обумовлені невизначеністю, непередбаченими обставинами в інвестиційній сфері. Інвестиційна діяльність у всіх її формах та видах обтяжена ризиком, ступінь якого посилюється з переходом до ринкової економіки. Зростання ступеня ризику за сучасних умов пов'язане зі зростаючою невизначеністю та швидкими змінами в економічній ситуації в країні в цілому і на інвестиційному ринку зокрема: розширюються пропозиції для інвестування приватизованих об'єктів, з'являються нові елементи і фінансові інструменти тощо.

Інвестиційні ризики вміщують в себе такі ризики: ризик упущеної вигоди, ризик зниження доходності, ризик прямих фінансових втрат.

Ризик упущеної вигоди – це ризик настання непрямих (побічних) фінансових збитків (неотримання прибутку) в результаті нездійснення яких-небудь заходів (наприклад, страхування, хеджування, інвестування і т. ін.).

Ризик зниження доходності може виникнути в результаті зменшення розміру відсотків і дивідендів портфельних інвестицій, вкладів і кредитів.

Портфельні інвестиції пов'язані з формуванням інвестиційного портфелю і являють собою придбання цінних паїв та інших активів. Термін «портфельний» походить від італійського «portofolio», і означає сукупність цінних паперів, що є в інвестора.

Ризик значення доходності поєднує процентні й кредитні ризики.

До процентних ризиків відносять небезпеку втрат комерційними банками,

кредитними установами, інвестиційними інститутами, селінговими компаніями у результаті підвищення процентних ставок, що виплачуються ними по залучених коштах, над ставками з наданих кредитів. До процентних ризиків відносять також ризик втрат, які можуть зазначити інвестори у зв'язку із змінами дивідендів по акціях, процентних ставок на ринку по облігаціях, сертифікатах та інших цінних паперах.

Кредитний ризик – це небезпека несплати позичальником основного боргу й процентів, що призначаються кредитору. До кредитного ризику належить також ризик такої події, коли емітент, що випустив боргові цінні папери стає неспроможним виплатити проценти по них або основну суму боргу.

Кредитний ризик може бути різновидом ризиків прямих фінансових втрат. Ризики прямих фінансових втрат вміщують такі ризики:

- біржовий ризик,
- селективний ризик,
- ризик банкрутства,
- кредитний ризик.

Біржові ризики являють собою небезпеку втрат від біржових угод. До цих ризиків відносяться ризики неплатежів по комерційних винагородах брокерської фірми т. ін.

Селективний ризик (лат *selektio*-вибір, відбір) – це ризик неправильного вибору варіантів вкладення капіталу, виду цінних паперів для інвестування у порівнянні з іншими видами цінних паперів при формуванні інвестиційного портфелю.

Ризик банкрутства являє собою небезпеку в результаті неправильного вибору вкладення капіталу, повної втрати підприємством власного капіталу й нездатності його розрахуватися по взятих на себе зобов'язанням.

Взагалі види інвестиційних ризиків досить різноманітні й чисельні.

Демографічні ризики виникають внаслідок зміни демографічної ситуації. Особливістю їх є те, що вони можуть існувати як у формі самостійних ризиків, так і бути причинами для виникнення інших ризиків (наприклад, зниження, тривалості життя населення може бути наслідком виникнення такого ризику, що пов'язаний з реалізацією продукції підприємств, яке орієнтується на населення похилого віку, і т. ін.);

Соціально-політичні ризики – походження їх базується на можливості виникнення непередбачених ситуацій у випадку зміни державою її політичного курсу, пріоритетних напрямків діяльності уряду, а також можливого введення в дію незапланованих раніше соціальних програм або інших дій, які в основі свого походження мають соціальну сферу (наприклад, страйки, зміни психологічного настрою в суспільстві і т. ін.). Урахування цього виду ризику особливо важливе у країнах з нестійким законодавством, відсутністю традицій та культури підприємництва.

Політичні ризики можна розподілити на чотири групи:

- ризик націоналізації експропріацій без адекватної компенсації;

– ризик трансферта, пов'язаний з можливим обмеженням конвертування національної валюти;

– ризик розторгнення контракту з причин дії влади країни, де знаходиться компанія-контрагент (наприклад, у зв'язку зі змінами національного законодавства);

– ризик воєнних дій та громадянських безпорядків, внаслідок чого підприємства можуть понести великі втрати й навіть банкрутство.

Політичні ризики також можна розподілити на країнові, регіональні, міжнародні.

Під країновим політичним ризиком розуміють нестабільність внутрішньополітичних обставин, що впливають на результати діяльності підприємств.

Під регіональним політичним ризиком слід розуміти нестабільність політичних обставин у конкретному регіоні (наприклад, воєнні дії, вторгнення регіональних органів управління у підприємницьку діяльність і т. ін.).

Урахування міжнародного політичного ризику важливе як для підприємств, що мають вихід на міжнародний ринок, так і для підприємств, що мають іноземних партнерів.

Оскільки на політичні ризики підприємство не може безпосередньо впливати, то політичні ризики слід відносити до зовнішніх ризиків.

Інноваційні ризики, що виникають через невизначеність в інноваційній сфері, починаючи з вироблення інноваційної ідеї, втілення її у продукт або технології і закінчуючи реалізацією продукту на ринку.

Таким чином, інноваційний ризик – це ймовірність втрат, що виникають при вкладенні підприємством засобів у виробництво нових товарів та послуг, які, можливо, не знайдуть очікуваного попиту на ринку.

Зарахування інноваційних ризиків, особливо в сучасній підприємницькій діяльності, яка знаходиться на етапі збільшення капіталів для виробництва товарів та послуг, як для існуючих, так і нових.

Інноваційні ризики виникають у таких ситуаціях:

– для виробництва іншої продукції (у випадку невдачі).

– при впровадженні більш дешевого методу виробництва товару або послуг у порівнянні з існуючими. Такі інвестиції принесуть підприємству тимчасовий надприбуток (до тих пір, поки тільки воно має цю нову технологію). У такій ситуації підприємство зіткнеться лише з одним видом ризику – можливою неправильною оцінкою вироблюваного товару;

– при випуску нового товару або послуг на старому обладнанні. У такому випадку до ризику неправильної оцінки попиту на новий товар або послугу додається ще ризик невідповідності якості товару або послуги у зв'язку з використанням старого обладнання;

– при виробництві нового товару або послуги за допомогою нової техніки й технології. У такій ситуації інноваційний ризик містить в собі: ризик того, що новий товар або послуга може не знайти покупця; ризик невідповідності нового обладнання і технології необхідним вимогам для

виробництва нового товару або послуги; ризик неможливості продажу використаного обладнання, тому що воно не підходить.

Комерційні ризики, що виникають у процесі реалізації товарів та послуг, що вироблені або придбані підприємством.

Основні причини комерційних ризиків:

– зниження обсягів реалізації у результаті падіння попиту або споживання товару, що реалізується підприємством, введення обмежень на продаж;

– підвищення закупівельної ціни товару у процесі здійснення підприємницького проекту;

– непередбачене зниження обсягів закупок у порівнянні з наміченим, що зменшує масштаб усієї операції і збільшує витрати на одиницю обсягу реалізованого товару (за рахунок умовно-постійних витрат);

– втрата товару;

– втрата якості товару у процесі обігу (транспортування, зберігання), що призводить до зниження його ціни;

– підвищення витрат обігу в порівнянні з наміченими у результаті виплат штрафів, непередбачених пошлин та відрахувань, що призводить до зниження прибутку підприємства.

Комерційний ризик вміщує в себе:

– ризик, пов'язаний з реалізацією товару (послуг) на ринку;

– ризик, пов'язаний з транспортуванням товару (транспортний);

– ризик, пов'язаний з прийманням товару (послуг) покупцем;

– ризик, пов'язаний з платоспроможністю покупця;

– ризик форс-мажорних обставин.

Ця група ризиків може бути як самостійною (якщо аналізуються ризики комерційного підприємства), так і у складі виробничих ризиків (у випадку, коли комерційні ризики виникають у підприємства, яке займається виробничою діяльністю у процесі її забезпечення, наприклад, реалізація виробленої продукції, постачання підприємства сировиною і матеріалами і т.ін.).

Геополітичні ризики – ризики глобального характеру (світова міграція робочої сили, виникнення хвороб, що загрожують життю людства і т.ін.).

Технічні ризики – ризики, що визначаються ступенем організації виробництва, проведенням регулярної профілактики обладнання, заходів безпеки, можливістю проведення ремонту при можливих поломках обладнання власними силами підприємства. Ці ризики виникають тому, що ефективна підприємницька діяльність, як правило, пов'язана із засвоєнням техніки й технології, пошуком резервів підвищення інтенсивності виробництва. Однак впровадження нової техніки й технології призводить до небезпеки технологічних катастроф, що завдають значної шкоди природі, людям, виробництву.

До технічних ризиків відносять ймовірність втрат з причин:

– негативних результатів науково-дослідницьких робот;

- недосягнення запланованих технічних параметрів по результатах конструкторських та технологічних розробок;
- низьких технологічних можливостей виробництва, що не дозволяє засвоїти результати нових розробок;
- виникнення при застосуванні нових технологій і продуктів побічних проблем;
- перебоїв та поломок обладнання.

Технічні ризики відносять до групи внутрішніх, оскільки підприємство або окремих підприємств може на них безпосередньо впливати, і виникнення їх, як правило, залежить від діяльності самого підприємства.

9. В залежності від суб'єкта, що аналізує ризик і приймає рішення про поведінку підприємства у випадку його виникнення виділяють:

- групу ризиків індивідуального рішення, коли аналіз (рішення) проводиться (приймається) однією людиною (директором підприємства, його власником і т. ін.);
- групу ризиків колективного рішення, коли аналіз або рішення приймається групою осіб (рада директорів, група експертів і т. ін.).

10. За можливістю прогнозування ризику можуть бути класифіковані на:

- ризики, що прогножуються – це ризики, виникнення яких піддається прогнозу. Цей прогноз може розроблятися за допомогою різних методів, які вивчає наука «прогностика»;
- ризики, що тільки частково прогножуються (форс-мажорні ризики), – це ризики, що виникають внаслідок здійснення форс-мажорних подій, тобто тих подій або надзвичайних обставин, які не можуть бути повністю передбачені або яких не можна запобігти якимись засобами, що є перешкодою, які не подолаєш (наприклад, стихійні лиха, катастрофи і т. ін.). Їх часткова непрогнозованість виступає наслідком низького ступеня ймовірності при визначенні можливості їх здійснення, що, в свою чергу, є результатом обмеженості інформації та знань людини, які необхідні для побудови прогнозів.

11. За ступеню впливу на діяльність господарюючих суб'єктів

Ризики в діяльності підприємств – це така подія, що за наявності сукупності певних умов може бути реалізована, а її вплив на діяльність господарюючих суб'єктів може бути:

- негативним, що означає програш даного суб'єкта;
- нульовим, що не має ніякого впливу на суб'єкт;
- позитивним, що є вирашним для господарюючого суб'єкту.

Позитивний вплив може мати місце в тому випадку, коли ризик, що реалізований для одного суб'єкта з негативним або нульовим результатом, є корисним для іншого суб'єкта (наприклад, реалізація ризику у фірм-конкурентів і т. ін.).

Ризики в залежності від можливого результату (ризикової події) можна поділити на дві групи:

– чисті ризики, що означають можливість отримання негативного або нульового результату. До цих ризиків відносяться такі ризики: природні, екологічні, політичні, транспортні, майнові, виробничі, комерційні;

– спекулятивні ризики, що виражаються у можливості отримання як позитивного, так і негативного результату. До цих ризиків відносяться фінансові ризики.

12. За ознакою реалізації ризиків виділяють дві їх групи:

– реалізовані ризики – це здійснена несприятлива для підприємства подія, внаслідок якої може бути погіршена його діяльність;

– нереалізовані ризики – ризики, котрі не здійснилися всупереч очікуванню.

Слід зазначити, що реалізованими ризиками можуть бути й ті ризики, що мали меншу імовірність їх виникнення в порівнянні з нереалізованими, що є наслідком їх імовірного характеру й необхідності наявності цілого ряду умов для їх реалізації, тобто переходу із стадії прогнозованих у стадію здійснених.

13. За тривалістю у часу ризики можна розділити на два види:

– короткострокові – ризики, що загрожують підприємству протягом відомого відрізка часу. Наприклад, транспортний ризик, коли збитки можуть виникнути в період транспортування вантажів, або ризик неплатежів за конкретною угодою;

– постійні – ризики, що безперервно загрожують підприємницькій діяльності у даному географічному районі або в певній галузі економіки, наприклад, ризик неплатежів у країні з недосконалою правовою системою або ризик зруйнування будівель у районі з підвищеною небезпекою землетрусів.

14. За мірою об'єктивності управлінських рішень ризики можна розподілити на:

– ризики з об'єктивною ймовірністю;

– ризики з суб'єктивною ймовірністю;

– ризики з об'єктивно – суб'єктивною ймовірністю.

15. За часом прийняття рішень виділяють три групи ризиків:

– випереджаючі ризики – ті, що зараховані при складанні планів розвитку підприємства, тобто до моменту їх появи розроблена стратегія їх виникнення;

– своєчасні ризики – такі, що не були завчасно передбачені, а також не була розроблена стратегія поведінки підприємства у випадку їх виникнення, і господарюючий суб'єкт реагує на них у момент їх виникнення (на перших стадіях);

– запізнілі ризики – такі, що не були передбачені підприємством при складанні своїх планів, і стратегія поведінки підприємства при цьому розробляється (визначається) вже після їх виникнення.

Описана узагальнена класифікація є умовною, тому що провести жорстку межу між окремими видами ризиків важко. Багато ризиків між собою взаємозв'язані. Зміни в одному з них викликають зміни у другому. Але всі вони

впливають на результати діяльності підприємства і вимагають їх урахування для його успішної діяльності.

Висновки

1. Ризик – це можлива небезпека витрат. Відносно господарської діяльності господарський ризик підприємства – це загроза того, що підприємство понесе втрати у вигляді додаткових витрат або отримає доходи нижче тих, на які воно розраховувало.

Для аналізу ризику в господарській діяльності за ринкових умов слід розуміти, що діяльність майже усіх суб'єктів господарювання має підприємницький характер, а тому й ризик їх діяльності – це підприємницький ризик.

Введена в теорії ризиків економічна категорія економічний ризик для оцінки ступеня досягнення сподіваного результату господарської діяльності та відхилення від цілей, що пов'язано з подоланням невизначеності у діяльності в ринкових умовах господарювання.

2. Господарський ризик виконує в діяльності суб'єктів господарювання в ринковій економіці такі основні функції: інноваційну, регулятивну, захисну та аналітичну.

3. Для вимірювання ризику в господарській діяльності слід аналізувати можливі витрати, які класифікують на матеріальні, трудові, фінансові, втрати часу та спеціальні втрати.

4. Кількісні значення економічного ризику обчислюють як в абсолютних, так і у відносних величинах. Для оцінки ризиків слід розраховувати не тільки величину можливих втрат, а й імовірність їх виникнення. Тому в теорії ризиків введені поняття зони ризику та крива ризиків. Виділяють припустиму, критичну й катастрофічну зони ризиків.

5. Ризики в господарській діяльності виникають під впливом зовнішніх і внутрішніх факторів. Серед зовнішніх це такі, як: законодавство, що регулює господарську діяльність, податкова система, конкуренція, політична обстановка, стихійні лиха тощо, а серед внутрішніх – стратегія діяльності підприємства, принципи його діяльності, ресурси та їх використання, якість та рівень використання маркетингу.

6. Ризики можна класифікувати за такими ознаками: рівень виникнення, причина виникнення, ступінь припустимості, сфера виникнення, ступінь правомірності, ступінь системності, можливість страхування, сфера походження, суб'єкт, який аналізує ризик, можливість прогнозування, ступінь впливу на господарську діяльність, факт реалізації, тривалість у часі, ступінь об'єктивності рішень, що приймаються, час прийняття ризикових рішень.

Запитання для закріплення матеріалу

1. Які основні характерні моменти ризикової ситуації?
2. Що розуміється під господарським ризиком підприємства?

3. Який зміст економічної категорії "економічний ризик"?
4. Які абсолютні й відносні показники господарського ризику підприємства?
5. Які існують види втрат?
6. Що таке зони ризику?
7. Що таке крива ризику?
8. Які функції виконує господарський ризик у діяльності підприємства?
9. Що відноситься до зовнішніх факторів ризику?
10. Що відноситься до внутрішніх факторів ризику?
11. Як класифікуються господарські ризики підприємства?

1.3 Аналіз економічних ризиків

Необхідність аналізу

Підприємницька діяльність завжди пов'язана з більшим чи меншим рівнем невизначеності, тобто завжди підлягає впливу різних економічних ризиків.

Найбільш важливі рішення, що які приймає керівник підприємства, визначаються тим, який рівень економічних ризиків прийнятний для підприємства, як можна знизити дію ризиків, можливі втрати, неприпустимі для підприємства. Ймовірний характер економічних рішень, що приймаються в умовах ризикових ринкових відносин, може бути виявлений лише за допомогою конкретних методів аналізу ризиків та їх впливу на діяльність підприємства. У кожній ситуації, що пов'язана з ризиком, виникають питання: що означає виправданий (допустимий) ризик, де проходить межа, що відділяє допустимий ризик від нерозумного? Тобто завжди в господарській діяльності треба вміти виявити ті етапи діяльності, де виникають ризики, проаналізувати причини їх появи. Але й цього недостатньо. Важливо не тільки знати про існування економічного ризику, а й оцінити його ступінь, ймовірність того, що певна подія дійсно відбудеться, а тоді вже – як це вплине на ситуацію. Такі дії в економічній науці називають аналізом ризиків. Чим досконалішими є методи дослідження та оцінювання ризику, тим меншим стає чинник невизначеності.

Аналіз економічних ризиків, що виникають у господарській діяльності, базується на критеріях, які запропонував американський експерт Б. Берлімер, а саме:

- втрати від ризику незалежні один від одного;
- втрати в одному напрямку діяльності необов'язково збільшують ймовірність втрат у другому напрямку (за винятком форс-мажорних обставин);
- максимально можливий збиток не повинен перевищувати фінансові можливості підприємства.

Можна виділити два взаємодоповнюючих види аналізу: якісний та кількісний. Головним завданням якісного аналізу є визначення факторів ризику,

напрянків діяльності та етапів, де виникають ризики та ідентифікація ризиків, тобто визначення їх виду.

Для прийняття ризикових управлінських рішень одного тільки якісного аналізу буде недостатньо.

Якісний аналіз – це визначення факторів, що викликають ризики; визначення напрямків та етапів, де виникають ризики; ідентифікація ризиків.

Кількісний аналіз дає змогу визначити за допомогою того чи іншого методу кількісну величину кожного з можливих ризиків, а також ризик обраного напрямку діяльності.

Кількісний аналіз – це вибір методів кількісної оцінки ризиків оцінка окремих ризиків та їх загальної величини.

Ринкова економіка, що характеризується невизначеністю, можливістю вибору для суб'єктів господарської діяльності із сукупності альтернативних одного чи декількох напрямків розвитку, зацікавленістю господарника у кінцевих результатах та можливістю самостійно приймати управлінське рішення, обумовлює наявність ризикових ситуацій. Цілі, що ставить підприємство перед собою на конкретному етапі свого розвитку, так чи інакше вступає у протиріччя з можливими ризиками, що супроводжують його на шляху їх реалізації.

Вирішити це протиріччя можна тільки за умови управління ризиками. Тому аналіз економічних ризиків не завершується лише її кількісною оцінкою, а продовжується розробкою заходів захисту від ризиків, тобто прийняттям управлінських рішень із запобігання, передачі або зниження ступеня ризиків. Управління економічними ризиками стає однією з важливих умов забезпечення ефективної діяльності підприємства в ринку. Етапи управління економічними ризиками зображені на рисунку 1.5.

В управлінні економічними ризиками важливе значення має інформованість господарника, його досвід, кваліфікація, ділові якості. Керівник підприємства схильється до ризикових рішень тоді, коли він впевнений у професіоналізмі виконавців. Готовність йти на ризик визначається й результатами реалізації попередніх рішень, прийнятих у тих же умовах. Помилки, допущені раніше в аналогічній ситуації, диктують вибір більш обережної стратегії.

Слід зазначити, що найбільших успіхів досягає той підприємець, який може одночасно підрахувати або інтуїтивно визначити ступінь ризику і піти на нього. У процесі управління ризиками бажано враховувати такі правила:

- не можна ризикувати більше, ніж це може дозволити власний капітал;
- завжди треба пам'ятати про можливі наслідки ризику;
- не можна ризикувати всім для малого;
- позитивне рішення, пов'язане з ризиком, приймається лише за відсутності сумнівів;
- завжди існує декілька варіантів рішень ризикових задач.

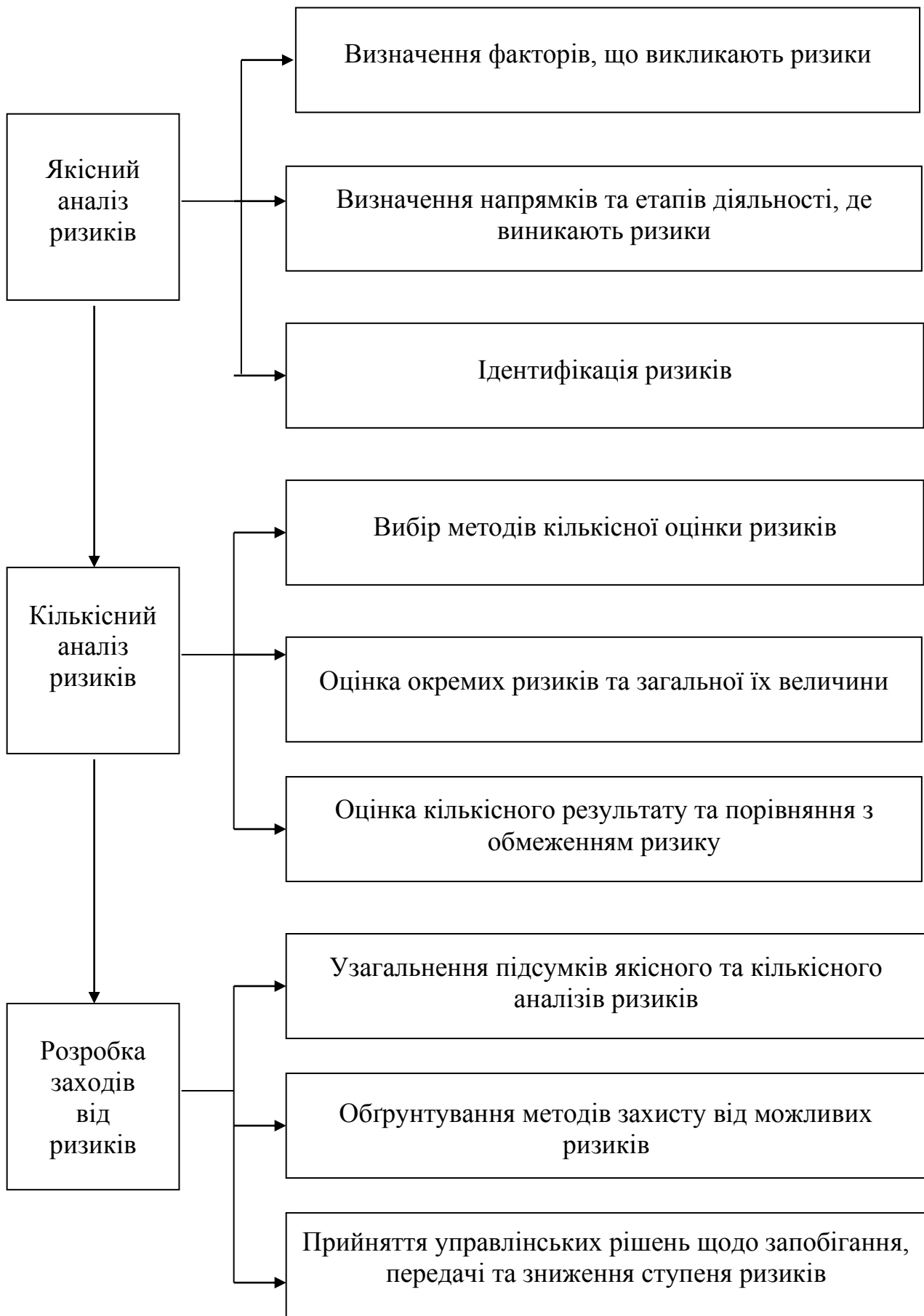

Рисунок 1.5 – Етапи управління економічними ризиками

Комплексний підхід до управління економічними ризиками дозволяє керівникові підприємства ефективно використовувати ресурси, розподіляти відповідальність, зробити кращими результати діяльності, забезпечити економічну безпеку діяльності підприємства.

Аналіз економічних ризиків є необхідною складовою частиною розробки економічної стратегії підприємства. У структурі бізнес-плану, документі стратегічного планування, є розділ «Аналіз ризиків». Результати аналізу ризиків у діяльності підприємства можуть бути подані у вигляді тексту і в табличній формі.

У бізнес-плані аналіз ризиків може вміщувати такі моменти:

- сутність ризику (описання неочікуваних і несприятливих подій);
- причини ризику (об'єктивні і суб'єктивні дії, що викликають такі події);
- фактори ризику (передумови, що збільшують ймовірність та реальність настання ризикових подій);
- методи компенсації та зниження ризику (недопущення наступу несприятливих подій та послаблення їх негативного ефекту).

Як було сказано раніше, керувати ризиком – означає не тільки знати, що він є та ідентифікувати його, а також дати йому кількісну оцінку. Таке положення стає одним з важливих умов забезпечення ефективної діяльності підприємств.

1.4 Кількісна оцінка ризиків

У дослідженні з проблем ризику існують різні підходи до визначення критерію його кількісної оцінки. Більшість вчених, які займаються цим питанням, вважають, що кількісний аналіз ризиків є однією з важливих складових процесу ефективного управління господарською діяльністю. Недостатньо знати, які ризики будуть впливати на підприємство в тому чи іншому напрямку підприємницької діяльності. Проблема полягає в тому, що треба й кількісно оцінити ці ризики. При цьому підприємство отримує можливість вибору конкретного напрямку своєї діяльності, виходячи з власних пріоритетів, наприклад, більш високий ступінь ризику й можливість придбання більшого прибутку, низький ступінь ризику – більш низький прибуток.

При кількісній оцінці ризику слід розрізняти розміри реальної вартості, що пов'язана з ризиком, і обсяг сподіваних прибутків чи збитків. Якщо перший показник на момент прийняття рішення, як правило, відомий, то другий оцінюють з тим чи іншим ступенем невизначеності.

Чим досконалішим є методи дослідження та оцінювання ризику, тим меншим стає чинник невизначеності. Методи, які використовують при кількісній оцінці економічних ризиків, умовно поділяють на дві групи: група апріорних методів і група методів, що базуються на емпіричних підходах. Перші ґрунтуються на теоретичних положеннях, а тому ризик кількісно

оцінюється за допомогою логічних міркувань, другі – на вивченні минулих подій та узагальненні статистичної інформації.

Кількісну оцінку ризику проводять на підставі ймовірних розрахунків, що здійснюються ще на їх попередній стадії. Основних критеріїв кількісної оцінки, що зустрічаються в літературі з проблем ризику, декілька. Ось деякі з них.

Виходячи з того, що економічний ризик – це ймовірність невдачі, критерієм його оцінки є ймовірність того, що отриманий результат виявиться меншого значення, що вимагається (намічається планом, прогнозується):

$$R = P (P^{\text{п}} - P^{\text{ф}}), \quad (1.11)$$

де R – критерій оцінки ризику;

P – ймовірність;

$P^{\text{п}}$ – заплановане зниження результату;

$P^{\text{ф}}$ – отриманий результат.

Такий підхід дозволяє оцінити рівень ризику тільки після одержання певного результату, але ж підприємцю потрібна кількісна оцінка ризику на етапі прийняття рішення.

Критерієм оцінки ризику можна вважати абсолютну величину як міру очікуваної невдачі у процесі досягнення мети, що визначається як добуток ймовірності невдачі (небажаних наслідків) на величину цих небажаних наслідків (збитки, платежі тощо):

$$R = Z \cdot P(Z), \quad (1.12)$$

де R – сутність ризику;

Z – очікуваний збиток (небажаний наслідок);

$P(Z)$ – ймовірність.

Таким чином, при кількісному аналізі завжди присутня ймовірність як кількісна характеристика випадкових подій. Приймати ризик на себе підприємця примушує перш за все невизначеність економічної ситуації, тобто невідомість умов політичних і економічних обставин, що оточують ту чи іншу діяльність, та перспектив змін цих обставин. Чим більше невизначеність господарської ситуації при прийнятті рішень, тим більше ступінь ризику. Невизначеність економічної ситуації обумовлена перш за все відсутністю повної інформації та випадковістю. Випадковість – це те, що в однакових умовах відбувається неоднаково, а тому її заздалегідь неможливо передбачити й прогнозувати.

Однак, при більшій кількості спостережень за випадковими подіями можна виявити, що у світі випадковостей діють певні закономірності. Математичний апарат для вивчення цих закономірностей дає теорія ймовірності. Випадкові події стають предметом теорії ймовірності тоді, коли з ними пов'язують певні чисельні характеристики – їх ймовірності.

Випадкові події повторюються з певною частотою.

Частота випадкової події – відношення кількості появ цієї події до загальної кількості спостережень.

Отже, частоти випадкових подій наче групуються біля деякого числа. Стійкість частоти відображає деяку характерну властивість випадкової події, а саме – певний ступінь можливості.

Ступінь об'єктивної можливості випадкової події і називається ймовірністю події. Саме біля значення цієї ймовірності ґрунтуються частоти події. Ймовірність будь - якої події коливається від 0 до 1,0. Якщо ймовірність дорівнює нулю, то подію вважають неможливою. Якщо ймовірність дорівнює одиниці, то подію вважають достовірною.

Ймовірність дозволяє прогнозувати випадкові події. Вона дає їм кількісну і якісну характеристики. При цьому невизначеність і ступінь ризику зменшуються.

Таким чином, економічний ризик має математично виражену імовірність настання втрат, яка може бути розрахована з достатнім ступенем точності на базі статистичних даних.

Щоб кількісно визначити величину ризику, необхідно знати всі можливі наслідки окремої події та відповідні ймовірність її настання.

Ймовірність означає можливість отримання певного результату. Стосовно економічних задач методи теорії ймовірностей зводяться до визначення значень ймовірності настання подій та до вибору із ряду можливих тієї події, якій віддається перевага, виходячи з найбільшого значення математичного сподівання.

Існують два методи визначення ймовірності настання певної події: об'єктивний і суб'єктивний.

Об'єктивний метод визначення ймовірності ґрунтується на обчисленні частоти, з якою в минулому відбулася подія (статистична ймовірність). Розрахунок виконується на базі фактичних даних згідно з формулою

$$P = n / N, \quad (1.13)$$

де P – ймовірність небажаного результату;

n – кількість подій з результатом, що не задовольняє підприємця;

N – загальна кількість аналогічних подій як з бажаними, так і небажаними результатами.

Приклад. На основі спостережень (25 років) про врожайність пшениці сорту «А» треба визначити ймовірність різних рівнів врожайності пшениці, що можливі в майбутньому.

Таблиця 1.1 – Вихідні дані

Роки спостережень	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
Врожайність, ц/га	51	53	63	65	51	54	49	44	45	42	41	43	46	47	48	32	38	37	33	38	36	29	22	27	18

На базі вихідних даних побудуємо варіаційний ряд показника врожайності і розрахуємо ймовірність (табл. 1.2).

Таблиця 1.2 – Інтервальний варіаційний ряд

Межі інтервалів врожайності, ц/га	Частота	Ймовірність
10–20	1	$1/25=0,04$
21–30	3	$3/25=0,12$
31–40	6	$6/25=0,24$
41–50	9	$9/25=0,36$
51–60	4	$4/25=0,16$
61–70	2	$2/25=0,08$
Всього	25	1,0

Сума ймовірностей усіх можливих результатів завжди дорівнює одиниці.

Отже, за об'єктивним методом оцінки ймовірностей (1.13) загальна кількість подій (N) повинна складатися з кількості успішних (бажаних) й неуспішних (небажаних) виходів у минулий час, за який є інформація. При невиконанні цієї умови значення ймовірності небажаного результату, а значить, і ризику аналізованого напрямку діяльності буде необґрунтовано підвищеним. Тобто підприємець може оцінити ймовірність ризику в конкретному напрямку діяльності об'єктивним способом лише тоді, коли він має досвід цієї роботи в цьому напрямку або інформацію про результати здійснення подій не з свого досвіду, наприклад, якщо яка-небудь угода здійснювалася у минулому за приблизно однаковими умовами з одним і тим же партнером декілька разів.

Приклад. При вкладенні капіталу в проект А з 120 випадків прибуток 25 тис. грн був отриманий у 48 випадках, 20 тис. грн – у 3 випадках і 30 тис. грн – також у 36 випадках.

Тоді ймовірність отримання в майбутньому прибутку 25 тис. грн дорівнюватиме $48 : 120 = 0,4$, прибутку 20 тис. грн – $36 : 120 = 0,3$ і прибутку 30 тис. грн – $36 : 120 = 0,3$. Сума ймовірностей трьох можливих варіантів дорівнює одиниці: $0,4 + 0,3 + 0,3 = 1$.

Таким чином, ймовірність вважається об'єктивною, тому що вона безпосередньо базується на частоті відповідних подій, яка засновується на фактичних даних.

Графічно гістограма розподілу має вигляд, наведений на рисунку 1.6.

Якщо немає статистичної інформації, то неможливо розрахувати об'єктивну ймовірність. У таких випадках потрібні суб'єктивні критерії. суб'єктивна ймовірність є припущення відносно певного результату. Це припущення ґрунтується на особистому досвіді того, хто оцінює ймовірність. Якщо ймовірність визначається суб'єктивно, різні люди можуть називати різні

її значення для однієї й тієї ж події, а тому, робити різний вибір, приймаючи ризикові рішення. Тому суб'єктивні ймовірності завжди варіюють.

Суб'єктивна ймовірність може бути отримана шляхом проведення експертної оцінки, обробки та використанні її результатів для обґрунтування значення ймовірності.

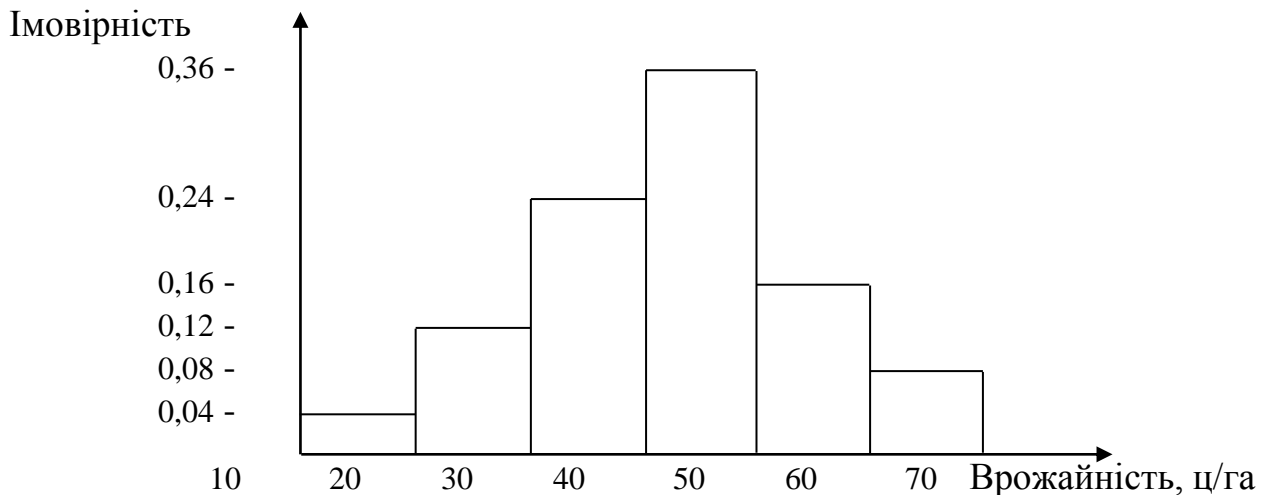

Рисунок 1.6 – Гістограма розподілу

Сьогодні все частіше в практиці господарювання застосовують методи експертних оцінок. Вони являють собою комплекс логічних та математико-статистичних методів і процедур, що пов'язані з діяльністю експерта з переробки інформації, що необхідна для аналізу та прийняття рішень. Методи експертних оцінок базуються на використанні здібностей спеціаліста (його знань, досвіду, вміння, інтуїції та ін.) знаходити потрібне, найбільш ефективне рішення.

І в умовах ризику, і в умовах невизначеності ми маємо справу з випадковими величинами. Випадкова величина – це величина, яка може прийняти те чи інше значення, але тільки одне і заздалегідь невідомо яке саме. Вона характеризується не тільки ймовірностями, а й можливими значеннями.

При вирішенні практичних завдань, коли ми маємо справу з випадковими величинами, треба знати деяке середнє значення випадкової величини. При кількісній оцінці економічних ризиків тому, хто приймає рішення, необхідно знати всі можливі наслідки окремої події та ймовірності цієї події.

Сподіване значення (математичне сподівання), що пов'язане з невизначеною ситуацією, є середньозваженим усіх можливих результатів, де ймовірність кожного з них використовується як частота або питома вага відповідного значення. Сподіване значення вимірює результат, котрий ми очікуємо в середньому.

Формула для обчислення математичного сподівання має вигляд:

$$m = M(x) = \sum_{i=1}^n x_i \cdot P_i, \quad (1.14)$$

де x_i – значення випадкової величини (різні результати);
 p_i – ймовірності можливих значень випадкової величини.

Для розглянутого вище прикладу (вихідні дані – у табл. 1.2) очікувана врожайність:

$$M(x) = 0,04 \cdot 15 + 0,12 \cdot 25 + 0,24 \cdot 35 + 0,36 \cdot 45 + 0,16 \cdot 55 + 0,08 \cdot 65 = 42 \text{ ц/га.}$$

Приклад. Маємо два проекти А і Б щодо інвестування. Відомі оцінки прогнозованих значень доходу від кожного з цих проектів та відповідні значення ймовірностей. Треба оцінити сподіване значення доходу (математичне сподівання) для кожного з проектів.

Таблиця 1.3 – Вихідні дані

Оцінка можливого результату	Прогнозований дохід, тис. грн	Значення ймовірності
Проект А		
Песимістична	30	0,20
Стримана	120	0,60
Оптимістична	150	0,20
Проект Б		
Песимістична	24	0,25
Стримана	90	0,50
Оптимістична	180	0,25

Математичне сподівання для кожного з проектів обчислюється згідно з формулою (1.14):

$$\text{проект А: } M(x) = 30 \cdot 0,20 + 120 \cdot 0,60 + 150 \cdot 0,20 = 108 \text{ тис. грн;}$$

$$\text{проект Б: } M(x) = 24 \cdot 0,25 + 90 \cdot 0,50 + 180 \cdot 0,25 = 96 \text{ тис. грн.}$$

Проект А має сподіваний дохід більше ніж проект Б, але прийняти рішення про перевагу цьому проекту, орієнтуючись тільки на цей показник, буде неправильним. Треба оцінити ризик вкладення інвестицій в кожний з проектів.

Аналіз економічної літератури з проблем господарських ризиків показав, що тепер найбільш розповсюдженими методами кількісної оцінки ступеня ризику є:

- статистичний метод;
- метод експертних оцінок;
- метод аналізу доцільності витрат;

- аналітичний метод;
- метод використання аналогів.

Статистичний метод оцінки

Цей метод застосовують для оцінки економічних ризиків у тих випадках, коли підприємство має значний обсяг аналітико-статистичної інформації за певний час щодо результативності здійснення господарських угод та ін.

Сутність статистичного методу оцінки ступеня ризику базується на теорії ймовірностей розподілу випадкових величин. Це означає, що, маючи достатню інформацію про реалізацію певних ризиків у минулих періодах конкретних видів господарської діяльності, будь-який суб'єкт господарювання може оцінити ймовірність їх реалізації у майбутньому.

За допомогою статистичного методу можна оцінити ризик не тільки конкретної угоди, але й підприємства в цілому, коли проаналізувати динаміку його прибутків за певний час.

Перевагою цього методу оцінки економічних ризиків є нескладні математичні розрахунки, а явним недоліком – необхідність великої кількості вихідних даних, тому що чим більше масив статистичних даних, тим більша достовірність оцінки самого ризику. Тому статистичним методом неможливо користуватись, якщо підприємство нове або з якихось причин відсутня статистична інформація, необхідна для оцінки ризику.

Статистичним методом ризик оцінюються через розрахунок коливання (мінливості) можливого результату. На практиці використовують для характеристики ступеня мінливості: дисперсію та середньоквадратичне відхилення.

Методи експертних оцінок

Методи експертних оцінок застосовують в аналізі економічних ризиків тоді, коли недостатньою є кількість статистичної інформації або її повна відсутність, коли вимірюється ризик якогось нового напрямку підприємницької діяльності і для неї нема ніяких аналогів. У теорії економічного прогнозування, що вивчає можливі напрямки розвитку економічного об'єкту або події в майбутньому, методи експертних оцінок відносять до групи інтенсивних. Цим методам притаманний більш суб'єктивний характер у порівнянні, наприклад, з формалізованими, до яких належить статистичний метод. В основі методів експертних оцінок закладена суб'єктивна інформація, тобто судження експертів про минулі ситуації та про перспективи розвитку цих ситуацій.

Експертна оцінка – це судження експерта або експертної групи відносно поставленого завдання.

Реалізація методів експертних оцінок в аналізі економічних ризиків відбувається шляхом узагальнення інформації від експертів, якими можуть виступати як працівники підприємства, так і залучені спеціалісти. Наприклад, якщо на підприємстві аналізуються ризики, що можуть впливати на господарську діяльність, то формується група спеціалістів, яка дає бальну

оцінку імовірності виникнення того чи іншого виду ризику, або ступеня його впливу на діяльність підприємства. Аналіз узагальненої думки експертів дозволяє підготувати інформацію для прийняття відповідних рішень щодо управління господарськими ризиками, що виникають у діяльності цього підприємства. При експертній оцінці економічних ризиків слід приділяти увагу формуванню експертної групи, тому що від правильності оцінок експертів, їх компетентності залежить ефективність рішення, що будується на експертній інформації.

Для проведення експертизи спеціалісти, які організують її, повинні скласти процедуру експертизи і забезпечити умови для її проведення. Достовірність експертних оцінок у прийнятті ризикових рішень вимагає відповідних процедур відбору експертів за багатьма критеріями (компетентність, ставлення до експертизи, аналітичність та широта мислення, самокритичність і т.д.) й кількісних методів обробки експертної інформації.

Характерними особливостями застосування методів експертних оцінок, як наукового інструмента вирішення цих складних проблем, які не можна формалізувати, виступають правильна організація проведення усіх етапів експертизи, а також використання кількісних методів при оцінці суджень експертів та узагальненні результатів. Ці дві особливості й відокремлюють методи експертних оцінок від звичайної давно знайомої експертизи, що вживається в різних сферах людської діяльності.

Таким чином, до завдань організаторів експертної оцінки при аналізі економічних ризиків входять: постановка проблеми; визначення цілей та задач експертизи, її меж, основних етапів; розробка процедури експертизи; підбір експертів, перевірка їх компетентності та формування групи експертів; проведення опитування та узгодженість оцінок; формалізація отриманої інформації, її обробка, аналіз та інтерпретування.

Аналітичний метод оцінки

Аналіз економічної літератури з проблем оцінки економічних ризиків показує, що існують різні варіанти застосування аналітичного методу для аналізу ризиків. Одним з таких варіантів є оцінка ризику за результатами аналізу фінансового стану підприємства.

Фінансовий стан підприємства – це комплексне поняття, що характеризується системою абсолютних і відносних показників, які відображають наявність, розміщення та використання фінансових ресурсів підприємства і разом визначають стійкість його економічного становища підприємства та надійність як ділового партнера.

Методи оцінки ризиків підприємства за результатами аналізу фінансового стану є доступними методами відносної оцінки ризику як для самого підприємства, так і для його партнерів. Застосування цих методів у практиці господарювання офіційно введено при визначенні банком фінансового стану позичальника банку, а також при розрахунках економічних нормативів банку, що встановлені Національним банком України.

Варіантів рекомендацій використання цих методів в економічній літературі з питань господарських ризиків описано чимало. Сама оцінка фінансового стану підприємства – не нова справа.

Система економічного рейтингу промислових, торговельних, фінансових корпорацій розвинутих країн чітко відпрацьована. Вона містить певний набір фінансових документів та економічних показників, що обов'язково завіряються аудиторською фірмою за результатами роботи за рік. Підсумкова оцінка стану компанії відображується у ревізійному сертифікаті, який вміщують у звітах фірм та публікують у пресі разом з балансами. Цей сертифікат є необхідним не тільки для інвесторів, акціонерів корпорації, а й для податкових інспекцій, банків та інших кредиторів. Перелік компаній, що мають кращі показники, виступає барометром успіху. Це найкраща реклама, адже в міжнародному бізнесі існує правило: "Покупаються не акції-покупається компанія".

Набір економічних показників, що характеризують фінансове положення ті активність підприємства, залежить від глибини дослідження. Більшість методик аналізу фінансового стану передбачає розрахунок таких груп показників-індикаторів: фінансової стійкості, платоспроможності, ділової активності, рентабельності.

Висновки

1. У господарській діяльності треба вміти аналізувати ризики, тобто виявляти ті етапи діяльності, на яких виникають ризики, аналізувати причини їх появи, оцінювати ступінь кожного з ризиків та ймовірність настання ризикової події.

2. Щоб кількісно визначити величину економічного ризику, треба знати всі можливі наслідки окремої події та відповідну ймовірність її настання. Таким чином, економічний ризик має математично виражену ймовірність настання втрат, що може бути розрахована з достатнім ступенем точності на базі статистичних даних. Існують два методи визначення ймовірності настання певної події: об'єктивний і суб'єктивний.

3. Найбільш розповсюдженими методами кількісної оцінки економічних ризиків є статистичний метод, метод експертних оцінок, аналітичний метод.

4. Статистичним методом ризик оцінюється через розрахунок коливання (мінливості) можливого результату. Для характеристики міри мінливості використовують дисперсію, середньоквадратичне відхилення, а також коефіцієнт варіації.

5. Для визначення ризику існують поняття «області ризику», кожна з яких характеризується різними значеннями коефіцієнта ризику. Виділяють безризикову область, область мінімального ризику, область підвищеного ризику, область критичного ризику і область недопустимого ризику.

6. В основі експертних методів оцінки ризиків покладена інформація, тобто думка експертів про ймовірність та величину можливих втрат від ризикових ситуацій. На практиці існують різні варіанти застосування експертних методів у кількісній оцінці ризиків.

7. Методи оцінки ризиків підприємства за результатами аналізу фінансового стану є найдоступнішими методами відносної оцінки ризику як для самого підприємства, так і для його партнерів. Фінансовий стан підприємства - це комплексне поняття, що характеризується системою абсолютних та відносних показників. Аналіз фінансового стану підприємства дозволяє оцінити фінансову стійкість, що є критерієм оцінки ризику підприємства і виступає одним з важливих елементів запобігання банкрутству на самих ранніх стадіях.

Існують також інші методи оцінки економічних ризиків, а саме визначення точки беззбитковості, коефіцієнта чутливості бета і т.д.

Запитання для закріплення матеріалу

1. Що вміщує в себе якісний аналіз економічних ризиків?
2. Що являє собою кількісний аналіз економічних ризиків?
3. Чому в практиці господарювання треба управляти економічними ризиками?
4. З яких етапів складається процес управління ризиками?
5. Які існують критерії кількісної оцінки економічних ризиків?
6. Що розуміють під об'єктивним і суб'єктивним методами визначення ймовірності настання певної події?
7. Як обчислюється математичне сподівання випадкової величини?
8. Що вважається абсолютною і відотною мірою ризику при застосуванні статистичного методу оцінки ризиків?
9. Як визначається коефіцієнт ризику?
10. Яке значення має коефіцієнт ризику в різних областях ризику?
11. На чому засновані експертні методи оцінки економічних ризиків?
12. Як визначається компетентність експертної групи?
13. Які варіанти застосування експертних методів оцінки ризиків існують у практичній діяльності?
14. Що таке фінансовий стан підприємства? Які існують індикатори фінансового стану?
15. Що означає ліквідність активів? Як можна розподілити активи підприємства за ступенем ліквідності?
16. У діяльності яких установ і яким чином застосовують аналітичний метод оцінки ризиків?
17. Що таке коефіцієнт чутливості β ?
18. Що таке аналіз точки беззбитковості? Як його можна використовувати в оцінці економічних ризиків діяльності підприємства?

2 ОБЛІКОВО-АНАЛІТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ СИСТЕМИ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ НА ПІДПРИЄМСТВІ

2.1 Сутність економічної безпеки та складові її забезпечення

Наука про економічну безпеку – галузь знань, необхідних для побудови систем економічної безпеки, що дозволяють адекватно реагувати на загрози стабільному функціонуванню підприємства.

При формуванні системи економічної безпеки суб'єктів господарювання виділяють три етапи:

- перший етап – визначення об'єкта захисту;
- другий етап – визначення факторів загрози економічної безпеки (визначення причин, виникнення загроз для об'єкта захисту);
- третій етап – усвідомлення необхідності прийняття управлінських рішень щодо забезпечення безпеки.

Категорія «економічна безпека» недавно з'явилася в понятійному апараті економічної науки. Аналіз теоретичних підходів до визначення економічної безпеки, дає можливість узагальнити погляди на зміст категорії «економічна безпека». Багато авторів при визначенні змісту економічної категорії «економічна безпека» зв'язують її з:

- метою діяльності підприємства;
- найбільш ефективним використанням ресурсів у сучасних умовах і в майбутньому;
- високим рівнем захищеності від небезпек, які можуть завдати шкоди або змінити структуру капіталу підприємства;
- станом виробничих відносин і організаційних зв'язків, матеріальних і інтелектуальних ресурсів, що забезпечують надійність і стабільність функціонування підприємства;
- захищеністю життєво важливих інтересів підприємства від внутрішніх і зовнішніх загроз, яка забезпечується системою заходів спеціального фінансово-економічного, організаційного й соціального характеру.

Економічна безпека підприємства трактується у вузькій розумінні як стан захищеності суб'єкта господарської діяльності від внутрішніх і зовнішніх загроз, а в широкому – як процеси по забезпеченню такого стану.

У вітчизняній, і в закордонній науці питання економічної безпеки розглядається лише з позицій оцінювання стану захищеності підприємства (економічний підхід). При цьому ігнорується, що такий стан обов'язково повинен супроводжуватися відповідною діяльністю по його забезпеченню.

Більшість дослідників розглядають економічну безпеку як складну категорію в трьох взаємозалежних аспектах:

- Перший аспект – організація системи економічної безпеки підприємства;
- Другий аспект – діяльність суб'єктів по забезпеченню економічної безпеки підприємства;

Третій аспект – оцінювання рівня економічної безпеки підприємства.

При розгляді першого аспекту економічної безпеки особливу увагу необхідно приділити глибокому розумінню того, якою повинна бути сучасна система економічної безпеки підприємства, щоб вона ефективно протидіяла несприятливим внутрішнім і зовнішнім факторам.

Другий аспект економічної безпеки розглядає діяльність по забезпеченню економічної безпеки підприємства. Це вид професійної діяльності, спрямований на протидію реальним і потенційним загрозам економічної безпеки суб'єкта господарювання.

Забезпечення економічної безпеки це дуже складний процес, у якому можуть брати участь як внутрішні, так і зовнішні суб'єкти системи економічної безпеки.

Внутрішніми суб'єктами забезпечення економічної безпеки є власники, штатний підрозділ економічної безпеки, керівники й персонал усіх структурних підрозділів підприємства.

До зовнішніх суб'єктів забезпечення економічної безпеки відносяться органи державної влади й управління, правоохоронні органи, суб'єкти недержавної системи безпеки (охоронні підприємства, консалтингові фірми, які спеціалізуються на інформаційно-аналітичному забезпеченні системи безпеки).

Третій аспект економічної безпеки дає можливість оцінити стан функціонування системи економічної безпеки. Якщо підприємство стабільно працює, то система його економічної безпеки перебуває на високому рівні. Коли підприємство має проблеми з партнерами й конкурентами, з державними органами контролю, з персоналом, то можна говорити, що його система економічної безпеки не виконує покладених на неї завдань.

Головною ціллю економічної безпеки підприємства є його стабільний економічний розвиток, який забезпечується за рахунок:

- виявлення проблемних місць у діяльності на ранніх стадіях розвитку негативних процесів;
- нейтралізації кризових явищ і запобігання банкрутства;
- контролю за ефективним використанням ресурсів;
- підтримки збалансованості інтересів усіх груп зацікавлених осіб як на самому підприємстві, так і за його межами.

Для досягнення зазначених цілей необхідно розв'язати наступні завдання:

- ідентифікувати ризики й пов'язані з ними потенційні загрози;
- мінімізувати підприємницькі ризики;
- визначити індикатори економічної безпеки суб'єктів господарювання;
- розробити систему оцінки ефективності роботи підрозділу економічної безпеки;
- створити необхідні фінансово-економічні умови, що забезпечують стабільний розвиток підприємства, фінансову стабільність і платоспроможність.

Реалізація завдань можлива при:

– формуванні повної й достовірної інформації, необхідної для прийняття адекватних, ефективних і законних рішень у сфері забезпечення економічної безпеки;

– створенні системи обліково-аналітичного забезпечення діагностики стану економічної безпеки суб'єкта господарської діяльності, яка дозволяє визначити рівень деструктивного впливу економічного середовища на фінансово-економічні показники підприємства;

– формуванні системи контрольних заходів з метою виявлення порушень при прийнятті управлінських рішень;

– створенні системи стимулів і заохочень для менеджерів за прийняття ефективних управлінських рішень.

Економічна безпека підприємства (ЕБП) — це стан найбільш ефективного використання ресурсів для запобігання загроз і забезпечення стабільного функціонування підприємства.

ЕБП характеризується сукупністю якісних і кількісних показників, найважливішим серед яких є рівень економічної безпеки.

Для того щоб досягти найбільш високого рівня економічної безпеки, підприємство повинне стежити за забезпеченням максимальної безпеки основних функціональних складових системи ЕБП.

Функціональні складові ЕБП — це сукупність основних напрямків його економічної безпеки, що суттєво відрізняються друг від друга по своєму змісту.

Виділяють наступні функціональні складові ЕБП:

- фінансову;
- інтелектуальну и кадрову;
- техніко-технологічну;
- політико-правову;
- екологічну;
- інформаційну;
- силову.

Для забезпечення своєї економічної безпеки підприємство використовує сукупність корпоративних ресурсів.

Корпоративні ресурси – фактори бізнесу, використовувані власниками й менеджерами підприємства для виконання цілей бізнесу.

Серед них:

а) ресурс капіталу. Акціонерний капітал підприємства в комбінації з позиковими фінансовими ресурсами є кровоносною системою підприємства й дозволяє здобувати й підтримувати інші корпоративні ресурси;

б) ресурс персоналу. Менеджери підприємства, штат інженерного персоналу, виробничих робітників та службовців з їхніми знаннями, досвідом і навичками є основною провідною й сполучною ланкою, що з'єднують всі фактори бізнесу та забезпечують досягнення цілей бізнесу;

в) ресурс інформації й технології. Інформація, що стосується всіх сторін діяльності підприємства є найціннішим і дорогим з ресурсів підприємства. Саме інформація про зміну політичної, соціальної, економічної й екологічної

ситуації, ринків підприємства, науково-технічна й технологічна інформація, know-how, що стосуються яких-небудь аспектів даного бізнесу, нове в методах організації й управління бізнесом дозволяють підприємству адекватно реагувати на будь-які зміни зовнішнього середовища, ефективно планувати й здійснювати свою господарську діяльність;

г) ресурс техніки й устаткування. На основі наявних фінансових, інформаційно-технологічних і кадрових можливостей підприємство здобуває необхідне і доступне устаткування;

д) ресурс прав. З розвитком цивілізації, виснаженням природних ресурсів і підвищенням цінності для бізнесу нематеріальних активів різко виросла роль даного ресурсу. Цей ресурс містить у собі права на використання патентів, ліцензії й квоти на використання природних ресурсів, а також експортної квоти, права на користування землею. Використання цього ресурсу дозволяє підприємству долучитися до передових технологічних розробок, не проводячи власних дорогих наукових досліджень, а також одержати доступ до незагальнодоступних можливостей розвитку бізнесу.

Забезпечення економічної безпеки підприємства – це процес реалізації функціональних складових економічної безпеки з метою запобігання можливих збитків і досягнення максимального рівня економічної безпеки в цей час і в майбутньому.

Способи забезпечення економічної безпеки підприємства – це набір заходів і система організації їх виконання й контролю, які дозволяють досягати найбільш високих значень рівня економічної безпеки підприємства.

Виходячи із цілей створення бізнесу, а також особливостей національного менталітету й природного темпераменту вищих менеджерів підприємства, галузевої специфікації бізнесу й загальноекономічної ситуації на ринках даного підприємства, формується філософія бізнесу підприємства.

Для здійснення цілей бізнесу на основі філософії підприємства його менеджментом розраховуються потреби бізнесу в різних ресурсах і формується набір корпоративних ресурсів підприємства, за рахунок яких воно досягає реалізації цілей свого бізнесу.

Найважливішим етапом забезпечення ЕБП є стратегічне планування й прогнозування його економічної безпеки. Цей етап містить у собі розробку стратегічного плану забезпечення ЕБП. У цьому документі необхідно задати якісні параметри використання корпоративних ресурсів підприємства в комбінації з його організаційно-функціональною структурою й взаємозв'язками структурних підрозділів, а також кількісні орієнтири забезпечення функціональних складових і ЕБП у цілому.

Після розробки стратегічних планів діяльності підприємства необхідно провести оперативну оцінку рівня забезпечення й поточне тактичне планування ЕБП. Аналіз рівня ЕБП проводиться на основі оцінки ефективності заходів щодо запобігання збитків і розрахунку функціональних і сукупного критеріїв ЕБП.

Поточне планування ЕБП здійснюється на основі розробки альтернативних сценаріїв розвитку ситуації й розрахунку значень сукупного

критерію економічної безпеки по кожному з них. Після вибору за результатами розрахунків кращого варіанта й їх аналізу розробляються оперативні рекомендації з поточного планування діяльності підприємства. Ці рекомендації не носять на відміну від стратегічних довгострокового характеру й не тільки задають якісні орієнтири поточної діяльності підприємства, але й містять кількісні завдання.

На основі оперативної оцінки рівня ЕБП і вироблених рекомендацій здійснюється оперативне планування фінансово-господарчої діяльності підприємства, після чого проводиться практична реалізація розроблених планів.

У процесі фінансово-господарчої діяльності підприємства з'являється інформація для аналізу стану його економічної безпеки. На основі цієї інформації оцінюються функціональні й сукупний критерії економічної безпеки підприємства, їх відхилення від планових значень, аналізуються причини виникнення цих відхилень. Після цього виробляються рекомендації з коректування набору корпоративних ресурсів, систем стратегічного й поточного планування фінансово-господарчої діяльності підприємства, а також системи оперативного управління його діяльністю.

2.2 Обліково-аналітична інформація в структурі забезпечення функціонування системи економічної безпеки суб'єктів господарської діяльності

У перекладі з латині «інформація» – це повідомлення про будь-який факт, явище й т. п., роз'яснення чого-небудь. З метою забезпечення економічної безпеки бізнесу під інформацією слід розуміти певні відомості про фінансово-господарчу діяльність суб'єкта господарювання, які є основою прийняття управлінських рішень щодо окремих аспектів його безпечного функціонування й динамічного розвитку.

Центральне місце в складі інформаційного забезпечення економічної безпеки підприємства відводять обліково-аналітичній інформації, під якою ми розуміємо економічні відомості про осіб, факти, явища й процеси, які відбуваються в будь-якому суб'єкті господарювання, отримані в результаті обліку, аналізу й синтезу. Для ефективного управління господарськими процесами при забезпеченні безпеки підприємства ця інформація повинна бути відповідним чином захищена й використовуватися власниками й менеджерами для прийняття тактичних управлінських рішень і виконання стратегічних завдань.

Обліково-аналітична інформація в системі економічної безпеки підприємства є сполучною ланкою між характером процесів які відбуваються на підприємстві й діяльністю фахівців з безпеки

Обліково-аналітична інформація в системі економічної безпеки підприємства базується на обліковій (бухгалтерській) інформації, яка включає оперативні дані, а також статистичну інформацію, яка поряд з бухгалтерськими даними використовується для аналізу. Зміст категорії «обліково-аналітична

інформація» розкривається головним чином через зміст понять «оперативний облік», «бухгалтерський облік», «аналіз фінансово-господарчої діяльності».

Законом України бухгалтерський облік визначено, що облікова інформація це інформаційна система, що функціонує відповідно до певних правил, забезпечує інформацією різні категорії користувачів у необхідному для них аспекті.

Як видно з визначення бухгалтерського обліку, ціль побудови даної системи чітко не формалізована, тобто бухгалтерський облік як система, побудована відповідно до певних принципів, є, по суті, самоціллю.

Охарактеризуємо економічну природу зазначених категорій і призначення їх у процесі підготовки обліково-аналітичної інформації у вигляді структурно-логічної схеми, представленої на рисунку 2.1.

Оперативний облік використовується для спостереження за найважливішими операціями господарської діяльності з метою управління ними в момент їх здійснення. Зокрема контролювати виконання договорів поставки товарно-матеріальних цінностей, розрахунків з дебіторами, випуском і реалізацією продукції і т.д.

Відмінною особливістю оперативного обліку є оперативність одержання інформації, яка є важливою для системи економічної безпеки. Крім цього, цей вид обліку передбачає вимір операцій і процесів натуральними показниками, що робить інформацію оперативного обліку корисною при оцінюванні рівня її стану економічної безпеки не тільки власного підприємства, а і його можливих партнерів.

Бухгалтерський облік фіксує й накопичує всебічну синтетичну (узагальнену) облікову інформацію про діяльність суб'єкта господарювання і його підрозділів за певний період.

Згідно з Національними положеннями (стандартами) бухгалтерського обліку, облікова інформація являє собою інформацію про стан, структуру й рух майна організації й джерела його походження, господарські процеси й результати фінансової і виробничо-господарської діяльності організації.

Головною метою надання інформації фінансового обліку згідно з національними стандартами бухгалтерського обліку й міжнародних стандартів фінансової звітності є забезпечення користувачів відкритою, достовірною й повною інформацією про фінансовий стан і результати діяльності підприємства. Ця інформація необхідна, у першу чергу, широкому колу зовнішніх користувачів для прийняття економічно обґрунтованих управлінських рішень у сфері економічної безпеки.

Вірогідність є головною якісною характеристикою облікової інформації, яка сприяє зниженню ризику впливу зовнішніх і внутрішніх загроз на економічну безпеку підприємства. При цьому інформація вважається достовірною, якщо вона не містить істотних помилок, є неупередженою, і користувачі можуть покласти на неї настільки, наскільки вона відображає або, як можна чекати, буде відображати реальний стан справ на підприємстві.

Дані фінансового обліку відображають ретроспективну інформацію про події й операції, які вже відбулися, тобто на які неможливо вплинути або змінити.

Як відомо, релевантною є майбутня (прогностична) інформація, яку можна змінити під впливом тих або інших управлінських рішень. Саме таку інформацію надає управлінський (внутрішньогосподарський) облік. Крім цього, дані управлінського обліку мають закритий характер не тільки для зовнішніх користувачів формації, а й для персоналу самого підприємства, який не має прямого відношення до рішення певної проблеми, яка значно підвищує її конфіденційність. Ще більше підсилюється вплив управлінського обліку на формування обліково-аналітичної інформації при забезпеченні економічної безпеки, коли мова йде про стратегічний управлінський облік, який, поєднує зовнішню й внутрішню інформацію й принципи бюджетування й дозволяє аналізувати діяльності підприємства з урахуванням його поточних і довгострокових цілей розвитку й безпеки.

Забезпечення економічної безпеки підприємства припускає систематизацію облікової інформації з метою:

- використання її для протидії зовнішнім і внутрішнім загрозам ефективної діяльності, фінансової стабільності й незалежності підприємства;
- створення системи захисту самої інформації. Так інформація повинна мати закритий характер, не розголошуватися або використовуватися для нанесення матеріальної або іншої шкоди підприємству і її власникам;
- недопущення викривлень і маніпуляцій показників фінансової звітності. Такі дані повинні бути достовірними, характеризувати реальну вартість активів і зобов'язань, розкривати інформацію про можливі ризики для потенційних партнерів, пов'язані з діяльністю підприємства.

Формування облікової інформації відбувається на підставі даних оперативного, фінансового й управлінського обліку, а також інформації, отриманої з альтернативних джерел, серед яких найпоширенішими є:

- аудиторські висновки незалежного аудитора або фахівця підрозділу внутрішнього аудиту підприємства;
- видання центральних і регіональних органів управління статистики України. У них приводяться усереднені показники по окремих видах економічної діяльності;
- періодичні офіційні видання державних органів і структур, видання Державної комісії із цінних паперів і фондовому ринку, відомчі збірники, які містять фінансові й економічні показники;
- офіційні сайти державних структур, комітетів і міністерств, на яких публікується річна фінансова звітність.

Уся облікова інформація, яка використовується для забезпечення функціонування системи економічної безпеки підприємства, ділиться на зовнішню й внутрішню.

Зовнішня інформація формується на підставі даних фінансової звітності контрагентів, статистичних даних або інших альтернативних джерел інформації, які дають можливість оцінити зовнішнє середовище, у якому функціонує підприємство.

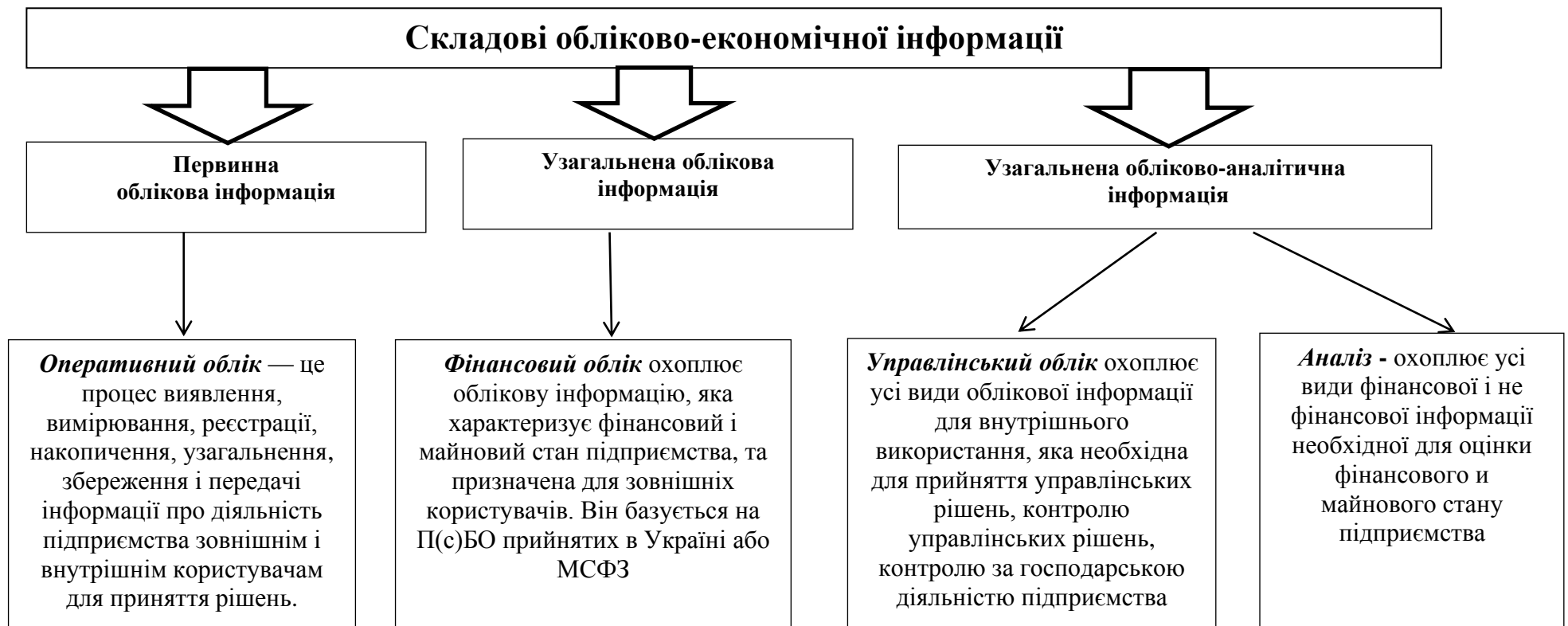

Рисунок 2.1 – Основні складові обліково-аналітичної інформації в системі забезпечення економічної безпеки підприємства

Вона може складатися із чотирьох основних груп:

Показники, які характеризують загальноекономічний розвиток країни.

Вони є основою для моніторингу зовнішньої фінансово-економічного середовища функціонування підприємства при прийнятті стратегічних рішень у сфері економічної безпеки (стратегії забезпечення захисту економічних інтересів від зовнішніх загроз, визначення системи перспективних цільових показників економічної безпеки). Формування системи показників цієї групи ґрунтується на даних, які публікуються органами державної статистики, і узагальнюється у вигляді двох груп показників:

- а) показники макроекономічного розвитку;
- б) показники галузевого розвитку.

Показники, які характеризують кон'юнктуру фінансового ринку, їх використовують для прийняття управлінських рішень щодо захисту фінансових інтересів у сфері формування портфеля довгострокових фінансових інвестицій, здійснення короткострокових фінансових інвестицій, залучення кредитів.

Формування системи показників цієї групи базується на публікаціях періодичних комерційних видань, фондової й валютної біржі, а також на відповідних електронних джерелах інформації.

Показники, які входять до складу цієї групи, розділяють на три категорії:

- а) показники, які характеризують кон'юнктуру окремих сегментів фондового ринку;
- б) показники, які характеризують кон'юнктуру окремих сегментів кредитного ринку;
- в) показники, які характеризують кон'юнктуру окремих сегментів валютного ринку.

Показники, які характеризують діяльність контрагентів і конкурентів.

Здебільшого їх використовують для прийняття оперативних управлінських рішень щодо захисту економічних інтересів від зовнішніх загроз. Ці показники формуються в розрізі блоків: «Банки»; «Страхові компанії»; «Інвестиційні компанії й фонди»; «Постачальники»; «Покупці»; «Конкуренти». Джерелами формування показників цієї групи служать дані публічної фінансової звітності рейтинги, а також бізнес довідки, які надаються окремими інформаційними компаніями. Склад показників кожного блоку визначається конкретними завданнями забезпечення функціонування системи економічної безпеки.

Нормативно-регуляторні показники. Вони враховуються в процесі підготовки рішень, пов'язаних з особливостями державного регулювання фінансово-господарчої діяльності підприємств. Джерелами формування показників цієї групи є нормативно-правові акти, прийняті різними органами державного управління.

Систему внутрішніх інформаційних показників забезпечення функціонування системи економічної безпеки підприємства розділяють на три групи.

Показники фінансової звітності підприємства, які широко використовують як зовнішні, так і внутрішні користувачі. Вони застосовуються

в процесі фінансового аналізу й надають більш агреговану уяву про результати фінансово-господарчої діяльності підприємства.

Показники управлінського обліку підприємства. Вони використовуються для перспективного й оперативного управління практично всіма напрямками економічної безпеки підприємства й відображають інформацію про обсяги діяльності, суму й склад витрат і доходів і т.п. Ці показники формуються в блоках:

- а) у розрізі видів діяльності підприємства;
- б) у розрізі сегментів ринку й груп клієнтів;
- в) у розрізі центрів відповідальності (центрів витрат, доходу, прибутку й інвестицій).

Нормативно-планові показники, пов'язані з фінансовим розвитком підприємства. Вони використовуються в процесі оперативного контролю над здійсненням заходів щодо забезпечення економічної безпеки й формуються безпосередньо на підприємстві по двом блокам:

- а) внутрішні нормативи, які регулюють фінансово-економічний розвиток підприємства (наприклад, нормативи використання окремих видів ресурсів, нормативи співвідношення окремих видів активів і структури капіталу, нормативна питома вага використання витрат);
- б) система планових показників фінансово-економічного розвитку підприємства, до складу яких включають сукупність показників операційних і фінансових бюджетів усіх видів.

Згідно з теорією аналізу господарської діяльності під аналітичною інформацією розуміють відомості про забезпеченість і використання ресурсів підприємства й ефективну організацію його процесів. Формування аналітичної інформації відбувається на підставі внутрішньої й зовнішньої облікової інформації, а саме аналітичні дані є базою для економічного обґрунтування тактичних і стратегічних управлінських рішень, зокрема й у сфері економічної безпеки підприємства.

Таким чином, аналітична інформація є різновидом економічної інформації, отриманої за обліковими даними в результаті дії функцій аналізу й синтезу.

Обліково-аналітична інформація утворюється в процесі реалізації трьох функцій управління: обліку, аналізу та синтезу. При цьому облік є базою для аналізу, а результати аналізу, своєю чергою, служать підставою для проведення синтезу й надання відомостей потенційному користувачу цієї інформації.

Оскільки обліково-аналітична інформація є основною складовою у забезпеченні економічної безпеки суб'єктів господарювання, до її формування висувають специфічні вимоги, пов'язані з оцінюванням її вірогідності.

Перш ніж готувати аналітичну інформацію для прийняття управлінських рішень у сфері безпеки суб'єкта господарювання, фахівці із економічної безпеки повинні оцінити вірогідність облікової інформації, наданої їм зовнішніми контрагентами та відповідними економічними службами підприємства. В основу оцінювання покладений спосіб одержання альтернативних даних, які підтверджують правдивість наданої інформації. Як

альтернативні методики одержання облікової інформації про реальний фінансовий стан як контрагентів, так і власного підприємства можна застосовувати так звані спеціальні методи, які використовують при забезпеченні економічної безпеки, серед яких основними є метод конфіденційних відносин, метод особистого пошуку, метод спеціалізованого опитування, метод конфіденційного спостереження та інші.

Процес формування обліково-аналітичної інформації в системі забезпечення економічної безпеки підприємства передбачає, що первинні дані про його фінансово-господарчу діяльність зафіксовані в системі оперативного й бухгалтерського обліку, перетворюються в узагальнюючу облікову інформацію, яка утримується у фінансових, статистичних і внутрішніх звітах. Узагальнююча внутрішня облікова інформація, зовнішня фінансова інформація про контрагентів, надана в їхній фінансовій звітності, а також інформація, отримана зі статистичних джерел після її перевірки в плані вірогідності, є базою для аналізу й синтезу. Узагальнена належним чином аналітична інформація є підставою для прийняття управлінських рішень щодо стану й рівня економічної безпеки суб'єкта господарювання, ефективності його діяльності й прогнозування заходів захисту від впливу зовнішніх і внутрішніх загроз.

При цьому обмін інформацією в системі економічної безпеки підприємства здійснюється по п'ятьом каналам:

- спостереження – облік;
- облік – звітність;
- звітність – оцінювання вірогідності інформації;
- оцінювання вірогідності інформації – аналіз;
- аналіз – ухвалення рішення.

Створення раціонального потоку обліково-аналітичної інформації в системі забезпечення економічної безпеки підприємства базується на певних принципах, серед яких основними є:

- виявлення інформаційних потреб і способів найбільш ефективного їхнього задоволення;
- об'єктивність відображення процесів фінансово-господарчої діяльності;
- єдність інформації, яка надходить із різних джерел.

Обліково-аналітична інформація повинна мати певні властивості, головна з яких – це вірогідність.

Достовірною є обліково-аналітична інформація, якщо вона не містить істотних помилок і суб'єктивізму, а фахівці з економічної безпеки можуть покластися на неї тим заходом, якому вона повно й об'єктивно відображає реальний стан речей щодо захищеності підприємства від впливу внутрішніх і зовнішніх загроз.

Своєчасною є обліково-аналітична інформація, якщо вона корисна для ухвалення управлінського рішення в системі забезпечення безпеки підприємства й використана, перш ніж втратити здатність впливати на це рішення.

Конфіденційною є обліково-аналітична інформація, яка містить перелік відомостей, які представляють комерційну таємницю.

Повною є обліково-аналітична інформація, якщо вона відображає всі факти фінансово-господарчої діяльності, пов'язані із забезпеченням належного рівня економічної безпеки й базується на дотриманні принципів раціонального ведення обліку (витрати на здійснення облікових робіт повинні бути нижчими за отримані вигоди від використання облікової інформації).

Релевантною є майбутня (прогностична) обліково-аналітична інформація, яка може бути змінена під впливом певних управлінських рішень у системі економічної безпеки підприємства.

Конкурентоспроможною є обліково-аналітична інформація, яка виступає додатковим корпоративним ресурсом підприємства, без якого функціонування системи забезпечення його економічної безпеки неможливо.

Багатофункціональною є обліково-аналітична інформація, зрозуміла для безпосередніх користувачів і для зацікавлених осіб, які не мають спеціальної бухгалтерської або економічної освіти.

Цілісною є обліково-аналітична інформація, яку не може змінити неавторизований користувач, який не дозволяє несанкціонований доступ до неї.

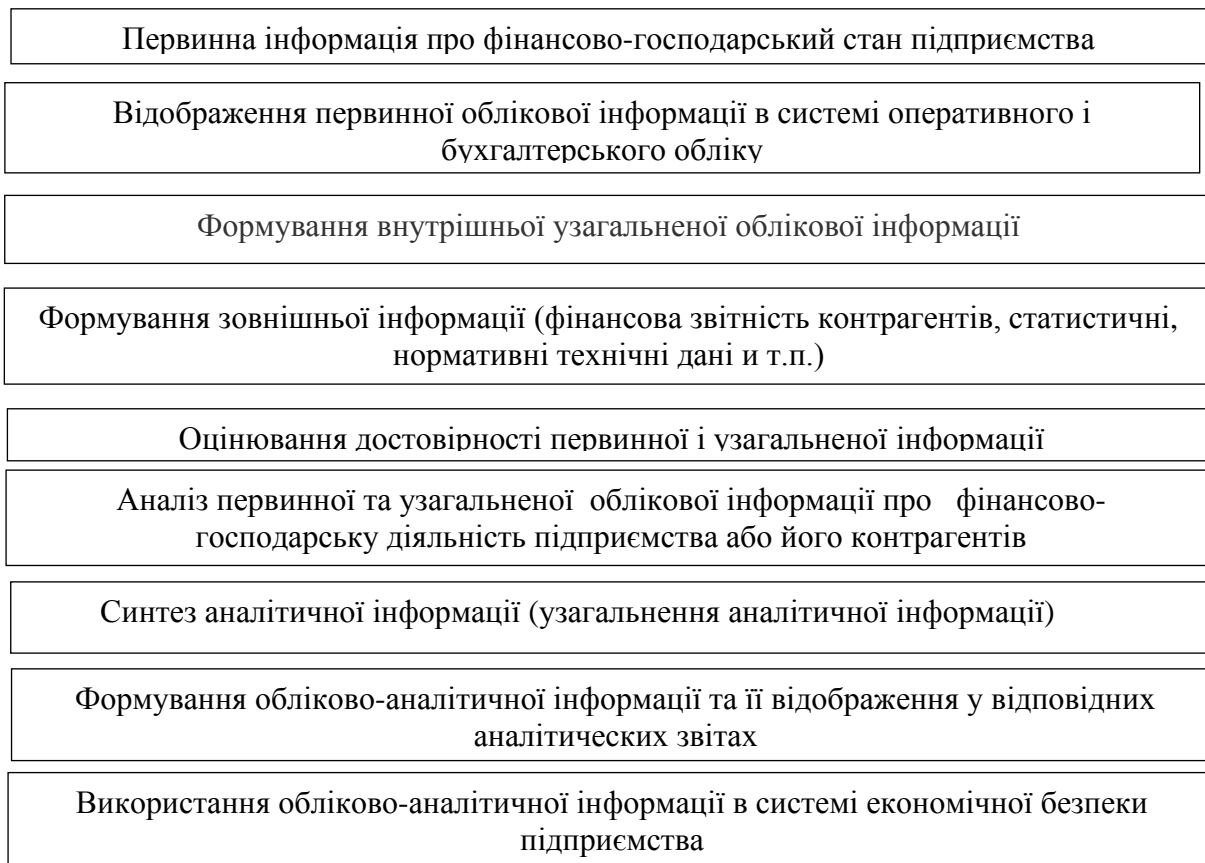

Рисунок 2.2 – Процес формування обліково-економічної інформації забезпечення економічної безпеки підприємств

Залежно від способів (джерел) одержання обліково-аналітичну інформацію розділяють на інформацію, яка надходить із *офіційних* або з *неофіційних* джерел.

Основний масив відомостей, як правило, надходить із *офіційних джерел*. До них звичайно відносять: дані публічної фінансової звітності; довідники різного характеру; інформацію, яка надходить відкритими каналами зв'язку з інших організацій; інформацію, яку одержують фахівці в результаті участі в роботі конференцій, семінарів, нарад; внутрішньовідомча документальна інформація.

Неофіційною є інформація, отримана в результаті особистих неофіційних контактів, зовнішнього спостереження й інших неофіційних агентурних джерел.

У міру відкритості всі види інформації розділяють на конфіденційну (закриту) і відкриту.

Конфіденційна інформація містить перелік відомостей призначених для надання певному колу користувачів. Методика визначення цих відомостей і порядок їх захисту регламентуються керівництвом суб'єкта господарювання, якщо це не суперечить вимогам Постанови Кабінету Міністрів України «Про перелік відомостей, які не представляють комерційної таємниці» № 611 від 09.08.1993.

Таблиця 2.1 – Класифікація обліково-аналітичної інформації в системі забезпечення економічної безпеки суб'єктів господарювання

№	Ознаки класифікації	Види обліково-аналітичної інформації
1	Залежно від способу одержання	Офіційна Неофіційна
2	За рівнем відкритості	Конфіденційна Відкрита
3	По джерелах вступу	Внутрішня Зовнішня
4	Залежно від об'єкта захисту	Інформація про власне підприємство Інформація про конкурентів і партнерів Інформація про зовнішнє середовище
5	Залежно від мети використання	Стратегічна Тактична Оперативна
6	У міру корисності	Коштовна Корисна Пошук
7	За рівнем деталізації	Синтетична Аналітична

Відкрита інформація – це інформація, яка може бути надана на вимогу як внутрішнім, так і зовнішнім користувачам. До такої інформації відносять: фінансову, статистичну й податкову звітність; платіжні документи; відомості про чисельність, склад працюючих, їх заробітну плату й умови роботи, а також про наявність вільних місць.

Залежно від джерел й об'єктів захисту інформація ділиться на внутрішню інформацію про власне підприємство й зовнішню інформацію, яка містить дані про партнерів і конкурентів, а також про зовнішнє середовище, у якому функціонує підприємство.

Залежно від використання обліково-аналітичну інформацію розділяють на стратегічну, тактичну й оперативну.

Стратегічна інформація є вищою формою інформаційного продукту. Вона дозволяє виявляти різні види погрозу і вчасно інформувати про них керівництво суб'єкта господарювання.

Тактичну інформацію використовують для реалізації поточних завдань у системі забезпечення економічної безпеки підприємства. Оперативна інформація є найважливішим елементом забезпечення погодженості всіх структурних підрозділів суб'єкта господарювання як об'єкта захисту.

За рівнем деталізації обліково-аналітична інформація ділиться на синтетичну й аналітичну.

Синтетична інформація являє собою узагальнені відомості про об'єкти й процеси, які відбуваються на підприємстві, і відображається у відповідних формах фінансової, внутрішньогосподарської звітності або аналітичних довідках.

Аналітична інформація є більш деталізованою, основним джерелом її є дані первинних документів і облікових реєстрів.

Побудова інформаційної бази даних (загальної системи й локальних, властивих для кожної підсистеми обліково-аналітичного забезпечення)

Слід враховувати підходи, що склалися до інформаційного забезпечення підприємств і управління ними:

- інформація найчастіше буває розподілена асиметрично, не всі члени організації одержують однакову інформацію;
- передача інформації пов'язана з витратами за рахунок часу використання інших ресурсів.

Між зазначеними положеннями існує залежність: асиметричний розподіл інформації може бути результатом обмеженості професійних здатностей членів організації сприймати й накопичувати інформацію; на виникнення інформаційної асиметрії впливають, у свою чергу, витрати передачі інформації, обмежені професійні можливості членів організації точно передавати свої знання й інформацію, а також приховання або маніпуляція інформацією для досягнення особистих переваг і т.д.

Складність формування інформаційної бази підприємства полягає у:

- багатопрофільності, пов'язаної зі здійсненням організацією різних видів діяльності й комплексом різного роду робіт з управління цими видами діяльності;

- умовах і правилах формування інформації в підсистемах: бухгалтерського фінансового, управлінського (виробничого), податкового обліку, звітності, аналізу діяльності;
- відмінності цільової спрямованості сформованої інформації: у часі (про діяльність у минулих звітних періодах, про поточну діяльність, про діяльність на перспективу), по напрямках використання (у плануванні, в аналізі й ін.), по включенню в інформацію кількості об'єктів і т.д.;
- можливостях систематизації й обробки інформації за допомогою професійних, локальних, загальноприйнятих і стандартизованих комп'ютерних програм і баз даних.

Слід зазначити, що, крім перерахованих факторів, на зміст інформації впливають технології її формування й задана організація інформаційних потоків, що забезпечують зв'язок інформаційних підсистем. Під технологічним процесом розуміється впорядкована послідовність взаємозалежних дій, що виконуються з моменту виникнення інформації до одержання результатів. Технологічний процес складається з операцій, які являють собою комплекс чинених технологічних дій по перетворенню інформації.

2.3 Обліково-аналітична діяльність в системі забезпечення функціонування системи економічної безпеки суб'єктів господарської діяльності

Сучасні наукові дослідження в сфері економічної безпеки проводяться по двом напрямкам:

- оцінювання стану й рівня економічної безпеки;
- вивчення процесу забезпечення економічної безпеки діяльності її суб'єктів.

Перший напрямок досліджень передбачає:

- обґрунтування найбільш раціональних індикаторів економічної безпеки й установа їх граничних значень, які дають можливість оцінювати стан економічної безпеки підприємства залежно від специфіки виду його економічної діяльності;
- пошук оптимального критерію оцінювання стану й рівня економічної безпеки й обґрунтування методики його визначення;
- ідентифікацію окремих видів загроз внутрішнього й зовнішнього середовища й визначення факторів їх впливу на стан економічної безпеки підприємства;
- оцінювання економічної надійності зовнішніх контрагентів, які співпрацюють із підприємством і потенційно впливають на стан його економічної безпеки;
- аналіз економічної й фінансової діяльності підприємства в цілому і його структурних підрозділів з метою запобігання ризику банкрутства як нижньої границі порушення стану безпеки підприємства;

– вивчення теоретичних розробок щодо напрямків, технік і технологій оцінювання стану економічної безпеки з метою обґрунтування найбільш ефективної моделі визначення стану й рівня захищеності вітчизняних підприємств залежно від специфіки їх діяльності й потреб в області безпеки.

Другий напрямок досліджень передбачає розгляд питань, пов'язаних з організацією системи економічної безпеки на підприємстві й діяльністю суб'єктів, які забезпечують безпеку, і здійснюються в розрізі таких аспектів:

– вивчення складових забезпечення функціонування системи економічної безпеки на підприємствах;

– дослідження механізмів забезпечення економічної безпеки, які можна використовувати для підприємств певної галузі або для більшості вітчизняних суб'єктів господарювання;

– обґрунтування використання найбільш сучасних технологій ризик менеджменту, антикризового менеджменту, бухгалтерського обліку й фінансового аналізу при забезпеченні економічної безпеки підприємства;

– визначення підходів до підготовки фахівців у сфері економічної безпеки вітчизняних підприємств;

– розробка заходів щодо забезпечення економічної безпеки в цілому по підприємству й по окремих напрямках його діяльності;

– визначення підходів побудови системи економічної безпеки на підприємстві;

– обґрунтування взаємодії забезпечення економічної безпеки між окремими структурними підрозділами підприємства.

Обліково-аналітичне забезпечення економічної безпеки слід розглядати як одне з напрямків стратегічного управління або як інструмент розробки управлінських рішень щодо функціонування й розвитку підприємства в умовах потенційних і реальних загроз його діяльності.

До основних тактичних завдань обліково-аналітичного забезпечення функціонування системи економічної безпеки відносяться:

– мінімізація ризиків, пов'язаних з недостовірною обліковою інформацією;

– оцінка стану й рівня економічної безпеки власного підприємства;

– оцінка рівня економічної надійності контрагентів підприємства;

– діагностика фінансово-господарчого стану підприємства з метою упередження банкрутства.

Обліково-аналітичне забезпечення економічної безпеки підприємства являє собою сукупність законодавчих актів, правових норм, методів і засобів, спонукальних мотивів і стимулів за допомогою яких здійснюється цілеспрямована діяльність по забезпеченню економічної безпеки й відображає галузеві особливості, специфіку діяльності, організаційно-правову форму функціонування, обсяг і рівень диверсифікованості фінансово-господарчої діяльності підприємства.

Розглядаючи обліково-аналітичне забезпечення економічної безпеки підприємства можна виділити складові обліково-аналітичної діяльності, що

забезпечують економічну безпеку: *інформаційна, правова, методична, технологічна, організаційна.*

Згідно з концептуальними принципами економічної безпеки в обліковій політиці суб'єкта господарювання повинні бути чітко відбиті питання дотичні обліково-аналітичної інформації й створення системи захисту інформації з метою недопущення її знищення, фальсифікації, розголошення або використання з метою нанесення матеріальної або іншої шкоди підприємству і її власникам.

Правова (інформаційна) складова забезпечує формування й організаційно-правове функціонування обліково-аналітичного забезпечення системи економічної безпеки, яка включає три рівні:

- чинне законодавство України, яке регламентує здійснення підприємницької діяльності, збір і одержання інформації, ведення бухгалтерського обліку, забезпечення безпеки й т.п.;
- постанови Кабінету Міністрів України, які стосуються порядку одержання й надання інформації, віднесення її до комерційної таємниці й т.п.;
- внутрішні нормативні документи підприємства (інструкції, положення, розпорядження й т.п.), які стосуються організації й здійснення діяльності суб'єктів забезпечення безпеки власне на підприємстві.

При здійсненні обліково-аналітичного забезпечення функціонування системи економічної безпеки підприємства використовують методичні способи й прийоми: оперативного обліку; ведення фінансового й управлінського обліку; аналізу фінансової діяльності; спеціальні способи й приймання одержання й перевірки інформації, необхідної для забезпечення економічної безпеки підприємства.

Технологічна складова обліково-аналітичного забезпечення включає набір технологій (процедур), які мають облікові працівники або фахівці з фінансово-економічної безпеки для одержання, обробки й надання необхідної інформації безпосереднім користувачам. Це передбачає впровадження на підприємствах автоматизованих інформаційних систем, застосування яких спонукає до використання різного програмного забезпечення, сучасних засобів обчислювальної техніки й зв'язку.

Якісна комп'ютерна система повинна забезпечувати виконання ряду функцій по захисту обліково-аналітичної інформації: доступу до функцій і даних системи шляхом авторизації користувачів по пароллю; шифруванню даних; наявності контролю над входом у систему даних; контролю над періодичністю створення резервних (архівних) копій інформації й т.п.

Обліково-аналітичне забезпечення є складовою системи економічної безпеки підприємства й здійснюється з метою надання необхідної обліково-аналітичної інформації для прийняття управлінських рішень стратегічного й тактичного характеру.

Узагальнення такої інформації при забезпеченні економічної безпеки повинне відбуватися в єдиному інформаційному центрі, який об'єднає збір даних, перевірку їх вірогідності, обробку й надання відомостей окремим користувачам залежно від потреби в ній.

Створення в широкому масштабі ефективно діючої системи контрольних підрозділів у середині компанії досить складний процес. Це обумовлене необхідністю одночасного дотримання наступних умов:

- високі професійні вимоги до контролерів, які повинні не тільки добре представляти галузеву специфіку, але й мати відповідні знання в області бухгалтерського обліку, оподаткування, фінансового аналізу й управління;
- забезпечення достатнього рівня незалежності, що дозволяє контролерові уникнути конфлікту інтересів із власниками й керівництвом підприємства;
- зацікавленість контролера в якісному виконанні обов'язків, тобто безпосередній зв'язок результатів його роботи з розвитком організації;
- забезпечення нерозголошення відомостей, що становлять державну таємницю, захист іншої конфіденційної інформації.

В основу обліково-аналітичної діяльності повинні бути покладені несуперечливі принципи організації бухгалтерського обліку, аналізу фінансово-господарчої діяльності й забезпечення безпеки, які утворюють систему принципів аналітичного забезпечення економічної безпеки підприємства.

Норми здійснення обліково-аналітичної діяльності включають різні вимоги до фахівців, які забезпечують цю діяльність: від санітарно-гігієнічних до морально-етичних. Вони можуть бути викладені у кваліфікаційних характеристиках, кодексі діяльності аналітика з питань фінансово-економічної безпеки, посадових інструкціях або інструкціях із взаємодії між підрозділами підприємства при здійсненні обліково-аналітичного забезпечення економічної безпеки.

2.4 Оцінювання досягнутого рівня безпеки у розрізі окремих напрямів її забезпечення

Загроза – елемент системи економічної безпеки будь-якого суб'єкта господарської діяльності, який вступає у суперечливі зв'язки з іншими елементами даної системи.

І. П. Мігус, С. М. Лаптев пропонують розглядати систему економічної безпеки суб'єктів господарської діяльності з точки зору впливу на неї різноманітних загроз, які вступаючи у суперечність із іншими елементами системи, що забезпечують її функціонування (рис. 2.3).

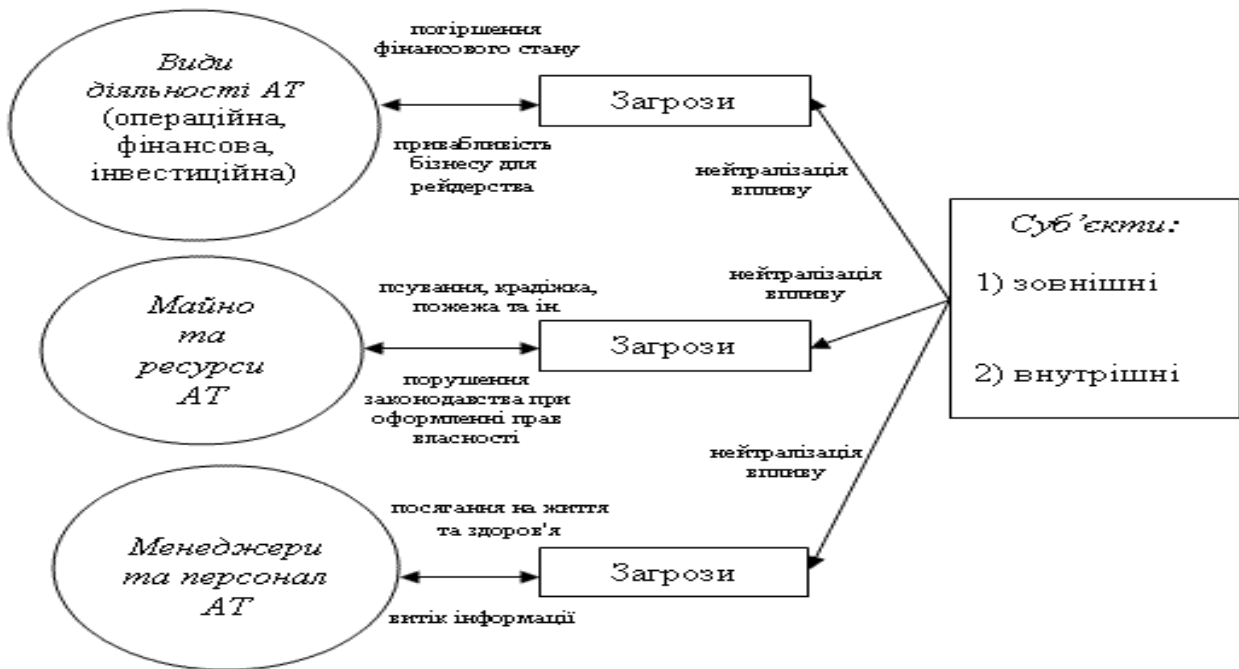

Рисунок 2.3 – Система економічної безпеки суб'єктів господарської діяльності з точки зору впливу на неї різноманітних загроз

Поняття «загроза», на нашу думку, являє собою певну подію, що впливає на діяльність суб'єктів господарювання, тоді як «ризик» виступає результатом впливу загроз на господарську діяльність суб'єктів господарювання (рис.2.4)

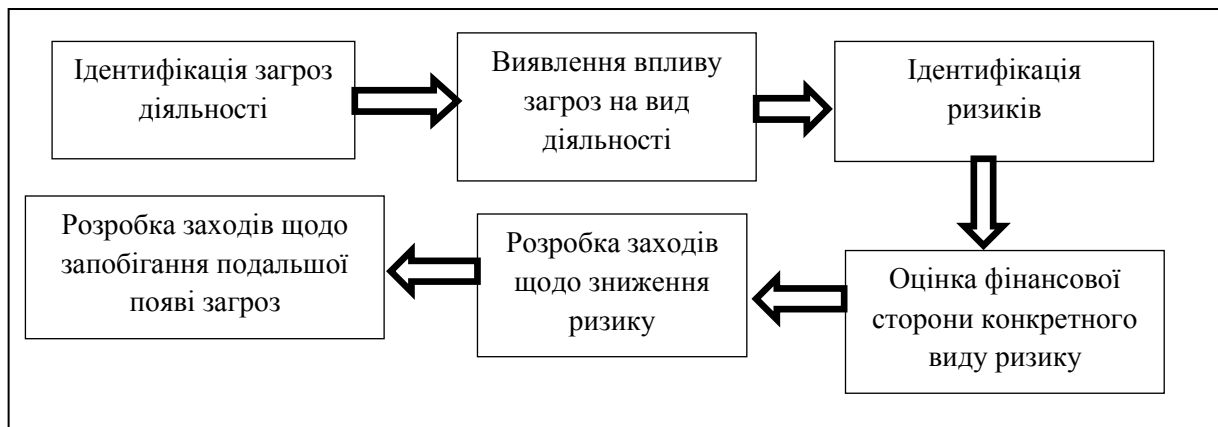

Рисунок 2.4 – Модель взаємозв'язку загроз діяльності підприємства та ризику втрати його фінансових ресурсів

Аналіз загроз, які розглядають зарубіжні та вітчизняні автори, показує, що основні з них носять, переважно, внутрішньодержавний характер і зосереджені у політичній, економічній, соціальній, екологічній, інформаційній і духовній сферах розвитку певної країни чи підприємства.

Ризик це поняття зв'язане з невпевненістю у результаті тієї чи іншої дії або рішення.

У вітчизняній економічній науці та практиці господарювання ще слабо розроблені методи оцінки ризику стосовно до тих чи інших виробничих ситуацій та видів діяльності, відсутні практичні рекомендації про способи зменшення ризику.

Ризик у господарській діяльності має об'єктивну основу із-за невизначеності зовнішнього середовища по відношенню до підприємства тому «зовнішнє середовище» вміщує в себе об'єктивні економічні, соціальні і політичні умови, в рамках яких підприємство здійснює свою діяльність і до динаміки яких вона повинна пристосовуватися. Невизначеність ситуації обумовлена тим, що вона залежить від безлічі змінних.

Крім об'єктивної існує суб'єктивна сторона ризику. Ризик у господарській діяльності завжди суб'єктивний, оскільки він реалізується через людину.

У словнику Вебстера “ризик” визначається як “небезпека, можливість збитків та шкоди”. Тобто ризик відноситься до настання якоїсь несприятливої події.

Під *ризиком також* розуміється дія, спрямована на привабливу мету, досягнення якої обтяжено елементами загрози втрати, небезпеки.

Ризик виступає невід'ємною рисою всіх аспектів підприємництва: *особистого, економічного, організаційно-управлінського.*

Таким чином, категорію “Ризик” можна визначити як небезпеку потенційно можливої втрати ресурсів або недодержання доходів у порівнянні з варіантом, що спрямований на раціональне використання ресурсів у даному виді діяльності.

Відносно господарської діяльності господарський ризик підприємства - загроза того, що підприємство понесе втрати у вигляді додаткових витрат або отримає доходи нижче тих, на які воно розраховувало.

Господарський ризик – це ризик, що виникає при будь-яких видах діяльності, пов'язаних з виробництвом продукції, товарів та послуг, їх реалізацією; товарно-грошовими і фінансовими операціями; комерцією, а також здійсненням науково-технічних проектів.

2.5 Основні загрози системи обліку на підприємстві та заходи їх нейтралізації в системі економічної безпеки підприємства

У сучасній економіці одним з основних джерел інформації для прийняття економічно обґрунтованих рішень є бухгалтерська звітність, яка має високий рівень вірогідності, але при цьому їй властива й значна ступінь невизначеності. Ця невизначеність пов'язана із процесом створення й подання бухгалтерської звітності, а також із прийняттям на її основі рішень інвесторами й кредиторами, тому її доцільно розглядати з позицій двох сторін: підприємства й зовнішніх користувачів.

Для підприємства невизначеність у бухгалтерському обліку полягає в тому, що фактичні дії його інвесторів - власників і інвесторів-кредиторів, прийняті на основі представленої бухгалтерської звітності для публічного ознайомлення, можуть носити як позитивний, так і негативний характер. А для зовнішніх користувачів – у тому, що отримана ними бухгалтерська звітність може з різним ступенем адекватності відбивати фактичний стан і результати діяльності підприємства.

Причини, що приводять до виникнення невизначеності в бухгалтерському обліку, можна розділити на зовнішні й внутрішні. До зовнішніх причин відносяться:

- нестабільність економічної або політичної ситуації в країнах ведення бізнесу;
- рівень державного регулювання основних галузей економіки;
- нестабільність законодавства в країні, у тому числі бухгалтерського й податкового;
- якість інформації про фінансовий стан партнерів по бізнесу, про об'єкти інвестиційної діяльності;
- відсутність повної прогностичності дій партнерів по бізнесу;
- збільшення сумлінної конкуренції на ринку внаслідок збільшення свободи торгівлі, припливу інвестицій у галузь, у тому числі іноземних;
- негативні дії конкурентів;
- нестабільність попиту на продукцію (роботи, послуги);
- зміни в податковому, екологічному законодавстві і т.д.

Також на невизначеність у бухгалтерському обліку діють інші зовнішні фактори, що носять випадковий характер, урахувати вплив яких на етапі планування господарської діяльності із прийнятним ступенем вірогідності не представляється можливим (наприклад, характер впливу погодних умов, фінансові втрати, викликані комп'ютерними вірусами й інші форсмажорні події).

До внутрішніх причин відносяться:

- слабкі загальноекономічні й бухгалтерські знання, управління, що не дозволяють йому організувати ефективну бухгалтерську інформаційну систему підприємства;
- низький професійний рівень працівників бухгалтерії;
- витік конфіденційної бухгалтерської інформації із провини службовців (інсайдерські проблеми);
- порушення принципів і правил бухгалтерських стандартів;
- фінансові прорахунки при виборі способів обліку, регламентованих бухгалтерськими стандартами і т.д.

Основними факторами, що визначають виникнення невизначеності в бухгалтерському обліку, є:

- 1) викривлення реального фінансового стану підприємства й результатів його діяльності, що відбуваються в процесі формування звітності;

2) відсутність якісної облікової політики, що забезпечує формування внутрішньої й зовнішньої бухгалтерської звітності, що відповідає інформаційним потребам усіх зацікавлених користувачів.

Викривлення в бухгалтерській інформації можуть виникати в процесі ведення облікової роботи в результаті помилок або порушень. Під помилками в бухгалтерському обліку будемо розуміти ненавмисне викривлення облікової інформації, під порушеннями — навмисне викривлення облікової інформації. Під впливом викривлень виникає бухгалтерський ризик, що полягає у відхиленні фактичних даних бухгалтерської звітності від достовірних даних, відповідних до об'єктивного стану підприємства. Чим більше викривлень, тим більше величина бухгалтерського ризику.

Ризик діяльності, як предмет дослідження економічної безпеки – це загроза настання події, яка є слідством невизначеності у внутрішньому й зовнішньому середовищі й /або результатом ухвалення рішення, яке приведе до непередбачуваних витрат.

В основу управління ризиками в системі економічної безпеки покладена їхня ідентифікація, тобто виявлення й оцінка ймовірності їх настання.

Сучасні тенденції розвитку бухгалтерського обліку свідчать про необхідність дослідження впливу ризиків на показники діяльності й вартості бізнесу.

Дослідження національних стандартів бухгалтерського обліку показало, що для характеристики ризику звичайно використовується категорія невизначеності, що зрозуміло, тому що невизначеність властива фактам господарської діяльності, які знаходять висвітлення в системі бухгалтерського обліку.

Ряд дослідників підходять до визначення сутності ризику із двоякої позиції:

– розрізняють *ризик – причину*, яка асоціюється з фактом господарської діяльності та передбачає створення резервів для покриття можливих наслідків ризику в майбутньому,

– і *ризик – слідство*, який приводить до реальних фактів господарської діяльності й викликає необхідність коректування вартості окремих складових активів, зобов'язань і капіталу підприємства.

Сфера застосування професійного судження щодо облікової політики в частині управління ризиками при забезпеченні економічної безпеки підприємства відображена в таблицях 2.2, 2.3, 2.4.

Аналітик повинен розуміти, що інформація, що міститься в бухгалтерському обліку й звітності має ризики системи бухгалтерського обліку, які пов'язані з:

– оцінкою ймовірності втрати економічних вигід об'єктів обліку під впливом невизначеності ;

– оцінкою істотності;

– оцінкою умовних активів і умовних зобов'язань;

– використанням принципу обережності, що може привести до невідповідності доходів і витрат, а також втрати збалансованості окремих показників активів і пасивів.

В основу концептуальних підходів до складання традиційної фінансової звітності в Україні покладена фінансова концепція збереження капіталу, яка передбачає ретроспективний погляд на інформацію про факти господарської діяльності й орієнтації на показник прибутку, який дає можливість оцінити ефективність використання вкладеного капіталу з позицій інвесторів підприємства. Для дотримання цих підходів і задоволення внутрішніх потреб користувачів інформації зовсім необов'язковою є регулярна й досить трудомістка переоцінка окремих об'єктів обліку з метою визначення їх справедливої вартості, навіть якщо така переоцінка суттєво впливає на показники капіталу підприємства.

Таблиця 2.2 – Сфера застосування професійного судження щодо облікової політики

Об'єкт обліку	Облікова політика
Необоротні активи	– періодичність проведення переоцінки необоротних активів; – установлення слушної вартості при переоцінці (крім випадків переоцінки основних коштів для приватизації й передачу в оренду державних майнових комплексів, які регламентуються нормами Закону України «Про оцінку майна, майнових прав і професійну оцінну діяльність в Україні»)
Запаси	– установлення чистої вартості реалізації
Дебіторська заборгованість	– методика обчислення резерву сумнівних боргів; – розробка політики щодо періодизації дебіторської заборгованості
Сегменти діяльності	– установлення звітних сегментів; – визначення пріоритетного виду сегмента; – ідентифікація ризиків, пов'язаних з діяльністю сегментів
Резерви майбутніх витрат і платежів	– оцінювання ймовірності відливу ресурсів, які втілюють економічні вигоди
Резервний капітал	– визначення напрямків використання резервного капіталу; – установлення економічно обґрунтованого розміру резервного фонду коштів
Умовні факти господарської діяльності	– установлення умовних фактів господарської діяльності; – оцінювання ймовірності настання окремих непередбачених зобов'язань

Таблиця 2.3 – Аналіз впливу ризику на вартісний вимір об'єктів бухгалтерського обліку

Об'єкти бухгалтерського обліку	Вплив ризику на формування інформації про об'єкти бухгалтерського обліку	Вплив на капітал підприємства
1	2	3
Основні засоби, нематеріальні активи	<i>Ризик зміни вартості основних засобів і нематеріальних активів.</i> Вплив ризику виявляється через методи подальшої оцінки (переоцінки) активів.	Збільшення або зменшення капіталу. Вплив на додатковий капітал і витрати звітного періоду
Запаси	<i>Ризик зміни вартості виробничих запасів.</i> Вплив ризику проявляється через методи подальшої оцінки. Результатом подальшої оцінки є зміна (зменшення) з віднесенням результату такої зміни до складу витрат іншої операційної діяльності. Крім того, вплив ризику проявляється через вибір методів оцінки списання запасів.	Зменшення капіталу. Вплив на показник інших витрат операційної діяльності
Кошти	<i>Ризик платоспроможності.</i> Вплив ризику проявляється при зміні платоспроможності коштів. <i>Валютний ризик.</i> Вплив ризику проявляється в зміні гривневого оцінювання коштів або активів і зобов'язань, які будуть отримані або сплачені у фіксованій сумі коштів під впливом зміни курсу іноземної валюти	Збільшення або зменшення капіталу. Вплив на показники доходів і витрати іншої операційної й іншої звичайної діяльності
Дебіторська заборгованість	<i>Кредитний ризик.</i> Вплив ризику проявляється шляхом росту безнадійної й сумнівної дебіторської заборгованості в складі первісної вартості дебіторської заборгованості, яка не підтверджена резервом сумнівних боргів	Зменшення капіталу. Впливає на збільшення інших операцій їх витрат
Фінансові інвестиції	<i>Ризик зміни вартості фінансових інвестицій.</i> Вплив ризику для фінансових інвестицій, виявляється при зміні їх поточної ринкової вартості.	Збільшення або зменшення капіталу. Вплив на показники інших доходів і витрат

Продовження таблиці 2.3

1	2	3
Кредити й позики	<i>Процентний ризик.</i> Вплив ризику викликаний можливими змінами ставок за кредитами й позиками, а також необхідністю сплати додаткових сум у випадку несвоєчасного або неповного погашення платежів по кредитах і позиками	Зменшення капіталу. Вплив на показник інших витрат операційної діяльності
Кредиторська заборгованість	<i>Ризик процесу заготовки.</i> Ризик укладається в тому, що в підприємства може з'явитися необхідність сплати штрафів, пені, неустойок у випадку несвоєчасного або неповного погашення зобов'язань перед постачальниками й іншими кредиторами	Зменшення капіталу. Вплив на показник інших витрат операційної діяльності
Основні засоби, кошти, запаси	<i>Майновий ризик.</i> Ризик полягає в зниженні вартості майна підприємства, пов'язаному із крадіжками, недоліками й втратами, які перевищують норми природнього збитку	Зменшення капіталу. Вплив на показники витрат операційної діяльності
Собівартість продукції	<i>Виробничий ризик.</i> Ризик полягає в збільшенні витрат діяльності підприємства у зв'язку з необгрунтованою перевитратою ресурсів.	Зменшення капіталу. Вплив на показник витрат
Витрати діяльності	<i>Комерційний ризик.</i> Ризик полягає в збільшенні витрат підприємства, пов'язаних із втратою від псування продукції на складах і під час транспортування, втратами від заміни неякісних товарів; сплатою штрафів, пені, неустойки за порушення умов господарських договорів	Зменшення капіталу. Вплив на показник витрат на збут
	<i>Ризик надзвичайної діяльності.</i> Ризик полягає у виникненні непрогнозованих ситуацій, які супроводжуються втратами активів підприємства, додатковими витратами на усунення наслідків надзвичайних ситуацій; витратами на відшкодування збитків, заподіяних навколишньому середовищу.	Зменшення капіталу. Вплив на показник надзвичайних витрат

Таблиця 2.4 – Вимоги національних стандартів бухгалтерського обліку до відбиття інформації про ризики

Напрямок формування інформації	Вимоги до відображення інформації про ризики	Посилання на стандарт бухгалтерського обліку
1	2	3
Формування облікової політики	Підприємство зобов'язано відображати в Примітках до фінансової звітності інформацію про зміни в облікових оцінках, які мають істотний вплив на поточний період, або, як можна чекати, суттєво будуть впливати на майбутні періоди	НП(с)БО 6 «Виправлення помилок і змін у фінансових звітах»
	Підприємство у фінансовій звітності повинне розкривати інформацію про зміну купівельної здатності коштів за умови, коли кумулятивний приріст інфляції складе 90 і більше відсотків	НП(с)БО 22 «Вплив інфляції»
Розкриття інформації у фінансовій звітності	Підприємство зобов'язано розкривати у фінансовій звітності інформацію про будь-які істотні невизначеності, які приводять до зниження вірогідності облікової інформації	НП(с)БО 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності»
	Підприємство зобов'язано надавати допомога користувачам фінансової звітності щодо оцінки ризиків (комерційні, валютні й т.п.), які обумовлені особливостями діяльності окремих сегментів	НП(с) БО29 «Фінансова звітність за сегментами»
	Для оцінки користувачами фінансової звітності можливих слідств їх взаємодії з підприємством, воно зобов'язане в Примітках до фінансової звітності розкривати характер відносин між зв'язаними сторонами	НП(с)БО 23 «Розкриття інформації щодо зв'язаних сторін»
	Підприємство зобов'язано розкривати інформацію про ризики, пов'язані з його фінансовими інструментами, що є невід'ємною умовою прийняття їх до бухгалтерського обліку й відображенню у фінансовій звітності	НП(с)БО 13 «Фінансові інструменти»
	По кожному виду непередбачених (умовних) зобов'язань підприємство у фінансовій звітності повинне розкривати фактори, які ставляться до невизначеності в сумах або часі убування економічних вигід	НП(с)БО 11 «Зобов'язання»
	Підприємство зобов'язано розкривати у фінансовій звітності невизначеності пов'язані з вибуттям активів або припиненням діяльності	НП(с)БО 27 «Необоротні активи, утримувані для продажу, і припинена діяльність»

Продовження таблиці 2.4

1	2	3
Методи бухгалтерського обліку	У випадку встановленої ймовірності непогашення дебіторської заборгованості підприємство повинне створити резерв сумнівних боргів. Розмір цього резерву визначають окремо по кожній групі сумнівних боргів залежно від платоспроможності боржників, які входять у цю групу й оцінювання ймовірності непогашення боргу повністю або частково	НП(с)БО «Дебіторська заборгованість» НП(с)БО «Дохід»
	Однією з умов визнання доходу від реалізації продукції (товарів, інших активів) є передача покупцеві ризиків і вигід, пов'язаних із правом власності на продукцію (товар, інший актив)	НП(с)БО 9 «Запаси»
	При зниженні вартості запасів (знеціненні) здійснюють їхню переоцінку й відображають по чистій вартості реалізації	НП(с)БО 7 «Основні кошти П(с)БО 8 «Нематеріальні активи»
	Якщо первісна вартість основних коштів і нематеріальних активів не відповідає їхньої слушної вартості на момент складання балансу, здійснюють її переоцінку до документально підтвердженої слушної вартості цих активів на дату балансу	НП(с)БО 12 «Фінансові інвестиції»
	Якщо первісна вартість фінансових інвестицій (крім інвестицій, які втримуються підприємством до погашення або враховуються по методу участі в капіталі) не відповідає їхньої слушної вартості на момент складання балансу, здійснюється їхня переоцінка до слушної вартості на дату балансу	НП(с)БО 27 «Необоротні активи, утримувані для продажу, припинена діяльність»
	При оцінюванні резерву (забезпечення майбутніх видатків) по діяльності, яка припиняється, підприємство зобов'язано брати до уваги зобов'язання, щодо яких існує невизначеність	НП(с)БО 19 «Об'єднання підприємств»
	При здійсненні зведеної діяльності власники здійснюють контроль над усіма активами з метою подальше загальний розподілу ризиків і вигід від володіння цими активами	

З іншого боку, справедлива вартість, це експертна оцінка, яка ґрунтується на ринковому підході й потребує професійного судження обізнаної в цьому питанні особи. Практично всі вітчизняні автори, які досліджують проблематику професійного судження в сфері бухгалтерського обліку, схильні затверджувати, що це висновок професійного бухгалтера при умовах невизначеності на розкриття правдивої й неупередженої інформації про фінансовий стан і результати діяльності підприємства.

Таким чином, аналітик з питань фінансово економічної безпеки може виступати суб'єктом вибору облікових процедур для забезпечення одержання достовірної інформації про окремі об'єкти обліку. Саме він найповнішим чином володіє альтернативними джерелами інформації, може інтерпретувати майбутні факти господарської діяльності, виникнення яких є ймовірними з високим рівнем вірогідності. Надалі такі професійні судження потрібно оформити в Наказі про облікову політику.

Узагальнення видів професійних суджень аналітика з питань фінансово економічної безпеки щодо облікової політики в частині впливу ризику на показники діяльності підприємства.

Поряд з переоцінкою активів для зниження впливу ризику на вартість капіталу підприємства й підвищення вірогідності облікової інформації створюють резерви, які стосуються визнаних підприємницьких ризиків. При цьому резерви розділяють на оцінюючі й прогностичні.

За економічною сутністю оцінюючі резерви виступають елементом оцінювання, пов'язаного з наслідками ризику. Формування оцінюючих резервів можливе у випадку встановленої ймовірності недоодержання очікуваних економічних вигід або можливих втрат. При створенні оцінюючих резервів інформація про вартість активів розкривається у фінансовій звітності за мінусом вартості створених резервів. Прикладом таких резервів у вітчизняній обліковій практиці виступає резерв сумнівних боргів, який створюють при визначенні ризику непогашення дебіторської заборгованості з метою забезпечення економічної безпеки підприємства. Разом з тим, у міжнародній практиці крім зазначеного резерву передбачене формування резервів під зниження вартості матеріальних цінностей і під знецінення фінансових інвестицій.

На відміну від оцінюючих, резерви забезпечення майбутніх витрат і платежів не мають прямого зв'язку з вартісним оцінюванням активів і зобов'язань. Однак їх формування впливає на фінансовий результат підприємства й, відповідно, на вартість його капіталу, який проявляється в декількох напрямках:

- зменшує фінансовий результат діяльності у звітному періоді на суму відрахувань у резерв;
- дає можливість урівноважити вплив витрат на фінансовий результат діяльності при існуванні значних коливань обсягів діяльності по періодах.

Створення зазначених резервів приводить до збільшення витрат звітного періоду. Тому для відображення їх у системі бухгалтерського обліку

необхідним є виконання трьох взаємозалежні правил:

- у підприємства виникають істотні зобов'язання (юридичні або ті, що випливають із практики його діяльності в результаті минулих подій);
- існує ймовірність того, що врегулювання зобов'язань вимагає відтоку активів, які містять у собі економічні вигоди;
- суму зобов'язань можна вірогідно оцінити.

Згідно з діючим Планом рахунків бухгалтерського обліку активів, капіталу, зобов'язань і господарських операцій підприємств і організацій, облік зазначених резервів здійснюють на відповідних субрахунках до рахунку «Забезпечення майбутніх витрат і платежів» по таких напрямках: резерв на виплати працівникам, резерв на додаткове пенсійне забезпечення, резерв на виконання гарантійних зобов'язань, резерв на забезпечення інших виплат і платежів, резерв на забезпечення відновлення земельних ділянок і т.п. Останнім часом з'являється усе більше досліджень, пов'язаних з розширенням напрямків резервування забезпечень майбутніх витрат і платежів.

На нашу думку, резерви для покриття впливу професійних ризиків або ризиків зовнішнього середовища потрібно відобразити за аналогією з резервним капіталом за рахунок нерозподіленого прибутку, а їх розмір повинен визначатися аналітиком з питань фінансово економічної безпеки на основі оцінювання ймовірності втрати економічних вигід.

Створення резервів служить причиною визнання впливу ризику, робить інформацію про них наочною й більш зрозумілою у використанні як внутрішніми, так і зовнішніми користувачами. Тому з позицій економічної безпеки підприємства найбільший інтерес представляють два аспекти резервування:

- обґрунтованість розміру резервів;
- фактичне забезпечення створених резервів відповідними активами.

Перший напрямок досліджень зв'язаний зі значними викривленнями облікової інформації, обумовленими «творчим» прочитанням окремих стандартів бухгалтерського обліку, який як звичайно приводить до суб'єктивного впливу на капітал підприємства, а отже, до зниження вірогідності наданої інформації.

Подолання цієї проблеми можливо при зміні внутрішньої політики до формування резервів сумнівних боргів. Бухгалтерський персонал при створенні цих резервів повинен перейти від формального виконання норм НП(с)БО 10 «Дебіторська заборгованість» до чіткої взаємодії з необліковими фахівцями, які тим або іншим способом впливають на стан розрахунків з дебіторами (менеджерів фінансового відділу, відділу збуту, аналітиків з питань фінансове економічної безпеки).

Інший напрямок досліджень пов'язане з питаннями фактичного забезпечення резервів, створених для покриття ідентифікованих підприємницьких ризиків, окремими видами активів. Ця проблема викликана, у першу чергу, довірою зовнішніх користувачів інформації до

діяльності підприємства. Відображення в обліку резервів майбутніх витрат і платежів — це лише намір підприємства відповідати за певні ризики у випадку їх фактичного прояву. Разом з тим намір так і залишиться на рівні побажання, якщо підприємство не буде мати в наявності вільних коштів, здатних покрити наслідку ризику.

З позицій забезпечення економічної безпеки резерви треба розглядати подвійно: з одного боку, як суму зарезервованих коштів в активі балансу, а з іншого — як джерело покриття окремих ризиків.

Вплив професійних ризиків бухгалтера на стан економічної безпеки підприємства

Високий рівень ризику в професійній діяльності бухгалтера і його відповідальність перед користувачами звітності потребує визнання в системі професійних ризиків підприємства поняття «професійний ризик бухгалтера» і вдосконалення елементів організації бухгалтерського обліку в умовах ризику.

Втім, дослідженню сутності й природи виникнення професійних ризиків, пов'язаних із кругообігом облікової інформації, приділене недостатньо уваги як у бухгалтерському обліку, так і в ризикознавстві.

Під професійним ризиком бухгалтера слід розуміти інформаційні ризики, пов'язані з викривленням облікових даних, які виникають у системі бухгалтерського обліку і є слідством дій або бездіяльності облікового персоналу. Ці ризики викликані порушенням правил ведення обліку, витоком конфіденційної інформації, низкою кваліфікацією облікових кадрів, викривленням облікової інформації й т.п. (табл. 2.5).

Професійні ризики, пов'язані з організацією й функціонуванням системи бухгалтерського обліку на підприємстві, включають:

1. Ризики викривлення інформації.

У цю групу входять ризики порушення персоналом бухгалтерської служби законодавчих (нормативно-правових) актів, які регулюють фінансово господарську діяльність підприємства, яке веде викривленню вірогідності облікової інформації. Зазначені порушення можуть мати як ненавмисний (здійснені внаслідок некомпетентності персоналу), так і навмисний характер (здійснені з метою одержання незаконної вигоди). При виявленні фактів невірогідності (фальсифікації) інформації слідствами можуть бути санкції з боку податкових і правоохоронних органів, втрата репутації покупців і, відповідно, зниження ефективності діяльності й економічної безпеки.

2. Ризики, пов'язані з порушенням методики ведення бухгалтерського обліку в результаті необґрунтованого вибору облікової політики.

Звичайно такі порушення приводять до того, що:

- облікова інформація позбавлена якостей, необхідних менеджменту для ефективного управління діяльністю підприємством;
- оприлюднена фінансова звітність спонукує зовнішніх користувачів до прийняття на її підставі рішень, не вигідних для підприємства;

– ведення обліку буде викликати ріст витрат, пов'язаних зі збільшенням трудомісткості облікових операцій.

Слідством зазначених ризиків є необґрунтована зміна вартісного оцінювання активів і капіталу підприємства, яка негативно відображається на його репутації.

Таблиця 2.5 – Склад факторів, які впливають на виникнення професійних ризиків у системі бухгалтерського обліку

Джерело утворення ризику	Склад факторів, які сприяють виникненню інформаційних ризиків
Кадровий потенціал бухгалтерської служби	Слабкі знання керівників бухгалтерської служби, яка не дозволяє їм організувати ефективну обліково-інформаційну систему підприємства
	Недостатній професійний рівень бухгалтерів
	Витік конфіденційної інформації з вини співробітників бухгалтерії
Методика ведення бухгалтерського обліку	Порушення принципів і правил ведення бухгалтерського обліку
	Фінансові прорахунки при виборі зразку в обліку, регламентованих стандартами бухгалтерського обліку й фінансової звітності
	Маніпуляції з бухгалтерськими даними
Організація бухгалтерського обліку	Неефективна політика підприємства з організації бухгалтерського обліку
	Застарілі інформаційні технології, які не відповідають сучасним вимогам обробки, збереження й надання облікової інформації окремим групам користувачів

3. *Організаційні ризики, які пов'язані з тим, що структура бухгалтерської служби, організація облікової роботи, кваліфікація й інші професійні й особистісні характеристики працівників не будуть відповідати завданням, поставленим перед апаратом бухгалтерії.* Це може привести до росту трудомісткості й зниженню оперативності облікової роботи, невиправданому збільшенню штату бухгалтерії й, відповідно, падіння ефективності системи бухгалтерського обліку. Крім того, до цієї групи ризиків доцільно віднести ризики втрати конфіденційної інформації внаслідок недбалості або злого наміру працівників бухгалтерії.

У зв'язку з тим, що частота й періодичність виникнення подій, пов'язаних із професійними ризиками бухгалтера, слабо зазнає прогнозуванню, достовірне й об'єктивне оцінювання цих ризиків ускладнене. Одержують відображення лише слідства подібних ризиків, такі як штрафи, пені, неустойки за господарськими угодами або податковими платежами. Тому перед підприємствами стоїть нагальна потреба в розробці механізмів прогнозування, оцінювання й зниження професійних ризиків у бухгалтерському обліку.

Такі механізми треба покласти в основу економічної політики підприємства в частині мінімізації рівня впливу професійного ризику бухгалтера на стан його економічної безпеки, яка буде вимагати змін в організації бухгалтерського обліку.

*Політика підприємства в частині управління професійними ризиками
бухгалтера*

Ці зміни в першу чергу пов'язані з інтеграцією в систему бухгалтерського обліку спеціальних методів перевірки, властивих економічній безпеці, при встановленні ймовірності виникнення професійних ризиків бухгалтера. Метою такої інтеграції є недопущення виникнення негативних тенденцій, викликаних діяльністю облікового персоналу, пов'язаної з навмисним або ненавмисним маніпулюванням обліковими даними; своєчасне виявлення нелояльне настроєних до підприємства осіб; забезпечення надійного захисту комерційної таємниці підприємства; протидія комерційному шпигунству й т.п.

Бухгалтер є активним учасником процесу управління. Він повинні володіти навичками аналітичної роботи, здійснювати контроль якості ведення обліку, добре знати новітні інформаційні системи, податкове й трудове законодавство. При цьому робота бухгалтера в певному змісті має творчий характер.

Останнім часом у наукових колах усе частіше виникає дискусія щодо впливу творчого (креативного) обліку на стан економічної безпеки підприємства, яка дає можливість виділити два напрямки в трактуванні цього явища. Прихильники першого напрямку під креативним обліком розуміють багатоцільовий облік, який вимагає від облікових працівників підприємства фактів і правил їх групування, виходячи з інтересів менеджменту з метою одержання знань про нові об'єкти спостереження.

Прихильники другого напрямку розглядають це явище як загрозу, пов'язану з поширенням недостовірної фінансової інформації. Цього ж думки дотримуються західні вчені щодо сутності креативного обліку:

- використання бухгалтерського обліку для введення в оману користувачів;
- використання й зловживання методиками й принципами бухгалтерського обліку для досягнення фінансових результатів;
- підготовку звітів підприємства таким чином, щоб вони відображали його діяльність у більш приваблив і зручній світлі для акціонерів, інвесторів і інших зацікавлених осіб.

Проявами творчого ведення обліку є:

- завищення прибутку з подальшою можливістю нарахування вищих дивідендів;
- завищення прибутку й заниження обсягів зобов'язань із метою одержання вищої категорії позичальника при залученні кредитів;
- маніпулювання даними фінансової звітності з метою одержання вищого рейтингу по певним видом діяльності;

- завищення витрат, які відносяться до базових при оподаткуванні прибутку;

- штучне поліпшення показників прибутковості, ліквідності, фінансовій стійкості з метою підвищення коефіцієнта фінансової надійності для потенційних партнерів.

Зазначений перелік проявів маніпулювання обліковими даними дає можливість виділити три напрямки одержуваних від цього вигід:

- мінімізація витрат, пов'язаних зі сплатою податків, внесків і зборів, ресурсних платежів;

- підвищення рейтингової оцінки іміджу підприємства;

- максимізація виплат менеджерам.

Прийоми креативного обліку, які найчастіше використовують при викривленні фінансової інформації, можна узагальнити в три основні групи:

- вибір облікових оцінок;

- вибір стандартів бухгалтерського обліку й фінансової звітності;

- формальне відображення господарських операцій усередині однієї фінансово промислової групи.

Ще одним проявом творчості в обліку є здійснення формальних операцій між підприємствами усередині фінансово промислових групах, яке набуло найбільше поширення у вітчизняній практиці. Для цього власники створюють значну кількість юридичних осіб, які здійснюють операції між собою. Така схема дозволяє маніпулювати прибутком і приховувати значні боргові зобов'язання, а підприємствам, які до неї відносяться, виглядати в кращім світлі в очах потенційних партнерів.

Суцільне поширення креативного обліку обумовило пошук шляхів для подолання цього явища. Деякі автори вважають, що боротися з викривленнями фінансової інформації повинен незалежний аудитор. Однак, як показує український досвід господарювання, практично вся недостовірна фінансова звітність великих підприємств мала позитивні аудиторські висновки. Намагаючись максимізувати свій прибуток, аудиторські фірми нерідко порушують як етичні, так і законодавчі норми.

Тому, дослідницький ракурс повинен бути спрямований у площину безпосередніх користувачів інформації, яким необхідно розробляти внутрішні механізми перевірки вірогідності фінансової звітності свого підприємства, потенційних партнерів або інших контрагентів з метою:

- діагностування їх реального фінансово-майнового стану для запобігання погрози співробітництва з потенційним банкрутом;

- точної оцінки їх фінансової надійності при здійсненні партнерських відносин;

- підготовки інформації для прийняття управлінських рішень з приводу співробітництва з партнерами при умовах виявлених загроз;

- максимально повного інформаційного забезпечення фахівців служби економічної безпеки власного підприємства з метою керування професійними ризиками в системі бухгалтерського обліку.

В основу механізму перевірки вірогідності облікової інформації повинні бути покладені зразки одержання альтернативних даних, які підтверджують (не підтверджують) правдивість наданої інформації, а також технології описи її характеристик, яке дасть можливість побудувати шкалу вірогідності. Впровадження такого механізму в практичну діяльність вітчизняних підприємств є однією з головних завдань аналітика з питань фінансово економічної безпеки.

Для одержання альтернативної інформації, аналітик застосовує елементи бізнес розвідки, яка передбачає збір даних з використанням офіційних і неофіційних джерел. Серед офіційних джерел найпоширенішими є:

- висновки незалежних аудиторських компаній;
- видання центральних і регіональних органів керування статистики України, у яких публікують середньогалузеві показники по окремих напрямках діяльності;
- періодичні офіційні видання державних органів і структур, зокрема, видання Державної комісії із цінних паперів і фондовому ринку, відомчі збірники, які містять інформацію про фінансові й економічні показники;
- офіційні сайти профільних комітетів і міністерств, де публікується річна фінансова звітність;
- біржова інформація про динаміку зміни вартості цінних паперів і тенденцій на фондовому ринку в цілому й по сегментах.

Неофіційну інформацію одержують застосуванням спеціальних методів бізнес розвідки (агентурної розвідки), які традиційно використовують при забезпеченні економічної безпеки підприємства. Серед цих методів найбільш уживаними є: *метод конфіденційних відносин, метод спеціалізованого опитування, метод конфіденційного спостереження.*

Не менш важливим аспектом, який потребує впровадження процедур перевірки з боку фахівців служби економічної безпеки, є обґрунтований добір кадрового потенціалу бухгалтерії з метою мінімізації ймовірних негативних наслідків професійних ризиків.

Таку перевірку доцільно здійснювати по кожній особі при її прийманні на роботу, по групі окремих фахівців бухгалтерії, які займаються наданням інформації з окремих перспективних напрямків діяльності перед проведенням найбільш важливих угод з їхньою участю й при встановленні рівня дотримання ними комерційної таємниці, а також взагалі по підрозділу бухгалтерії, якщо перевірка має плановий характер (раз у рік). Випробування проводять по таких напрямках: *лояльність, чесність у роботі, професійна придатність і компетентність, дотримання комерційної таємниці.*

Лояльність дає можливість перевірити бухгалтера щодо його готовності:

- надавати інформацію керівництву про можливі вигідні контракти, про діяльність конкурентів; дбайливо ставитися до майна підприємства;

– підтримувати й зміцнювати здоровіший морально психологічний клімат на підприємстві взагалі й у бухгалтерії зокрема.

В основу перевірки лояльності покладений *метод професійного спостереження й метод спеціальних психофізіологічних і психологічних досліджень*.

Метод спостереження дозволяє показати контакти бухгалтера, які можуть свідчити про можливість його нелояльної поведінки до свого підприємства. При цьому категорично забороняється використовувати отриману інформацію з метою шантажу працівника або обмеження його конституційні права при здійсненні професійного спостереження.

Метод спеціальних психофізіологічних і психологічних досліджень передбачає одержання достовірної інформації про особу з використанням спеціальних психологічних, психофізіологічних і інформаційних устроїв. В основі методу лежать принципи психологічного тестування або проведення перевірки із застосуванням поліграфа (детектора неправди), що дають можливість дати інформацію щодо можливих нелояльних дій, яку особа приховує, виходячи з її психологічної структури особистості.

Основний зміст перевірки на чесність у роботі міститься в тому, що бухгалтеру, якого перевіряють, створюють умови, при яких він може щось украсти, будучи впевненим, що крадіжку не викриють. Перевірці на чесність як звичайно підлягають такі операції:

- одержання комісійних від партнера. При цьому партнер діє узгоджено з керівником підприємства про взаємну перевірку кадрів;
- завищення коштів, виданих під звіт працівникам, з якими бухгалтер вступив у змову з можливим «відмиванням» певної частки їх;
- несанкціоноване використання коштів у касі на власні потреби з подальшим поверненням;
- використання грошей підприємства для спекуляції;
- використання автотранспортних засобів для особистих цілей.

Перевірка професійної придатності й компетентності, звичайно проводиться головним бухгалтером або його заступником, а у випадку, якщо суб'єктом перевірки здобувач посади головного бухгалтера – фінансовим директором підприємства. Звичайно перевірку проводять: шляхом співбесіди по проблемі або дорученні виконати ту або іншу роботу, наприклад, скласти звітність, заповнити первинний документ і т.п.

При перевірці на дотримання комерційної таємниці повинні виявитися випадки:

- зривів контрактів при участі бухгалтера;
- втрати бухгалтером документів, які містять комерційну таємницю, на попередніх місцях його роботи;
- роботи з таємними документами фірми вдома або неробочий час без узгодження з керівництвом;
- перехоплення конкурентами угод, контрактів, про яких було відомо бухгалтерові.

Контроль над дотриманням комерційної таємниці в поточній діяльності бухгалтера здійснюється за допомогою спеціального програмного забезпечення, що дозволяє фахівцям з безпеки контролювати проходження й поширення облікової інформації, яка належить до комерційної таємниці або до інформації з обмеженим доступом.

Залежно від значення цього показника аналітик визначає чотири рівні професійного ризику бухгалтера на стан економічної безпеки підприємства: мінімальний вплив ризику, несуттєвий вплив ризику, істотний вплив ризику, катастрофічний вплив ризику і дає рекомендації щодо управління їм.

При встановленні істотного професійного ризику доцільною буде його диверсифікованість. Продуктивним видом диверсифікованості на сьогоднішній день є аутстафінг, метою якого є мінімізація кадрових ризиків у системі бухгалтерського обліку.

Управління ризиками передбачає послідовне виконання таких дій:

Виявлення (ідентифікацію) ризику. Як звичайно ідентифікація внутрішніх ризиків на більшості підприємств покладена на менеджерів підприємства, які відповідають за його ключові функції, або на фахівців служби економічної безпеки (ризик менеджерів). Разом з тим самі більші проблеми породжує ідентифікація ризиків, пов'язаних з діяльністю зовнішніх контрагентів, з якими планує співробітничати підприємство. Використання для цього інструментів конкурентної розвідки, якими володіють фахівці служби економічної безпеки, не завжди приносить позитивні результати, тому що не надає фінансових показників, які б дозволяли визначати ризикованість діяльності по певних контрагентах.

Ранжирування ризиків за рівнем їх важливості дає можливість відокремити істотні ризики (оцінити їхній вплив на капітал підприємства), по яких надалі потрібно здійснювати захід щодо мінімізації. Як звичайно для ранжирування ризику використовують експертні оцінки фахівців служби економічної безпеки, які встановлюють ранг ризику з урахуванням можливого нанесення збитку діяльності підприємства в результаті його прояву. Разом з тим застосування лише професійного судження при встановленні рангу викликає ряд сумнівів щодо точності оцінки впливу окремих ризиків на капітал підприємства. Це спонукає до розробки комбінованих механізмів ранжирування ризику з урахуванням експертних оцінок і аналітичних моделей зміни прибутку під впливом дії ризику.

Розробка заходів щодо зниження істотних ризиків.

Як звичайно це досягається декількома шляхами:

– шляхом зменшення ймовірності реалізації несприятливих подій (наприклад, зниженням відсотка збитку підприємство досягає при зменшенні втрат ресурсів);

– шляхом скорочення очікуваного збитку при настанні несприятливої події. До таких методів відносять диверсифікованість або Відхилення від особливо ризикованих подій (наприклад з партнерами, щодо яких існує низький відсоток їх фінансової надійності, краще взагалі не укладати більших угод навіть якщо вони пропонують вигідні умови);

– шляхом застосування методів компенсації ризику (на перестраховування або резервування), які не міняють його розміру;

– по-друге, більшість малих і середніх підприємств не можуть дозволити собі надання своїм співробітникам соціальних пільг у зв'язку зі значною вартістю їх. Це породжує конфлікт між підприємством і його фахівцями з обліку, що викликає ризик маніпуляцій з фінансовими показниками, тому провайдер бере на себе ризик невдоволення персоналу цими аспектами й вирішує подібні завдання;

– по-третє, висококваліфіковані фахівці з обліку як звичайно диктують підприємству завищені вимоги щодо оплати або умов своєї роботи, задовольнити які роботодавцеві важко по певних причинах. Тому провайдер бере на себе ризик конфліктних ситуацій, а підприємство при цьому одержує кваліфікованого фахівця.

При встановленні катастрофічного впливу професійного ризику бухгалтера підприємству потрібно обрати один з варіантів дій:

– запобігання ризику, тобто свідомо відмова від співробітництва з окремим працівником або категорією облікового персоналу, діяльність яких може завдати істотної збитків підприємству;

– страхування ризику. У цьому випадку підприємство укладає угоди про страхування відповідальності за заподіяні збитки з найбільш ризикованими категоріями облікового персоналу (студентами, фахівцями низької кваліфікації, пенсіонерами, особами, по яких установлені випадки порушення комерційної таємниці на попередніх місцях роботи й т.п.) і визначає розмір страхових внесків, які платяться страхової компанії. Наприкінці сформовані страхові фонди є своєрідною гарантією погашення слідства професійних ризиків.

Удосконалювання обліково-аналітичних технологій з метою управління ризиками в системі економічної безпеки підприємства

У системі економічної безпеки під управлінням ризиками розуміють професійну діяльність, спрямовану на виявлення й кількісний вимір ризиків, включно з їхньою діагностикою (ідентифікацією), оцінювання впливу на показники фінансового стану дозволяють компенсувати втрати у випадку настання несприятливої події.

Оцінювання ефективності заходів щодо зниження ризиків, яке потребує узагальнення обробки фінансової інформації з використанням загальновідомих або оригінальних методик обґрунтування рішень в умовах невизначеності й ризику.

Аналітичне прочитання окремих форм фінансової звітності кваліфікованими користувачами дозволить визначити коефіцієнти ліквідності, фінансової стійкості, рентабельності, яка доповнить їхню вистава про ризики, пов'язані з діяльністю підприємства. Недостатність власних обігових коштів, ріст дебіторської й кредиторської заборгованості, а також низька ліквідність активів буде свідчити про ризик фінансової незалежності й ліквідності підприємства. А наявність непокритого збитку, зниження

прибутки в динаміку, ріст витрат і падіння доходів підприємства буде характеризувати ризик зниження прибутковості його діяльності. Існування цих ризиків буде спонукувати зовнішніх користувачів до прийняття негативних щодо підприємства рішень. І навпаки, стабільне зростання показників прибутки, висока фінансова стійкість і ліквідність активів підвищать інвестиційну привабливість підприємства

Хоча значна частина даних про ризики і їх наслідках одержує відображення у фінансовій звітності, необхідно констатувати певну непристосованість сучасних форм звітності до потреб економічної безпеки.

По-перше, це пов'язане з тим, що практично вся інформація про ризики, яка відображається у фінансовій звітності, має історичний характер, тоді як майже відсутні прогностичні дані, здатні пролити світло на стан підприємства в майбутньому, а також його політикові щодо заходів, які вживає менеджмент підприємства для мінімізації негативних наслідків ризику.

По-друге, усі дані відкритої звітності мають фінансовий характер, який не дозволяє відобразити в ній відмінні від фінансових характеристики ризику. Разом з тим сліdstва дії багатьох ризиків неможливо точно оцінити (калькулювати їхню вартість), оскільки не узгоджується із прийнятним рівнем вірогідності визначити ймовірність їх настання, тому не залишається іншого способу, крім лінгвістичного опису можливих подій, які можуть бути викликані ризиками.

По-третє, для підвищення прозорості бухгалтерської інформації й дотримання принципу безперервності діяльності в підприємств при сучасних економічних умовах виникає потреба визначати вплив ризиків, відображених у системі бухгалтерського обліку, на стан їх економічної безпеки. По тим ризикам, які можуть являти загрозу безперервному функціонуванню підприємства, необхідно розкривати ймовірні наслідки їх дій.

Така думка збігається з вимогами міжнародних стандартів фінансової звітності щодо відображення ризиків. Зокрема, МСФЗ 1 «Надання фінансової звітності» ставить за обов'язок усі підприємствам розкривати у звітності мету й політику управління ризиками, з якими воно зустрічається. Підприємства повинні надавати зовнішнім користувачам інформацію про ризики, пов'язані з «потребою в капіталі, впливом інфляції, концентрацією доходу (по споживачах, продуктах, географічних зонах і т.п.), умовам конкуренції».

Усе це спонукає до відображення подібної інформації в Пояснювальній записці до річної фінансової звітності. Форма Пояснювальної записки має довільний характер, головне, щоб вона висвітлювала основні позиції щодо істотних ризиків підприємства й можливих механізмів управління ними.

3 МЕХАНІЗМ ОБЛІКОВО-АНАЛІТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ СУЧАСНИХ МЕТОДИК ОБЛІКУ І АНАЛІЗУ ПРИ ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ФУНКЦІОНУВАННЯ СИСТЕМИ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

3.1 Принципи організації та функціонування системи обліково-аналітичного забезпечення економічної безпеки підприємств, установ, організацій

Обліково-аналітичне забезпечення містить у собі *облікове* забезпечення, що підтримане різними видами обліку, використаними в рамках обліково-аналітичної системи (ОАС) підприємства (організації), і *аналітичне* забезпечення.

Говорячи про принципи формування обліково-аналітичного забезпечення управління економічною безпекою, слід їх класифікувати на:

- облікові принципи, що дозволяють сформувати адекватну ОАС, і
- принципи аналізу, що служать основою для проведення аналітичних процедур і узагальнення їх результатів.

Слід ураховувати й той факт, що оскільки в ОАС можуть входити різні види обліку, то й склад облікових принципів може змінюватися. Безсумнівним є те, що основою облікових принципів будуть принципи, що згадуються в різних концептуальних основах.

Згідно П(с)БО бухгалтерський фінансовий облік ґрунтується на принципах (по суті вимогах і допущеннях).

Основні допущення:

Принцип нарахування

Фінансова звітність складається по методу нарахування. Згідно із цим методом, результати операцій і інших подій визнаються по факту їх здійснення (а не тоді, коли кошти або їх еквіваленти отримані або виплачені). Вони відображаються в облікових записах і включаються у фінансову звітність періодів, до яких відносяться.

Фінансова звітність, складена по методу нарахування, інформує користувачів не тільки про минулі операції, пов'язані з виплатою й одержанням коштів, але також про зобов'язання заплатити гроші і їх еквіваленти в майбутньому та про ресурси, тобто кошти які будуть отримані в майбутньому.

Якісні характеристики фінансової звітності

Якісні характеристики роблять інформацію, що представляється у фінансовій звітності корисною для користувачів. Основними якісними характеристиками фінансової звітності є: зрозумілість, доречність, надійність і порівнянність.

1. Зрозумілість

Основною якістю інформації, що представляється у фінансовій звітності, є її доступність для розуміння користувачами. Передбачається, що

для цього користувачі повинні мати достатні знання в сфері господарської й економічної діяльності, бухгалтерського обліку й бажання вивчати інформацію із старанням. Однак інформація про складні питання, яка повинна бути відбита у фінансовій звітності через її доречність для прийняття користувачами економічних рішень, не повинна виключатися тільки через те, що може виявитися занадто складною для розуміння певними користувачами.

2. Доречність

Щоб бути корисною, інформація повинна бути доречною для користувачів, що ухвалюють рішення. Інформація є доречною, коли вона впливає на економічні рішення користувачів, допомагаючи їм оцінювати минулі, справжні й майбутні події, а також підтверджувати, або виправляти їхні минулі оцінки.

Істотність

На доречність інформації серйозний вплив виявляє її характер і істотність. Інформація вважається істотною, якщо її пропуск або викривлення могли б вплинути на економічні рішення користувачів, прийняті на підставі фінансової звітності. Істотність залежить від розміру статті або помилки, оцінених у конкретних умовах пропуску або викривлення. Таким чином, істотність, скоріше, показує поріг або крапку відліку, і не є основною якісною характеристикою, яку повинна мати інформація для того, щоб бути корисною.

3. Надійність

Щоб бути корисною, інформація також повинна бути надійною. Інформація є надійною, коли в ній немає істотних помилок і упередженості викривлень, і коли користувачі можуть покластися на неї. Інформація може бути доречною, але настільки ненадійною за своїм характером, що її визнання може потенційно вводити в оману.

Правдиве надання

Для того щоб бути надійною, інформація повинна правдиво представляти операції та інші події, які вона або повинна представляти, або від неї обґрунтовано очікується, що вона буде це представляти.

Перевага сутності над формою

Якщо інформація повинна правдиво представляти операції й інші події, то необхідно, щоб вона враховувалася й представлялася відповідно до її сутності й економічної реальності, а не тільки юридичною формою. Сутність операцій і інших подій не завжди відповідає тому, що впливає з їхньої юридичної або встановленої форми.

Нейтральність

Щоб бути надійною, інформація у фінансовій звітності, повинна бути нейтральною, тобто повинна бути неупередженою. Фінансова звітність не буде нейтральною, якщо самим добором інформації впливає на ухвалення рішення або формування судження з метою досягнення запланованого результату.

Обачність

Обачність – це введення певного ступеня обережності в процес формування суджень, необхідних у проведенні розрахунків, необхідних в умовах невизначеності так, щоб активи або доходи не були завищені, а зобов'язання або витрати - занижені,

Повнота

Щоб бути надійною, інформація у фінансовій звітності повинна бути повною з урахуванням істотності й витрат на неї. Пропуск може зробити інформацію неправильною або, що вводить в оману, а отже, ненадійною й недосконалою з погляду її доречності.

4. Порівнянність

Користувачі повинні мати можливість зіставляти фінансову звітність підприємства за різні періоди для того, щоб визначати тенденції в її фінансовому становищі й результатах діяльності. Користувачі також повинні мати можливість порівнювати фінансову звітність різних підприємств для того, щоб оцінювати їхнє фінансове становище, результати діяльності й зміни у фінансовому становищі.

Обмеження доречності й надійності інформації:

Своєчасність

У випадку невиправданої затримки у наданні інформації вона може втратити свою доречність. Для своєчасного надання інформації часто буває необхідно звітувати до з'ясування всіх аспектів операції або іншої події, тим самим знижуючи надійність. І навпаки, якщо звітність затримана до з'ясування всіх аспектів, інформація може виявитися надзвичайно надійною, але мало корисною для користувачів, які повинні були ухвалювати рішення раніше.

Баланс між вигодами й витратами

Співвідношення між вигодами й витратами - це скоріше принципове обмеження, а не якісна характеристика. Вигоди, що випливають із інформації, повинні перевищувати витрати на її одержання.

Баланс між якісними характеристиками

На практиці часто необхідна рівновага або компроміс між якісними характеристиками. Ціль укладається в досягненні відповідного співвідношення між характеристиками. Відносна важливість характеристик у різних випадках – це справа професійного судження.

Правдиве й слушне надання

Про фінансову звітність часто говорять, що вона дає достовірне й правдиве надання, або представляє справедливо фінансове становище, результати діяльності й зміни у фінансовому становищі підприємства. Можна вважати, що застосування основних якісних характеристик і відповідних стандартів фінансової звітності звичайно забезпечує складання фінансової звітності, яка відповідає визначенню достовірної й правдивого надання або представляє справедливо таку інформацію.

У якості основних принципів управлінського обліку, слід віднести принцип *орієнтації на задоволення інформаційних потреб керівників*

(менеджерів) різного рівня й відповідальності за прийняття економічно обґрунтованих рішень по управлінню підприємством і його підрозділами і принципи фінансового обліку, до яких входять:

Власні принципи управлінського обліку:

- оцінка результатів діяльності структурних підрозділів підприємства – принцип організації управлінського обліку;
- принцип прийнятності й багаторазового використання при зборі, реєстрації, обробці й передачі інформації;
- принцип комплексності, суть якого полягає в разовій фіксації даних у первинних документах або розрахунках і багаторазовим їхньому використанні у всіх видах управлінської діяльності без повторної фіксації, реєстрації або розрахунків;
- принцип бюджетного методу управління витратами, фінансами, комерційною діяльністю використовується як інструмент планування контролю й регулювання.

У міжнародній практиці в якості допущень використовуються принцип нарахування; відповідність доходів і витрат; обачності економічного суб'єкта; наявність грошового виміру; періодичність узагальнення економічних подій. Найбільша перевага вченими приділяється двом базовим принципам: безперервності діяльності й методу нарахування.

В економічному аналізі діяльності закладені принципи, адекватні сутності досліджуваних явищ і процесів. Виділяють десять основних принципів в аналізі господарської діяльності: науковість; комплексність; системність; об'єктивність; дієвість; регулярність; оперативність; масовість; державний підхід; ефективність.

Основними принципами економічного аналізу вважаються:

- об'єктивність і релевантність результатів, отриманих у процесі економічного аналізу;
- наукова обґрунтованість;
- системність і комплексність аналітичних заходів;
- істотність і оптимальність для прийняття раціональних управлінських рішень;
- співставність витрат на проведення аналізу й корисності отриманої інформації для зацікавленого користувача;
- принцип виділення провідної ланки (при відборі найбільш прийнятних варіантів управлінських рішень);
- своєчасність одержання вихідних аналітичних даних;
- кількісна визначеність, варіантність, вірогідність, ясність і порівнянність результатів аналізу.

Дослідження принципів формування обліково-аналітичного забезпечення управління безпекою показало, що застосування принципів визначається структурою ОАС. Таким чином, для формування якісного обліково-аналітичного забезпечення управління економічною безпекою необхідно визначити види обліку, застосовувані в рамках ОАС конкретної

організації і використовувати основні принципи, характерні для кожного виду обліку. При цьому облікові принципи повинні бути доповнені принципами в області економічного аналізу.

3.2 Організація обліково-аналітичного забезпечення економічної безпеки суб'єктів господарської діяльності

Процес формування системи обліково-аналітичного забезпечення економічної безпеки суб'єктів господарської діяльності та формування внутрішньої бухгалтерської управлінської звітності повинен розглядатися із двох позицій:

- визначення формату внутрішньої бухгалтерської управлінської звітності;
- визначення порядку формування показників внутрішньої бухгалтерської управлінської звітності.

Формат звітності й порядок формування її показників необхідно розглядати у взаємозв'язку.

З погляду системного підходу основними етапами формування показників внутрішньої бухгалтерської управлінської звітності є:

1. Визначення суб'єктів, що приймають участь у формуванні обліково-аналітичної системи економічної безпеки суб'єктів господарювання та внутрішньої бухгалтерської управлінської звітності й споживаючих інформацію внутрішньої бухгалтерської управлінської звітності.

Перша група суб'єктів (що приймає участь у формуванні показників) буде через свої можливості, навички й уміння впливати на порядок одержання, обробки й систематизації інформації внутрішньої бухгалтерської управлінської звітності.

Друга група суб'єктів через свої інформаційні потреби, а також з урахуванням своїх знань, умінь і навичок буде ставити завдання першій групі суб'єктів, тобто визначати набір показників, інформація з яких є необхідною для управління.

На даному етапі необхідно забезпечувати відповідність принципам формування обліково-аналітичної інформації внутрішньої бухгалтерської управлінської звітності, таких як принцип корисності; достатності; адресності; професійного судження.

2. Визначення об'єктів, інформація про які повинна бути представлена у внутрішній бухгалтерській управлінській звітності.

З одного боку, набір цих об'єктів є загальним для всіх організацій і обумовлюється основними виробничими факторами, основними господарськими процесами, у відношенні яких здійснюється управління. Із цього погляду набір показників звітності об'єктивний.

З іншого боку, різні стилі керування, різні умови, у яких здійснюється фінансово-господарча діяльність кожного конкретного господарюючого суб'єкта будуть припускати й різні інформаційні потреби, що буде надавати

індивідуальність переліку об'єктів внутрішньої бухгалтерської управлінської звітності, визначати ступінь деталізації інформації.

На даному етапі повинне забезпечуватися застосування таких принципів формування системи обліково-аналітичної інформації внутрішньої бухгалтерської управлінської звітності, як принцип корисності, достатності, креативності, професійного судження.

3. Формування каналів економічної інформації для створення на її основі системи обліково-аналітичної безпеки та внутрішньої бухгалтерської управлінської звітності.

При цьому важливо враховувати, що сама діяльність організації є системою з наявністю певних входів і виходів, що дозволяють обмінюватися інформацією із зовнішнім середовищем. Управлінський персонал повинен виступити тут не тільки як споживач інформації звітності, але й у якості ланки, що забезпечує наявність відповідної інформації.

На даному етапі повинне забезпечуватися застосування таких принципів формування обліково-аналітичної інформації внутрішньої бухгалтерської управлінської звітності, як принцип оперативності, обов'язкової автоматизації, технологічності, власної інформаційної бази, достатності.

4. Розробка засобів надання результатів фінансово-господарчої діяльності організації як системи показників, що характеризують зовнішнє й внутрішнє середовище організації.

При цьому, оскільки сама фінансово-господарча діяльність організації може бути представлена як складна система, то це припускає не один, а безліч варіантів її поділу на елементи й відповідно кілька варіантів її опису. У завдання системного підходу до формування обліково-аналітичної інформації внутрішньої бухгалтерської управлінської звітності входить те, щоб з безлічі складових вибрати найбільш адекватне, причому головним критерієм цього вибору повинне бути те, що подібна система повинна намагатися врахувати цілісні властивості об'єкта дослідження, описати його структуру й динаміку.

При цьому потрібно розробити як форми звітності з урахуванням необхідної інформації про об'єкти, так і алгоритм формування відповідної інформації з урахуванням професійного судження суб'єктів процесу.

На даному етапі повинне забезпечуватися додержання таким принципам формування обліково-аналітичної інформації внутрішньої бухгалтерської управлінської звітності, як принцип корисності, обов'язкової автоматизації, технологічності, спадкоємності, гнучкої, але однакової структури, єдності реальних і абстрактних показників у звітності, кількісної оцінки, раціональності.

5. Побудова узагальненої моделі системи економічної безпеки організації за допомогою використання показників внутрішньої бухгалтерської управлінської звітності.

Даний етап припускає узагальнення зібраної інформації і її надання певним способом з використанням певного формату.

На цьому етапі повинне забезпечуватися додержання таких принципів формування обліково-аналітичної інформації внутрішньої бухгалтерської управлінської звітності, як принцип обов'язкової автоматизації, технологічності, гнучкої, однакової структури, єдності реальних і абстрактних показників у звітності, кількісної оцінки, тимчасової вартості грошей, зрозумілості, наочності й аналітичності, закінченості.

6. Дослідження чутливості моделі системи економічної безпеки організації до зміни складових її параметрів зовнішнього й внутрішнього середовища.

Даний етап припускає здійснення аналізу показників, наведених у формах внутрішньої бухгалтерської звітності, по основних напрямках. При цьому, з метою реалізації принципів формування показників внутрішньої бухгалтерської управлінської звітності, у тому числі достатності, наочності й ін., розрахункові показники також повинні бути наведені у формах внутрішньої бухгалтерської управлінської звітності для всебічної характеристики об'єкта.

Необхідною є також оцінка ступеня відповідності передбачуваних результатів і фактично досягнутих значень показників. При цьому обов'язковою є розробка алгоритму проведення такого дослідження, який буде визначатися потребами суб'єкта управління, можливостями суб'єкта дослідження й особливостями відповідного об'єкта дослідження.

На даному етапі повинне забезпечуватися дотримання таким принципам формування системи обліково-аналітичної інформації внутрішньої бухгалтерської управлінської звітності, як принцип обов'язкової автоматизації, технологічності, кількісної оцінки тимчасової вартості грошей, зрозумілості, наочності й аналітичності; спадкоємності й порівнянності, контролю.

7. Контроль основних параметрів на кожному з перерахованих вище етапів, а також контроль у цілому комплексі показників системи економічної безпеки та внутрішньої бухгалтерської управлінської звітності з виявленням найбільш істотних відхилень, пошуком загроз у функціонуванні організації й у порядку надання інформації у звітності, з поверненням до початкового етапу визначення формату внутрішньої бухгалтерської управлінської звітності й з початком відповідного нового циклу.

На даному етапі повинне забезпечуватися відповідність таким принципам формування системи аналітичній-обліково-аналітичної інформації внутрішньої бухгалтерської управлінської звітності, як принцип кількісної оцінки, контролю, гнучкої, але однакової структури, спадкоємності й порівнянності, наочності й аналітичності, оперативності.

Таким чином, перелік основних етапів формування обліково-аналітичної системи економічної безпеки та внутрішньої бухгалтерської управлінської звітності відповідає загальному переліку основних управлінських функцій забезпечення економічної безпеки підприємства, у тому числі функціям:

- планування (визначення об'єкта й суб'єкта управління економічною безпекою);
- збору інформації (формування каналів надходження інформації);
- обробки інформації (розробка засобів надання й алгоритму обробки інформації про об'єкт);
- систематизації інформації (побудова узагальненої моделі системи економічної безпеки підприємства);
- аналізу інформації (дослідження моделі системи економічної безпеки, тобто дослідження показників звітності з використанням різних методів);
- контролю отриманої інформації про об'єкт і контролю результатів, досягнутих господарюючим суб'єктом, з поверненням до першого етапу, на якому визначаються основні параметри системи економічної безпеки та внутрішньої бухгалтерської управлінської звітності (контроль основних параметрів).

При цьому, якщо визначення виду форми внутрішньої бухгалтерської управлінської звітності не представляє великої практичної проблеми, оскільки набір основних елементів звітності не такий широкий і внутрішні користувачі інформації можуть чітко в найбільш загальному виді сформулювати свій інтерес саме в частині елемента звітності, то більш складними представляються питання визначення формату внутрішньої звітності, що стосується економічної безпеки, її типу відповідно до класифікаційних ознак, а також набору показників, включених у кожен форму внутрішньої звітності.

Принципи організації бухгалтерського обліку й аналізу фінансово-господарчої діяльності з метою забезпечення економічної безпеки підприємства наведені в таблиці 3.1.

Таблиця 3.1 – Принципи організації бухгалтерського обліку й аналізу фінансово-господарчої діяльності

Принципи організації обліку й аналізу	Суть принципу організації обліку й аналізу	Принципи забезпечення економічної безпеки
1	2	3
Випереджального відображення	Передбачає прогнозування стану досліджуваних об'єктів, які суттєво впливають на фінансово-майнове положення підприємства	Своєчасності
Цілісності	Передбачає розгляд системи облікових і аналітичних даних як цілісного інформаційного організму призначеного для забезпечення стабільного функціонування системи економічної безпеки підприємства	Комплексності
Всебічності	Передбачає облік усіх внутрішніх зв'язків у системах обліку й аналізу, а також усіх факторів, які впливають на їхнє функціонування	

Продовження таблиці 3.1

1	2	3
Безперервності	Передбачає послідовну побудову обліково-аналітичного процесу при рішенні завдань у системі економічної безпеки	Безперервності
Взаємодії	Передбачає раціональну організацію інформаційних потоків між учасниками обліково-аналітичного процесу	Координації й взаємодії
Субординації	Передбачає ієрархічну побудову організаційних зв'язків за чітко встановленими критеріями	
Компетентності	Передбачає професіоналізм у рішення питань із обліково-аналітичного забезпечення системи економічної безпеки	Спеціалізації й професіоналізму
Динамічності	Передбачає розгляд обліково-аналітичної системи з позицій її динамічного розвитку, пов'язане з удосконаленням форм і методів її організації	Активності
Законності	Передбачає формування аналітичних-обліково-аналітичних даних на підставі нормативно-правових документів українського законодавства із застосуванням дозволених методів і коштів інформаційного забезпечення	Законності
Безпеки й контролю бухгалтерських і аналітичних даних	Передбачає розмежування інформації за сферами доступу з метою запобігання погроз у випадку існування заходів закритого характеру, відомих обмеженому кому фахівців	Об'єднання відкритості із закритістю

3.3 Підсистема обліково-аналітичного забезпечення економічної безпеки підприємства

Побудова комплексної обліково-аналітичної системи дозволяє створити єдину інформаційну платформу, що підтримує процес прийняття управлінських рішень.

Поширеною є думка, що обліково-аналітична система – це система, що базується на бухгалтерській інформації, що включає оперативні дані, які використовують для економічного аналізу, статистичну, технічну, соціальну й інші види інформації. Обліково-аналітична система – це повністю або частково децентралізована система, підсистеми якої здійснюють збір, обробку й оцінку всіх видів інформації, корисної для прийняття управлінських рішень на мікро- і макрорівнях.

Сутність обліково-аналітичної системи можна розглядати у вузькому й широкому змісті. З одного боку – це обліково-аналітична система конкретного підприємства, яка залежить не тільки від структури системи, але й від специфіки діяльності підприємства. З іншого боку – це обліково-аналітична система, яка абстрагується від підприємства, формуючи принципи й методи, універсальні для різних суб'єктів.

Сучасна обліково-аналітична система тримірна, вона має не тільки крапки й вектори напрямків, але й площини перетинання підсистем.

Під обліково-аналітичною системою розуміємо комплекс взаємодіючих і взаємозалежних елементів, що забезпечує процес безперервного цілеспрямованого збору, обробки й оцінки інформації, необхідної для планування й підготовки ефективних управлінських рішень.

Основними цілями обліково-аналітичної системи є:

- надання інформаційної підтримки в прийнятті рішень;
- проведення аналізу й оцінки ефективності діяльності підприємства в цілому й у розрізі його підрозділів;
- контроль і планування економічної ефективності діяльності підприємства;
- вибір напрямків розвитку економічного суб'єкта.

Об'єктом обліково-аналітичної системи є економічний суб'єкт, а предметом – сукупність процесів економічного суб'єкта.

Обліково-аналітична система на підприємстві повинна виконувати як інформаційну функцію, тобто забезпечувати необхідною інформацією для прийняття ефективних рішень, так і контрольну, аналітичну й облікову функції.

Ефективність обліково-аналітичної системи залежить, насамперед, від обліку специфіки діяльності економічного суб'єкта. В основі обліково-аналітичної системи лежить системний підхід, що дозволяє розглядати підприємство як складний об'єкт, що полягає з ряду підсистем.

Основні складові обліково-аналітичної системи на підприємстві представлені на рисунку 3.1.

Ефективність функціонування обліково-аналітичної системи в значній мірі залежить від її інформаційного забезпечення.

Під інформаційним забезпеченням розуміємо сукупність інформаційних ресурсів і способів їх організації, необхідних для реалізації аналітичних процедур.

Будь-яка інформація, використовувана в рамках обліково-аналітичної системи, є економічною по своєму змісту й підрозділяється на внутрішню й зовнішню інформацію.

Економічна інформація являє собою такий вид інформації, яка послідовно й повно відображає фінансово-господарчу діяльність підприємства. У свою чергу, економічна інформація підрозділяється на планову, нормативно-довідкову й облікову інформацію.

Планова інформація містить дані для вибору дій на перспективу.

Склад нормативно-довідкової інформації визначається типом проведення, номенклатурою й складністю продукції, що випускається, технологією й організацією проведення, внутрівиробничим поділом праці, рівнем розвитку внутрішніх господарських зв'язків.

Облікова інформація має загальні риси, принципи й об'єкти з нормативно-довідковою й плановою інформацією. Облікова інформаційна система включає стадії збору, зміни первинних даних; реєстрації, передачі

для обробки даних для оперативного керування, нагромадження й угруповання даних; формування зведеної інформації й проведення розрахунків, використовуваних в аналітичному й синтетичному обліку; складання внутрішньої й зовнішньої звітності.

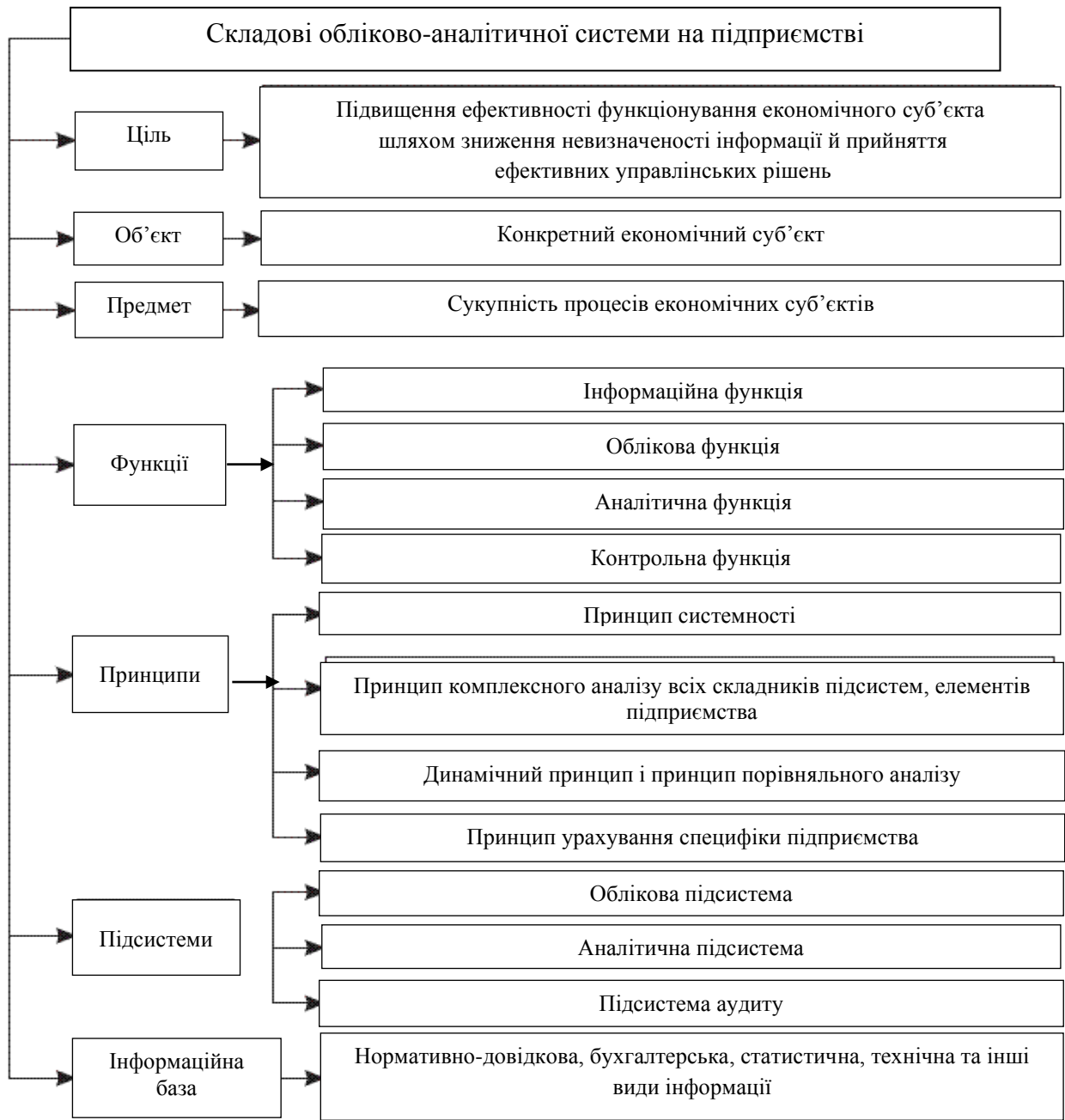

Рисунок 3.1 – Складові обліково-аналітичної системи на підприємстві

Проведений аналіз показав, що в закордонній і у вітчизняній практиці пропонується розділяти потоки облікової інформації в рамках видів обліку:

- фінансова облікова інформація (призначена для зовнішніх користувачів);

- управлінська облікова інформація (використовується для прийняття керівництвом компанії управлінських рішень по поточному й перспективному напрямках діяльності підприємства);

- податкова облікова інформація (необхідна як для податкових органів, так і для керівництва підприємства з метою оптимізації оподаткування).

Облікова інформація в рамках системи повинна задовольняти конкретні потреби управління залежно від рівня й характеру прийнятого рішення.

У зв'язку з тим, що інформація отримується в різних джерелах, то для можливості її використання в системі до неї повинні пред'являтися певні вимоги:

- аналітичність, тобто інформація повинна відповідати потребам, дані повинні надходити про ті напрямки діяльності й з тою деталізацією, яка необхідна для рішення поставлених завдань;

- об'єктивність – економічна інформація повинна об'єктивно відображати відомості на теперішній момент і про перспективи їх змін;

- своєчасність, тобто інформація повинна надходити до керівництва якнайшвидше (у момент появи в облікових регістрах підприємства);

- єдність інформації, що з різних джерел;

- істотність або релевантність – інформація повинна бути достатньою для прийняття рішень;

- інші вимоги.

Крім підсистеми інформаційного забезпечення, обліково-аналітична система економічної безпеки надана:

- трьома видами облікових підсистем (фінансова, управлінська й податкова);

- трьома видами аналітичних підсистем (фінансова, управлінська й податкова);

- трьома видами підсистем аудита (фінансова, управлінська й податкова).

Усі елементи підсистем мають різні цілі, завдання, об'єкти, методи, призначені для різних користувачів інформації. Однак важливою рисою, їх об'єднуючою, є те, що їх інформація використовується для прийняття рішень на підприємстві.

Облікова підсистема є інформаційною базою для аналітичної підсистеми й підсистеми аудита.

Розглянемо складові облікової підсистеми: фінансовий, податковий, управлінський облік.

Фінансовий облік – це система збору, реєстрації, узагальнення інформації про господарську діяльність організації, установлена відповідно до системи нормативного регулювання бухгалтерського обліку, для складання фінансової звітності, здійснення контролю й виявлення резервів.

Дані фінансового обліку призначені як для внутрішніх, так і для зовнішніх користувачів.

Управлінський облік – це встановлена організацією система збору, реєстрації, узагальнення й надання інформації про господарську діяльність організації і її структурних підрозділів для здійснення планування, аналізу, контролю й керування цією діяльністю. Дані управлінського обліку призначені для внутрішніх споживачів інформації, інтереси яких персоніфіковані й можуть бути заздалегідь відомі.

Податковий облік – система узагальнення інформації для визначення податкової бази по податкові на основі даних первинних документів, згрупованих відповідно до порядку, передбаченого Податкового кодексу України. Однією з основних складових обліково-аналітичної системи є аналітична функція, яка реалізується у формуванні більших масивів інформації про стан і рух виробничо-фінансових активів організації.

Аналіз є сполучною ланкою між бухгалтерським обліком і прийняттям управлінських рішень. У системі економічного аналізу господарської діяльності особливе місце приділяється фінансовому й управлінському аналізу.

Фінансовий аналіз – це дослідження й оцінка внутрішнього стану підприємства за даними фінансової звітності з метою вироблення рекомендацій і побудови прогнозів у мінливих фінансових умовах діяльності підприємства. Фінансовий аналіз базується на даних бухгалтерського обліку й імовірнісних оцінках майбутніх факторів господарському життю.

Управлінський аналіз – оперативне дослідження й оцінка ефективності виробничо-господарської діяльності шляхом зіставлення витрат і результатів по різних об'єктах обліку в різних часових інтервалах з метою підготовки інформації для прийняття управлінських рішень. Управлінський аналіз спрямований на виявлення внутрішніх ресурсів і можливостей підприємства, на оцінку поточного стану бізнесу, виявлення стратегічних проблем. Управлінський аналіз використовує як дані зведеної фінансової звітності, так і оперативну (внутрішню) інформацію підприємства. Даний вид аналізу проводиться в більшості випадків для внутрішніх цілей підприємства, тому що він ґрунтується у тому числі на комерційній (закритій), інформації.

Податковий аналіз – це аналіз сукупності податків і зборів, що сплачуються підприємством у різний період часу, а також оцінки податкового стану, що дозволяє знизити його податкові платежі. Податковий аналіз дозволяє оцінити й виявити резерви зниження оподатковуваних баз, зібрати інформацію для підготовки планів і прийняття раціональних управлінських рішень в області податкового менеджменту. Податковий аналіз проводиться на основі бухгалтерської й податкової звітності підприємства.

Фінансовий аудит являє собою незалежну перевірку фінансово-господарчої діяльності економічного суб'єкта з метою виявлення й зниження фінансових ризиків. При проведенні фінансового аудита оцінюється

фінансовий стан підприємства й дається висновок про платоспроможність, ліквідність, стабільність організації, про її прибутковість і т.п.

Управлінський аудит являє собою вид консультаційних послуг з надання допомоги економічному суб'єктові в підвищенні використання його ресурсів. При проведенні управлінського аудита оцінюється стратегія підприємства, технологія процесу проведення й реалізації продукції, структура управління й т.п.

Податковий аудит – це незалежна перевірка стану бухгалтерського й податкового обліку, а також розрахунків по податках і зборам з метою виявлення податкових ризиків і резервів зниження податкового навантаження на бізнес. Під податковим аудитом розуміється виконання аудиторською фірмою спеціального аудиторського завдання по розгляді бухгалтерських і податкових звітів економічного суб'єкта з метою висловлення думки про ступінь вірогідності й відповідності у всіх істотних аспектах нормам, установленим законодавством, порядку формування, відбиття в обліку й сплати економічним суб'єктом податків і інших платежів у бюджети різних рівнів. Об'єктом податкового аудита є бухгалтерська й податкова звітність економічного суб'єкта, а також його первинні документи, податкові реєстри, договори та інші документи.

Таким чином, формування обліково-аналітичної системи є об'єктивною необхідністю й потребою кожної організації, яка зацікавлена в проведенні аналізу й оцінки кожної ситуації, формуванні системи необхідних рішень, що дозволяють досягти прогнозованої величини зростання виробництва. Основою формування обліково-аналітичної системи підприємства є бухгалтерський облік, на його основі формується інформація для прийняття управлінських рішень.

Обліково-аналітична система в широкому змісті – це система, що базується на бухгалтерській інформації, що включає оперативні дані, що й використовує для економічного аналізу статистичну, технічну, соціальну й інші види інформації. Тому в широкому плані обліково-аналітична система являє собою збір, обробку й оцінку всіх видів інформації, споживаної для прийняття управлінських рішень на мікро- і макрорівнях.

На рисунку 3.2 зона D являє собою систему бухгалтерського обліку. Взаємопроникнення інформації з підсистеми в підсистему забезпечує цілісність бухгалтерського обліку й підтверджує дотримання принципів його функціонування, певних Законом України « Про бухгалтерський облік в Україні».

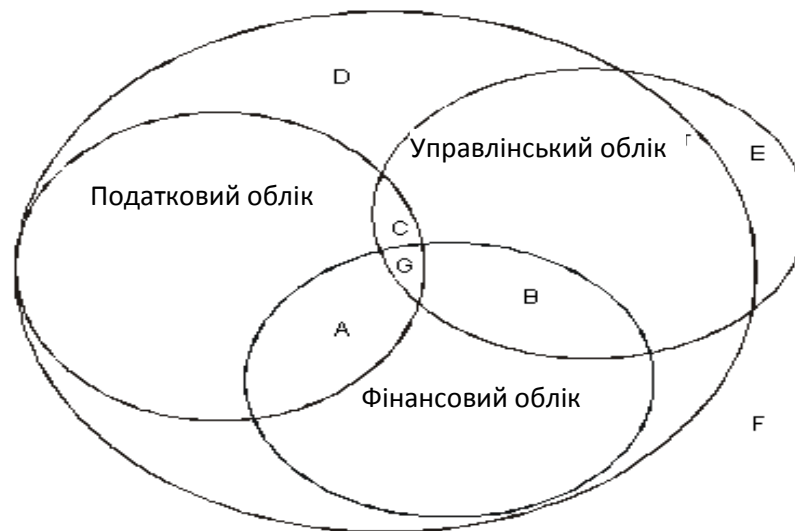

Рисунок 3.2 – Модель облікової системи господарюючого суб'єкта для цілей обліково-аналітичного забезпечення

Зона, що залишився поза системою, Е являє собою ту частину підсистеми управлінського й виробничого обліку, яка, будучи частиною облікової системи, не є частиною системи бухгалтерського обліку. Це обумовлене тим, що в силу об'єктивних причин бухгалтерський облік не може охопити деяких явищ господарського життя підприємства й умовних фактів господарської діяльності, які проте безпосередньо впливають на процес прийняття управлінських рішень.

Зона А і частина зони В, що перебувають на перетинанні систем податкового, фінансового й частини управлінського обліку, є зонами підвищеного контролю, тому що інформація, формалізована в даних зонах, становить найбільший інтерес для всіх категорій зацікавлених користувачів.

Бізнес-процеси, що виникають у зоні С і в більшій частині зони В, не є предметом безпосередньої уваги зовнішніх користувачів, тому що передбачається, що функціонування підсистем і результати їх взаємодії в цілому контролюються системою внутрішнього контролю підприємства (зона F).

Ядром системи обліку й контролю на великому підприємстві повинна бути служба внутрішнього аудита (зона G), предметом діяльності якої і є перевірка ефективності функціонування системи внутрішнього контролю, як у зонах підвищеного уваги зацікавлених користувачів (зона А), так і в зонах меншою мірою охоплених контролем (зони В і С).

Раціонально організована система внутрішнього контролю має на меті охопити всі види контролю:

- попередній (попередній здійсненню господарської операції);
- поточний (оперативний);
- наступний.

Попередній контроль здійснюється в основному керівниками вищої й середньої управлінської ланки, тому що зводиться до ухвалення рішення про

доцільність здійснення певного виду господарських операцій, припиненню дій не уповноважених осіб на висновок угод і оформлення документів, які можуть завдати шкоди фінансовому становищу або діловій репутації організації.

Поточний контроль дозволяє системі оперативно виявляти помилки й порушення, які були упущені на етапі попереднього контролю. На підприємствах з розвинутою системою внутрішнього контролю об'єктами оперативного контролю є більшість господарських операцій, а суб'єктами — усі працівники, відповідальні за їхню реєстрацію в бухгалтерському й управлінському обліку.

Функція наступного контролю полягають у визначенні наслідків здійснення конкретної господарської операції. Основними суб'єктами наступного контролю є державні органи, тому в цей час щоб уникнути санкцій з боку фінансових і податкових органів великі компанії все більша увага приділяють реалізації механізму наступного контролю.

Основними формами наступного контролю, історично характерними для нашої країни й актуальними донині, є ревізія й інвентаризація. Принципово новими для економічних суб'єктів в умовах ринкової економіки стали такі форми наступного контролю, як зовнішній і внутрішній аудит.

Кількість контрольних заходів, здійснюваних зовнішнім аудитором по всій сукупності господарських операцій, об'єктивно обмежене, оскільки для цього необхідно обробити величезну кількість обліково-аналітичної і юридичної документації, здійснити перевірку більшості господарських операцій по суті.

Особливості контролю й управління у великих компаніях обумовили потребу створення в системі внутрішнього контролю підприємства особливої служби, що виконує функції моніторингу стану контрольного середовища, систем бухгалтерського й виробничого контролю, зворотного зв'язку керівництва й власників безпосередньо із працівниками організації.

Як ми вже відзначали, центральною складовою ОАС є облікова система, тому що саме на основі її інформації будується аналіз діяльності й внутрішній і зовнішній аудит. У зв'язку із цим важливо визначитися з методологією, застосовуваної в підсистемах обліку в частині оперативного управління, тактичного управління й стратегічного планування

Постійно діюча обліково-аналітична система, підвищує якість і розширює область практичного застосування облікової інформації, позитивно впливає в остаточному підсумку на якість підготовленої звітності і самі звітні показники, тобто на ефективність облікової інформації для сторонніх користувачів. У цьому головне призначення й головна суть обліково-аналітичної системи, реалізацію якої доцільно покласти на бухгалтера, що володіє первинною обліковою й аналітичною інформацією.

Як видно з даних таблиці деякі назви функцій ідентичні (контрольна, інформаційна, аналітична й ін.), інші корелюють у своїх сутнісних значеннях (зворотнього зв'язка, прийняття управлінських рішень і т.д.).

Із усього різноманіття функцій можна зробити загальний висновок: усі вони спрямовані на забезпечення сталого розвитку господарюючих суб'єктів. Функції розглянутих систем настільки сильно переплелися один з одним, що найчастіше надзвичайно складно виділити їхні характерні риси. Можна констатувати той факт, що всі розглянуті функції органічно доповнюють функції менеджменту і є їхніми складеними елементами.

Таким чином, можна виділити наступні концепції до визначення функціональних характеристик обліково-аналітичних систем, що впливають із цільової установки – супровід процесу прийняття ефективних оперативних, тактичних і стратегічних рішень менеджерами різного рівня, забезпечення економічної безпеки: інформаційна (оперативно-облікова); аналітична; прогностична; контрольна; координуюча (у частині прийняття управлінських рішень).

Разом з тим така постановка питання дозволяє поставити знак рівності між поняттями обліково-аналітичної системи й системою обліково-аналітичного забезпечення, тому що їхнім призначенням є підтримка процесу прийняття управлінських рішень необхідною інформацією.

Таблиця 3.2 – Порівняльна характеристика функцій облікових, аналітичних систем менеджменту

Облікові системи			Аналітичні системи	
Фінансовий облік	Управлінський облік	Податковий облік	Фінансовий аналіз	Управлінський аналіз
контрольна	бюджетування	інформаційна	аналітична	сервісна (надання необхідної інформації)
інформаційна	контроль	контрольна	синтетична (узагальнююча)	контрольна (забезпечення внутрішнього оперативного контролю)
забезпечення збереження майна	аналіз звітів	аналітична	економічна	управлінська (прийняття планових управлінських рішень)
оборотного зв'язку	оцінка і консультування		прогнозна	
аналітична			контрольна	
Функції менеджменту				
планування				
організація				
мотивація				
контроль				
координація				

Забезпечення — це сукупність заходів і засобів, створення умов, що сприяють нормальному протіканню економічних процесів, реалізації намічених планів, програм, проектів, підтримці стабільного функціонування економічної системи і її об'єктів, запобіганню збоїв, порушень законів, нормативних установок, контрактів; допоміжні засоби, використовувані в автоматизованих системах управління й в інформаційних системах, використані для підтримки функціонування цих систем.

Розрізняють методичне, інформаційне, технічне, кадрове, правове й ін. забезпечення.

Такі види й засоби забезпечення називають, такими що забезпечуються підсистемами інформаційно-управлінських систем.

Під обліково-аналітичним забезпеченням економічної безпеки підприємства слід розуміти цілісну інформаційну систему, яка поєднує методи й технології всіх видів обліку, аналізу й безпеки з метою прийняття управлінських рішень щодо протидії внутрішнім і зовнішнім погрозам безпеки діяльності підприємства.

Сутність системи обліково-аналітичного забезпечення полягає в об'єднанні облікових і аналітичних операцій в один процес, у здійсненні оперативного аналізу й використанні його результатів при формуванні управлінських рішень у системі економічної безпеки підприємства.

Розглядаючи цю систему з позицій її змісту, можна констатувати, що вона складається із чотирьох взаємозалежних підсистем: *інформаційної, облікової, аналітичної й спеціального забезпечення.*

Базовою в системі обліково-аналітичного забезпечення, є облікова система, що включає три види господарського обліку: бухгалтерський, фінансовий і управлінський. На підставі її інформації здійснюється аналіз діяльності підприємства. Вона забезпечує формування, нагромадження, класифікацію й узагальнення необхідної інформації. Ці процедури здійснюють згідно із установленою методологією й технології обліку.

Аналітична складова обліково-аналітичного забезпечення надає кількісну і якісну оцінку змін, які відбуваються з досліджуваним об'єктом. Дозволяє вчасно визначити тенденції розвитку як небажаних, так і прогресивних явищ, є основою для прийняття оптимальних управлінських рішень при управлінні економічною безпекою підприємства.

Використовуючи різні методи аналізу розробляються варіанти управлінських рішень, що дозволяють нівелювати вплив негативних тенденцій і створювати сприятливі умови для розвитку підприємства.

Інформаційна складова обліково-аналітичного забезпечення передбачає збір і нагромадження інформації з факторів внутрішнього й зовнішнього середовища для оцінки рівня й стану економічної безпеки підприємства, його потенційних партнерів і конкурентів, а так само формування стратегії й тактики протидії погрозам діяльності.

Використовувана інформації повинна бути достовірної. В основу оцінки вірогідності необхідно покласти способи визначення альтернативних даних, які підтверджують правдивість наданої інформації, а так само

технології опису їх характеристик з метою побудови шкали вірогідності. Ці методики й технології формують підсистеми спеціального забезпечення.

3.4 Використання сучасних методик обліку і аналізу при забезпеченні функціонування системи економічної безпеки господарської діяльності

Предметом розгляду будуть сучасні методи бухгалтерського обліку й аналізу фінансово-господарчої діяльності (особливо фінансового аналізу), які дозволяють сформувати інформаційне середовище для прийняття управлінських рішень з метою забезпечення економічної безпеки останнього.

Методи фінансового обліку можуть відноситися як до всіх складових ОАС, так і тільки до деяких її категорій (табл. 3.3).

Як видно з таблиці, традиційні методи бухгалтерського обліку в різній комбінації взаємодіють зі складовими ОАС. Оперативний облік звичайно використовує дані, виражені в натуральних показниках, і застосовує методи документації й інвентаризації.

Таблиця 3.3 – Структура методів фінансового обліку відповідно до обліково-аналітичної системи

Показники методів	Оперативний облік	Тактичний облік	Стратегічний облік
Документація	+	+	
Оцінка	+		
Калькуляція		+	+
Рахунку	+		
Подвійний запис		+	
Інвентаризація	+	+	+
Баланс		+	
Звітність			+

Тактичний облік є поточної складової ОАС і використовує всі методи, крім складових звітності, які поряд з методом калькуляції становлять основу стратегічного обліку й планування.

Обліково-аналітична система використовує також методологічний апарат управлінського обліку (табл. 3.4).

Таблиця 3.4 – Структура методів управлінського обліку в обліково-аналітичній системі

Показники методів	Оперативний облік	Тактичний облік	Стратегічний облік
Документація	+	+	
Контроль		+	+
Оцінка	+	+	
Калькуляція		+	
Рахунку		+	
Аналіз		+	+
Прогнозування	+		+
Бюджетне планування	+		+
Звітність			+
Інформування	+	+	+

Особливістю національної облікової системи є те, що методологія обліку встановлюється нормативними актами. Тому що управлінський облік законодавчо не регламентований, у літературі не виділяють властиві йому методи. У табл. представлені методи, які, на нашу думку, властиві підсистемі управлінського обліку, і їх взаємозв'язок зі складовими ОАС.

Обліково-аналітична система повинна будуватися за принципом хронології збору, обробки даних і формування звітних документів, від оперативної інформації до бухгалтерських балансів і додатків до них, що презентовано в таблиці 3.5.

Таблиця 3.5 – Склад обліково-аналітичної системи бухгалтерії

№ з/п	Види облікових документів	Методи аналізу
1	Оперативні документи	Порівняння з нормативом по зовнішньому оформленню. Перевірка вірогідності даних. Логічна оцінка показників
2	Журнал реєстрації господарських операцій	Перевірка хронології записів. Порівняння даних журналу з даними первинних документів. Угрупування господарських операцій по видах і адресатам
3	Проведення по рахунках	Вибір рахунків для відповідних записів. Угрупування операцій по рахунках. Оцінка операцій, що впливають на сальдо
4	Облікові реєстри (журнали-ордери, відомості)	Порівняння відповідності даних, наведених у реєстрах, оцінка кінцевих даних по кожному запису
5	Головна книга	Звід даних з журналів і відомостей. Оцінка зведених даних по згрупованих рахунках
6	Баланс	Порівняльний аналіз динаміки й структури частин балансу. Розрахунок і оцінка коефіцієнтів фінансового становища й стану, ділової активності, рентабельності і т.д.
7	Додатки до балансу	Порівняння з нормативними, плановими документами й у динаміку, факторний аналіз використання ресурсів

Інтерес представляють пропозиції щодо розробки принципової схеми організації аналітичної діяльності на базі бухгалтерського обліку. При організації безперервного аналізу досягається підвищення його оперативності й дієвості, тому що аналіз безпосередньо іде за обліком, а також виконується в ході господарського фінансового обліку. При цьому підсистема аналітичного забезпечення управління господарською діяльністю перетворюється в постійно діючий фактор підвищення ефективності проведення за рахунок активізації всього інформаційного фонду організації.

Значення безперервного обліку й аналізу для економічних процесів пов'язане з можливістю впливу на них шляхом прийняття необхідних управлінських рішень в оперативному режимі.

Безперервне застосування прийомів і елементів аудита в процесі формування облікової інформації дозволяє вчасно виявити й запобігти допущеним відхиленням і помилки, що, у свою чергу, підвищує якість адміністративної частини господарської діяльності, оперативного аналізу й пов'язаних з ним управлінських рішень. Таким чином, ключовим принципом, що дозволяють обліково-аналітичній системі досягати поставлених цілей, є безперервність взаємозалежного функціонування її складових: обліку, аналізу й аудита.

Під методом аналізу фінансово-господарчої діяльності розуміють комплексне дослідження, обробку й використання інформації фінансового й нефінансового характеру з метою виявлення й мобілізації резервів ефективного використання корпоративних ресурсів підприємства й установа оптимальної структури джерел утворення цих ресурсів для забезпечення його постійного розвитку.

Методи й прийоми бухгалтерського обліку й аналізу фінансово-господарчої діяльності, які використовуються в системі забезпечення економічної безпеки, повинні:

- характеризувати стан функціонування підприємства;
- відображати результати керування його процесами;
- дозволяти переорієнтувати його ресурси для досягнення стабільно високих показників діяльності;
- визначати оптимальну стратегію розвитку з урахуванням запланованих тенденцій.

Характеристику основних спеціальних методів і прийомів, які використовуються в системі обліково-аналітичного забезпечення для перевірки вірогідності інформації й лояльності управлінського персоналу.

Метод оцінювання. Передбачає грошовий вимір коштів і процесів діяльності підприємства.

У результаті грошового оцінювання можна визначити загальну вартість необоротних і оборотних активів, які перебувають у розпорядженні підприємства, і контролювати їхнє використання.

Застосовується для оцінювання реальної вартості окремих активів, зобов'язань і капіталу з метою визначення інформаційних ризиків у системі економічної безпеки.

Баланс і звітність: Передбачає узагальнення даних про фінансово-господарче положення, результати діяльності й грошові потоки підприємства.

Застосовується для формування узагальнених показників (індикаторів), які характеризують стан фінансової надійності й економічної безпеки суб'єктів господарської діяльності

Бюджетування. Передбачає процес розробки, виконання, контролю, аналізу й коректування окремих бюджетів структурних підрозділів або функціональних сфер діяльності підприємства, їх узгодження й узагальнення по підприємству в цілому. В основу бюджетування покладена:

- розробку планових показників з метою пошуку оптимального варіанта дій у майбутньому;
- координація дій менеджерів окремих структурних підрозділів;
- контроль і оцінка фактичного виконання планових показників.

Є методикою впливу на менеджерів різних рівнів керування для забезпечення стратегічних (тактичних) завдань щодо пошуку резервів підвищення ефективності діяльності підприємства. Використання елементів бюджетування відкриває нові перспективи щодо підвищення економічної безпеки підприємства, тому що об'єднання функцій планування, контролю й аналізу в дозволяє максимально збалансувати інтереси всіх груп стейкхолдерів. У системі економічної безпеки найпоширенішими є такі складені системи бюджетування як бюджетний контроль і аналіз.

Стандарт-кост. Передбачає розробку норм використання (стандартів витрат) для кожного виду ресурсів і виявлення відхилень фактичного використання ресурсів від установлених стандартів. Аналіз причин і винуватців виявлених відхилень і оцінювання їх впливу на фінансовий результат підприємства в цілому й окремих сегментів діяльності. Застосовується для оцінювання раціонального використання ресурсів і визначення ефективності й результативності діяльності окремих менеджерів з метою мінімізації внутрішніх погроз

LLC-аналіз (розрахунок витрат по етапах життєвого циклу) Передбачає вимір і нагромадження всіх фактичних витрат, пов'язаних з певним виробом протягом його життєвого циклу. Застосовується при оцінюванні стану економічної безпеки підприємства з урахуванням стадії його життєвого циклу.

LCC-аналіз (розрахунок витрат по етапах життєвого циклу).

Передбачає вимір і нагромадження всіх фактичних витрат, пов'язаних з певною продукцією протягом її життєвого циклу.

Застосовується при оцінці стану економічної безпеки підприємства з урахуванням впливу стадії його життєвого циклу.

Використання LCC-аналізу припускає наявність детальних маркетингових описів стану ринку й позиції на ньому продукції або послуг підприємства. Це необхідно для точного визначення поточної стадії життєвого циклу товару.

Суть його полягає в тому, що витрати визначають стосовно не до діяльності підприємства за ряд періодів, а на проведення й продаж конкретного продукту протягом усього його життєвого циклу й надалі зіставляють із відповідними доходами. Планові витрати визначаються по кожній стадії життєвого циклу продукту (без поділу на періоди або з поділом по них). Для виявлення результатів розробки й виведення нового продукту на ринок витрати по етапах життєвого циклу акумулюються наростаючим підсумком.

В LCC-аналізі виділяють однократні й періодичні витрати. До однократних відносяться витрати на винахід і узгодження на стадії розробки виробу, навчання персоналу, створення необхідної документації, організацію роботи з постачальниками, зміна бізнес-процесів. До періодичних відносять витрати, що виникають у певному періоді – на перепідготовку персоналу, оперативні витрати, витрати на обслуговування проведення, поставку сировини, ремонт, доставку, вантажно-розвантажувальні роботи.

Переваги методу:

- дозволяє визначити витрати, які були понесені при проведенні конкретного виду продукції або здійснення виду діяльності на будь-який момент часу. Така об'єктна локалізація витрат сприяє виявленню місць їх формування й джерел резервів їх скорочення, а також дозволяє оцінити ефективність ухваленого рішення про проведення продукції або здійснення виду діяльності і його реалізації;

- дозволяє більш адекватно й обґрунтовано відбити витрати підприємства на проведення нового виду продукції й на підставі цього здійснювати управління ними. У якості аргументації такої тези можна сказати, що, як правило, прибутковість нового продукту в короткостроковій перспективі відсутня або вкрай низка, оскільки на стадіях розробки продукту і його виведення на ринок витрати переважають над доходами. Це обумовлене тим, що потенціал виробу ще не реалізований. Тому розглядати результат діяльності підприємства на підставі зіставлення витрат і доходів некоректно. Облік витрат по етапах життєвого циклу продукції забезпечує стратегічне бачення структури витрат і зіставлення її зі структурою доходів;

- передбачає облік впливу інфляції й застосування дисконтування грошових потоків при прийнятті рішень, оскільки застосування LCC-аналізу розраховане на тривалий період. Дисконтування грошових потоків дозволяє визначити поточну вартість витрат і коректно зрівняти її з поточною вартістю доходів завдяки чому розрахунок витрат життєвого циклу продукції знаходить широке застосування при прийнятті довгострокових інвестиційних і проектних рішень.

Недоліки методу:

- вимагає забезпечення точності інформації. Складності в забезпеченні точності інформації зв'язані, насамперед, з розподілом накладних витрат, які досить умовно відносяться на собівартість конкретного, виду продукції. Якщо підприємство провадить кілька видів продукції, то вже на стратегічному рівні при розгляді витрат життєвого

циклу продукції виникає питання: як зробити з накладними витратами. Їх можна або не враховувати зовсім, але на шкоду комплексності використовуваної інформації; або розподіляти, але тоді точність отриманих витрат на проведення продукції вже на стратегічному рівні без розподілу по періодах однаково буде недостатньою, що обумовлює ймовірність вірогідності одержуваного в підсумку фінансового результату;

– відрізняється складнощами в сфері ідентифікації етапів життєвого циклу: для кожного етапу існують нормальні співвідношення між одержуваним доходом і витратами. Наприклад, цілком природно, що на етапі розробки продукції витрати будуть, а доходів – немає. Складність у тому, щоб правильно оцінити поточний стан товару на ринку. Практика показує, що далеко не завжди кожний товар проходить усі етапи. Іноді після спаду може початися новий ріст, а іноді етап ринкової зрілості може просто не настати;

– страждає невизначеністю в обліку накладних витрат: якщо їх не враховувати, страждає комплексність використовуваної інформації; якщо враховувати, то використовується інформація здобуває імовірнісний характер;

– може зажадати витрат на одержання великої додаткової інформації.

CVP-аналіз (аналіз беззбитковості). Ґрунтується на зіставленні трьох величин: витрат підприємства, обсягу реалізації й прибутки, залежність яких дозволяє визначити дохід від реалізації (обсяг реалізації), при яким забезпечується беззбитковість діяльності або запланований фінансовий результат. Використовується при прийнятті управлінських рішень у сфері економічної безпеки підприємства щодо доцільності окремих напрямків діяльності при умовах наявних погроз

Аналіз чутливості. Передбачає визначення впливу на фінансовий результат діяльності підприємства невиконання запланованих показників або їх зміни. Використовується в комбінації з аналізом беззбитковості при прийнятті управлінських рішень у сфері економічної безпеки підприємства.

Метод VVC (визначення ланцюжка споживчої вартості). Концепція ланцюжка цінності пропонує враховувати витрати протягом усього ланцюжка формування вартості, починаючи від вихідних джерел сировини й до готової продукції або послуг, отриманих кінцевими споживачами. Застосовується при визначенні слабких місць у процесах діяльності підприємства й контролю над раціональним використанням ресурсів.

Усякий продукт купується на ринку лише тому, що він має деяку цінність, за яку покупець готовий заплатити запитувану ціну. Із цього погляду всякий бізнес можна розглядати як процес створення деякої цінності товару. Майклом Портером (1985) було введено поняття ланцюжка цінності. Повний цикл бізнесу охоплює створення продукту, його продаж і після продажне обслуговування. При цьому вся діяльність по створенню цінності розділена на дві групи - основна й підтримуюча.

Кожний елемент ланцюжка вносить свій внесок у створення цінності товару, але при цьому створюється додаткова вартість (маржа), що

представляє собою різницю між сумарною цінністю товару й витратами на забезпечення діяльності всіх ланок ланцюжка створення цінності.

Переваги в конкуренції не можна зрозуміти, якщо дивитися на фірму в цілому. Реальні переваги в мінімізації витрат і в диференціації треба знаходити в ланцюзі дій, які робить фірма, щоб доставити своїм споживачам певну цінність. При проведенні докладного стратегічного аналізу й виборі стратегії Портер пропонує звернутися саме до ланцюжка створення цінностей. Існує п'ять первинних і чотири вторинні дії, що становлять такий ланцюжок у будь-якій фірмі:

Первинні дії:

1. *Матеріально-технічне забезпечення діяльності підприємства.* Це дії, пов'язані з одержанням, зберіганням і розподілом ресурсів, що вводяться, такі як фізичний обіг із сировиною й матеріалами, їх складування, ведення обліку запасів, складання графіків руху транспортних засобів, розрахунки з постачальниками.

2. *Виробничі процеси.* Це дії, сполучені із трансформацією ресурсів, що вводяться, у кінцевий продукт, зокрема машинна обробка, упакування, складання, технічне обслуговування встаткування, випробування готової продукції, випуск друкованої продукції й експлуатація виробничих площ і приміщень.

3. *Матеріально-технічне забезпечення збуту.* Це операції, зв'язані зі збором, зберіганням і фізичною доставкою продукту покупцям, такі як складування готових виробів, фізичний обіг з ними, експлуатація коштів доставки, обробка замовлень і складання графіків.

4. *Маркетинг і продажі.* Усі дії, сполучені з купівлею-продажем продукту, - реклама, просування товару на ринку, збутові операції, квотування, вибір каналів збуту, відносини зі збутовиками й ціноутворення.

5. *Обслуговування.* Дії, пов'язані з наданням послуг, що підвищують або підтримують цінність продукту, такі як установка, ремонт, навчання, поставка компонентів і налагодження (регулювання).

Вторинні (або підтримуючих) дії:

1. *Закупівлі.* Дії, пов'язані із закупівлями сировини, запасів і інших видаткових матеріалів на додаток до верстатів, устаткування (у тому числі лабораторному й офісному) і будинкам.

2. *Розвиток технологій.* Дії, пов'язані з удосконалюванням продукту й (або) процесу, включаючи наукові дослідження й дослідно-конструкторські розробки, проектування продукту і його дизайн, дослідження засобів масової інформації, проектування виробничих процесів, процедур обслуговування і т.д.

3. *Управління людськими ресурсами.* Дії, пов'язані із залученням, найманням, професійною підготовкою, розвитком і оплатою праці персоналу.

4. *Підтримка інфраструктури фірм.* Такі дії, як загальне управління, планування, фінансування, бухгалтерський облік, відносини з урядом, управління якістю і т.д. Зазначені види діяльності - усього лише ланки стандартного ланцюжка створення цінностей. Кожну стандартну (або

типову) категорію можна й треба розчленувати на унікальні, властиві тільки даної конкретної компанії дії. Ціль такого розчленування полягає в тому, щоб надати допомогу компаніям у виборі однієї із трьох типових стратегій. Для цього потрібно виділити ті зони потенційних переваг у конкуренції, які може знайти компанія, протидіючи п'ятьом конкурентним чинностям, унікальним для кожної галузі й конкретної компанії. Залежно від галузі кожна з категорій може виявитися життєво необхідною для знаходження переваг у конкуренції.

Система ЛТ («точно в строк»). Передбачає раціональне забезпечення підприємства запасами з використанням основного принципу: виробляти продукцію тільки тоді, коли це потрібно й тільки в тому обсязі, який може бути реалізований. Такий підхід виключає наявність наднормативних запасів нереалізованої продукції, скорочує час проведення, виключає старіння продукції, забезпечує дотримання графіка доставки, а взагалі значно підвищує ефективність проведення. Застосовується при розробці стратегії щодо роботи з постачальниками

Вертикальний аналіз. Передбачає визначення впливу кожної складової на результат у цілому.

У процесі здійснення аналізу розраховують питома вага окремих статей фінансової звітності. Використовується при діагностиці фінансового стану підприємства. У системі економічної безпеки підприємства використовують такі аспекти аналізу: структурний аналіз активів; капіталу; грошових потоків

Горизонтальний аналіз. Базується на дослідженні динаміки окремих фінансових показників (трендовий) за певні проміжки часу. У процесі аналізу розраховують темпи приросту окремих показників і визначають загальні тенденції їх зміни. Застосовується при оцінюванні рівня економічної безпеки. У системі економічної безпеки використовують такі аспекти цього аналізу: порівняння фінансових показників звітного періоду з показниками попереднього періоду; порівняння фінансових показників за кілька попередніх періодів.

Метод фінансових коефіцієнтів. Базується на розрахунку співвідношення окремих абсолютних показників. У процесі такого аналізу визначають різні відносні показники, які характеризують окремі аспекти фінансової діяльності. Застосовується для визначення основних фінансових показників при діагностиці фінансового становища підприємства. У системі економічної безпеки використовують наступні аспекти такого аналізу: аналіз ліквідності; аналіз фінансової стабільності; аналіз рентабельності; аналіз ділової активності.

Інтегральний аналіз. Дає можливість одержати поглиблену багатофакторну оцінку умов формування окремих агрегованих фінансово-економічних показників. Використовується при діагностиці фінансового становища підприємства. У системі економічної безпеки найпоширенішою є система інтегрального аналізу ефективності використання активів підприємства, зокрема модель Альтмана, модель рейтингового оцінювання А. Шеремета й т.п.

Факторний аналіз взаємозв'язку фінансово-економічних показників. Передбачає оцінювання впливу окремих факторів на результативний показник. При цьому факторний аналіз може бути як прямим, що передбачає розмежування результативного показника на складові частини, так і зворотним, коли його окремі елементи поєднують у загальний результативний показник. Застосовується для визначення загального критерію оцінювання стану економічної безпеки при застосуванні ресурсно-функціонального підходу.

Найважливішої складової методики економічного аналізу є якісний факторний аналіз або взаємозалежне вивчення господарських процесів або факторне моделювання - це знаходження взаємному закономірному зв'язку окремих процесів і явищ. У кожному окремому випадку суть даного приймання полягає:

- у виявленні залежності між окремими процесами, тобто у виявленні складу факторів, що впливають на величину досліджуваного показника;
- у встановленні характеру залежності між факторами й досліджуваним результатом;
- у побудові схеми зв'язки між досліджуваним результатом і факторами, на нього, що впливають, тобто в побудові факторної моделі.

При економічному аналізі вивчаються детерміновані й імовірнісні зв'язки між досліджуваним показником і факторами.

Детермінованими називаються такі зв'язки, коли між досліджуваним показником і факторами існує тверда функціональна залежність і строга відповідність, тобто коли заздалегідь можна передбачити, на скільки зміниться величина досліджуваного результату при певній зміні значення якого-небудь фактору.

Імовірнісними називають такі зв'язки, коли між досліджуваними показниками й факторами немає строгої відповідності й строгої залежності, але доведено, що ця залежність існує.

Детерміновані моделі включають адитивні, мультиплікативні й комбіновані моделі.

Адитивна модель – досліджуваний показник розглядається як алгебраїчна сума факторів:

$$A = f(b, v, g) \rightarrow A = \pm b \pm v \pm g$$

Мультиплікативна модель – досліджуваний показник розкладає на ряд факторів-співмножників:

$$A = f(b, v, g) \rightarrow A = b \times v \times g$$

Комбінована модель – комбінація адитивної і мультиплікативної моделей: деякі співмножники ланцюжки можуть розпадатися, складаються на співмножники.

Елімінування як елемент методики економічного аналізу.

Завданням елімінування є визначення кількісного впливу кожного фактору окремо на зміну досліджуваного показника.

Елімінування – це логічний прийом, за допомогою якого виключається вплив усіх факторів, крім одного, дія якого підлягає вивченню.

При дослідженні адитивної схеми зв'язку елімінування здійснюється шляхом вирахування базисного значення кожного з факторів з його звітного значення. При цьому черговість розрахунків не впливає на результати останніх.

Метод порівняння. Дозволяє визначити відхилення фактично досягнутих показників від запланованих (еталонних), установити причини таких відхилень і резерви. Застосовується для порівняння фактично досягнутих показників з відповідними індикаторами при застосуванні індикаторного підходу оцінки економічної безпеки підприємства.

В економічному аналізі порівняння використовують для рішення всіх його завдань як основний або допоміжний спосіб.

Найбільш типовими ситуаціями, коли використовується порівняння, і мета, яка при цьому досягаються є:

- зіставлення планових і фактичних показників для оцінки ступеня виконання плану;
- зіставлення фактичних показників з нормативними дозволяє провести контроль над витратами й сприяє впровадженню ресурсозберігаючих технологій;
- порівняння фактичних показників з показниками минулих років для визначення тенденцій розвитку економічних процесів;
- зіставлення показників аналізованого підприємства з досягненнями науки й передового досвіду роботи інших підприємств або підрозділів необхідно для пошуку резервів.

Порівняння показників аналізованого господарства із середніми показниками по галузі проводиться з метою визначення положення підприємства на ринку серед інших підприємств тієї ж галузі або підгалузі.

Зіставлення паралельних і динамічних рядів для вивчення взаємозв'язків досліджуваних показників. Наприклад, аналізуючи одночасно динаміку зміни обсягу виробництва валової продукції, основних виробничих фондів і фондівіддачі, можна обґрунтувати взаємозв'язок між цими показниками.

Зіставлення різних варіантів управлінських рішень із метою вибору найбільш оптимального з них.

Обов'язковою умовою порівняльного аналізу є порівнянність порівнюваних показників, що припускає:

- єдність об'ємних, вартісних, якісних, структурних показників;
- єдність періодів часу, за які проводиться порівняння;
- порівнянність умов проведення;
- порівнянність методики обчислення показників.

Залежно від мети вивчення економічних показників способи порівнянь розрізняють насамперед з обліком того, які показники ухвалюються в якості базисних для порівняння з ними аналізованих показників. У якості базисних показників можуть бути:

- планові по підприємству в цілому й по внутрішньогосподарських підрозділах;
- показники за минулі роки й середні за ряд років;
- показники інших окремих проведень і середні дані по об'єднанню, районі або групі однотипних по спеціалізації проведень;
- нормативні або розрахункові можливі показники, які визначені з урахуванням досягнень передового досвіду, науки й техніки й ін.

Аналізованими показниками звичайно бувають фактично досягнутими, обліковими або звітними. В окремих випадках, у якості аналізованих можуть ухвалюватися планові, які зіставляються з базисними, фактично досягнутими показниками за минулий рік або ряд років.

Способи порівняння розрізняють по техніці зіставлення показників: використання абсолютних або відносних порівнянь. У результаті абсолютних порівнянь знаходять абсолютні відхилення аналізованих показників від прийнятих у якості базисних:

SWOT-аналіз. Передбачає дослідження характеру переваг і недоліків сторін діяльності підприємства в розрізі окремих внутрішніх і зовнішніх факторів з метою визначення ключових факторів успіху. Назва цього методу відображає аббревіатуру початкових букв строків, які характеризують об'єкти аналізу:

SWOT-аналіз складається з:

- сильні сторони (strengths) – переваги організації;
- слабкі сторони (weaknesses) – недоліки організації;
- можливості (opportunities) – фактори зовнішнього середовища, використання яких створить переваги організації на ринку;
- погрози (threats) – фактори, які можуть потенційно погіршити положення організації на ринку.

Застосовується при дослідженні переваг і недоліків системи економічної безпеки підприємства, а також позитивного й негативного впливу зовнішніх факторів на її функціонування

SWOT-аналіз – метод стратегічного планування, використовуваний для оцінки факторів і явищ, що впливають на проект або підприємство.

Усі фактори діляться на чотири категорії: strengths (сильні сторони), weaknesses (слабкі сторони), opportunities (можливості) і threats (погрози). Метод включає визначення мети проекту й виявлення внутрішніх і зовнішніх факторів, що сприяють її досягненню або, що ускладнюють його.

Завдання SWOT-аналізу – дати структурований опис ситуації, щодо якої потрібно прийняти яке-небудь рішення. Висновки, зроблені на його основі, носять описовий характер без рекомендацій і розміщення пріоритетів.

SWOT-аналіз – передбачає дослідження характеру переваг і недоліків сторін діяльності підприємства в розрізі окремих внутрішніх і зовнішніх факторів з метою визначення ключових факторів успіху.

Цей акронім може бути представлений візуально у вигляді таблиці 3.6.

Таблиця 3.6 – Загальна схема SWOT-аналізу

	Позитивний вплив	Негативний вплив
Внутрішнє середовище	Strengths (властивості проекту або колективу, що дають переваги перед іншими в галузі)	Weaknesses (властивості, що послаблюють проект)
Зовнішнє середовище	Opportunities (зовнішні ймовірні фактори, що дають додаткові можливості по досягненню мети)	Threats (зовнішні ймовірні фактори, які можуть ускладнити досягнення мети)

Сильні сторони підприємства – ті, у чому воно має переваги або якась особливість, що надає додаткові можливості. Чинність може полягати в наявному в компанії досвіді, доступі до унікальних ресурсів, наявності передової технології й сучасного устаткування, високої кваліфікації персоналу, високій якості продукції, що випускається, популярності торговельної марки й т.п.

Слабкі сторони підприємства – це відсутність чогось важливого для функціонування підприємства або те, що компанії поки не вдається в порівнянні з іншими й ставить підприємство в несприятливе положення. Як приклад слабких сторін можна привести занадто вузький асортимент товарів, що випускаються, погану репутацію компанії на ринку, недолік фінансування, низький рівень сервісу й т.п.

Можливості – це сприятливі обставини, які підприємство може використовувати для одержання переваги. Як приклад ринкових можливостей можна привести погіршення позицій конкурентів, різкий ріст попиту, поява нових технологій проведення продукції, ріст рівня доходів населення й т.п.

Погрози – події, настання яких може виявити несприятливий вплив на підприємство. Приклади ринкових погроз: вихід на ринок нових конкурентів, ріст податків, зміна смаків покупців, зниження народжуваності й т.п.

Застосування SWOT-аналізу дозволяє систематизувати всю наявну інформацію й, бачити ясну картину, ухвалювати зважені рішення, що стосуються розвитку підприємства.

Таблиця SWOT-аналізу (рис. 3.3) й виявлені альтернативні стратегічні завдання необхідні для подальшого аналізу, вибору стратегії розвитку підприємства й вибору кращої маркетингової стратегії.

		Зовнішнє середовище	
		Можливості (шанси) 1. 2. і т. ін.	Загрози 1. 2. і т. ін.
Внутрішнє середовище	Сильні сторони 1. 2. і т. ін.	Поле СіМ (заходи)	Поле СіЗ (заходи)
	Слабкі сторони 1. 2. і т. ін.	Поле СлМ (заходи)	Поле СлЗ (заходи)

Рисунок 3.3 – Таблиця SWOT-аналізу

Метод експертних оцінок. Передбачає опис аналітичних процедур на логічному рівні. Характеризується значним суб'єктивізмом, оскільки результати такого аналізу залежать в основному від інтуїції, знань і досвіду аналітика. Застосовується для оцінювання значимості впливу окремої функціональної складової економічної безпеки на узагальнений критерій

Як альтернативні способи й приймання одержання облікової інформації про реальний фінансовий стан як контрагентів і власного підприємства можуть застосовувати так звані спеціальні методи, які використовують винятково фахівці з економічної безпеки.

Конфіденційних відносин. Дозволяє одержати достовірну інформацію, якої володіє контрагент, але офіційно її надати не може або не бажає. В основі цього методу лежать комунікативні технології спілкування, які враховують мотиваційний інтерес контрагента щодо встановлення довірчих відносин з фахівцем з безпеки.

Класичними формами для встановлення довірчих відносин і конфіденційних відносин є гроші, ідеологія обставини, що компрометують, особисті властивості.

Застосовується для підтвердження (не підтвердження) офіційно наданої інформації від клієнтів (партнерів) або конкурентів підприємства, коли їх співробітник конфіденційно інформує фахівця з безпеки щодо вірогідності наданої інформації.

Професійного спостереження. Дозволяє одержати інформацію щодо поведінки об'єкта професійного спостереження й указати контакти, які можуть свідчити про можливість нелояльної поведінки працівника стосовно свого підприємства.

В основі цього методу покладене вміння фахівця з безпеки здійснювати професійне спостереження з використанням засобів аудіо-відео спостережень і діагностику вербальної й невербальної поведінки об'єкта. Застосовується

при здійсненні кадрового добору працівників бухгалтерії, які мають доступ до комерційної таємниці. Також використовується при проведенні планової або позапланової перевірки працівників бухгалтерії щодо навмисного здійснення ними махінацій в обліку або розголошення закритої облікової інформації.

Спеціалізованого опитування, співбесіди. Базується на професійнім умінні фахівця з безпеки одержати інформацію від об'єкта професійного інтересу шляхом опитування (співбесіди). Дає можливість оцінити рівень поінформованості об'єкта щодо реального стану справ на підприємстві або скласти уявлення про його можливості щодо одержання достовірної інформації. Застосовується для встановлення осіб, які мають доступ до достовірної інформації й можуть її підтвердити. Також використовується при забезпеченні кадрової безпеки, при прийнятті рішень, щодо допуску працівників бухгалтерії до роботи з інформацією, яка стосується комерційної таємниці.

Контролю засобів зв'язку й інформаційних систем. Передбачає контроль над персоналом з метою недопущення несанкціонованого поширення інформації через канали зв'язку або інформаційні системи. Здійснюється за допомогою спеціального програмного забезпечення, інформаційних технологій, які дозволяють фахівцям з безпеки контролювати проходження й поширення інформації, яка стосується комерційної таємниці. Застосовується для захисту інформації від несанкціонованого поширення або одержання її конкурентами.

Спеціальних психофізіологічних і психологічних досліджень. Передбачає одержання достовірної інформації з використанням спеціальних психофізіологічних і інформаційних устроїв.

В основі методу лежать принципи психологічного тестування або проведення перевірки із застосуванням поліграфа (детектора неправди).

Використовується в процесі кадрового відбору бухгалтерії або при проведенні службових розслідувань із метою одержання інформації, яку співробітник бухгалтерії приховує.

Особистого пошуку (детективний метод). Дозволяє одержати інформацію про реальні події або реальний стан шляхом прямих дій фахівця з безпеки, який особисто одержує інформацію від різних категорій громадян і встановлює істину. Використовується при проведенні службових розслідувань, які пов'язані з незаконним використанням конфіденційної інформації або для збору додаткової інформації про реальний стан речей у конкурента або партнера.

Вивчення досвіду діяльності вітчизняних підприємств засвідчує, що в основу обліково-аналітичного забезпечення сьогодні покладені методики фінансового обліку, які здатні надати інформацію лише про поточну діяльність.

3.5 Механізм обліково-аналітичного забезпечення функціонування системи економічної безпеки підприємства

Особливості сучасного виробництва поставили нові цілі перед економічними науками, в тому числі й перед обліково-аналітичними. На перший план висувається завдання максимального використання економічної інформації для прийняття оптимальних управлінських рішень. У цих умовах слід вважати позитивним процес інтеграції наук, який знаходить своє відбиття у формуванні обліково-аналітичного механізму (ОАМ).

Однієї з основних завдань ОАМ є одержання інформації, її обробка й прийняття на її основі тактичних і стратегічних рішень. Інформація виступає й основою для функціонування ОАМ, і продуктом його діяльності. Головне навантаження в отриманні економічних даних падає на бухгалтерський облік, оскільки він «був і є основним “постачальником” економічної інформації про господарську діяльність підприємств.

Однак бухгалтерський облік не може задовольнити всі потреби менеджменту для управління підприємством. Для підвищення ефективності прийнятих рішень, необхідний взаємозв'язок бухгалтерського обліку з іншими економічними важелями: планування, аудит, аналіз, правове забезпечення. Взаємовплив цих елементів, проявляється через обліково-аналітичний механізм, під яким слід розуміти *сукупність функцій управління, що забезпечують збір і обробку даних для одержання економічної інформації, необхідної для прийняття управлінських рішень і здійснення контролю над них виконанням з метою досягнення найвищої ефективності проведення.*

В економічній літературі поняття, роль і значення ОАМ не знайшли відповідного висвітлення. Є висловлення окремих авторів про характер взаємозв'язків між обліком і економічним аналізом. Широко використовуються терміни «обліково-аналітичне забезпечення», «обліково-аналітичний апарат», «обліково-аналітична система» і ін.

Обліково-аналітичне механізм – більш масштабна категорія, він є іманентною складовою механізму господарювання на всіх рівнях управління. Крім того, суб'єктами реалізації ОАМ є не тільки працівники бухгалтерії, а всі споживачі обліково-аналітичної інформації.

Характеризуючи місце ОАМ у системі механізму господарювання, можна сказати, що в структурі, побудованій по ступеню абстракції з погляду рівнів господарювання, обліково-аналітичний механізм, проникає крізь всі щаблі економіки, реалізується, головним чином, на мікрорівні. Його роль полягає в тому, що в рамках ОАМ відбувається узгодження господарської діяльності, обумовленої економічними інтересами суспільства, і економічної політики держави.

Суб'єкту, який реалізує свої економічні інтереси, для управління об'єктом необхідна інформація не тільки про його стан й можливі резерви підвищення ефективності виробництва, але й про відповідність господарської

діяльності правовим нормам, які визначаються економічними інтересами держави.

Однієї з найважливіших функцій ОАМ є контроль як за реалізацією завдань господарської діяльності, так і за виконанням законодавства. Кожна господарська операція здійснюється з дотриманням правових вимог. Партнерські відносини між господарськими суб'єктами також регламентуються законодавством. За допомогою фінансового обліку виконуються зобов'язання по сплаті податків і внесків в позабюджетні фонди. Використовуючи інформацію, що отримана за допомогою ОАМ, держава має можливість контролювати через податкові й статистичні органи виконання своєї економічної політики. Усе це дає можливість визначити ОАМ як базовий елемент механізму господарювання на рівні підприємства.

У той же час його сфера не обмежується тільки рівнем підприємства. Єдиний обліково-аналітичний механізм – це складна система, ціла сукупність організаційних структур, що перебувають в відносинах і зв'язках один з одним.

З погляду рівнів господарювання крім ОАМ підприємства можна виділити обліково-аналітичні механізми галузевого, регіонального і загальнодержавного рівня.

Якщо виходити з того, що господарський комплекс країни виступає як єдність відносно відокремлених і самостійних галузей, то система включає галузеві обліково-аналітичні механізми, наприклад машинобудівний, військово-промисловий, агропромисловий, транспортний і т.д. Кожний з них, базуючись на загальних принципах, загальному економічному інструментарію, має відому специфіку, що впливає з особливостей організації виробництва, техніки й технології в різних галузях. За операційною ознакою доцільно виділяти обліково-аналітичні механізми внутрішньогосподарської й зовнішньоекономічної діяльності.

Не можна не відзначити, що кожний з розглянутих підходів до структури обліково-аналітичного механізму, узятий окремо, до відомого ступеня умовний. Усі його ланки не відділені одна від одної, більш того, вони інтегровані між собою.

Змістом ОАМ є процес обробки інформації. Останній являє собою сукупність сумісних, генетично однорідних елементів. Генетична однорідність елементів (їх загальні властивості) заснована на базовому елементі ОАМ – економічній інформації, яка є основою системи.

Модуль ОАМ представлений на рисунку 3.4, де показані всі чотири основні стадії його функціонування: вхід, обробка, вихід й зворотній зв'язок. На стадії входу відбувається збір і нагромадження даних. Джерела їх виникнення для конкретних підприємств різні, але є декілька загальних, характерних для більшості видів виробництва: виробництво, відносини з партнерами, споживачі, правове забезпечення, економічні умови, конкуренція, політичні фактори.

При цьому необхідно підкреслити відмінності між поняттями «дані» і «інформація». Дані складають предмет і зміст ОАМ так само, як сировина є

об'єктом діяльності виробничих систем. Оброблені дані називають інформацією, яка вбудована у форму, доступну для користувачів.

Обробкою даних займається цілий ряд підсистем, основними з яких є підсистеми бухгалтерського обліку, аналізу й аудита. Вони ґрунтуються на єдиній інформаційній базі й в узагальненому виді мають єдиний предмет дослідження – господарські процеси підприємства.

Специфічною формою управління є підсистема планування, яка базується на всіх перелічених елементах управління. Як поточне, так і стратегічне планування неможливо обґрунтувати без використання всього арсеналу аналітичних способів і приймів.

На стадії виходу ми одержуємо інформацію, яка є основою для прийняття управлінських рішень на всіх рівнях управління.

Найважливішим елементом будь-якої системи є зворотній зв'язок, контроль над усіма фазами процесу й за виконанням ухвалених рішень. В ОАМ функція контролю іманентна всім його робочим підсистемам.

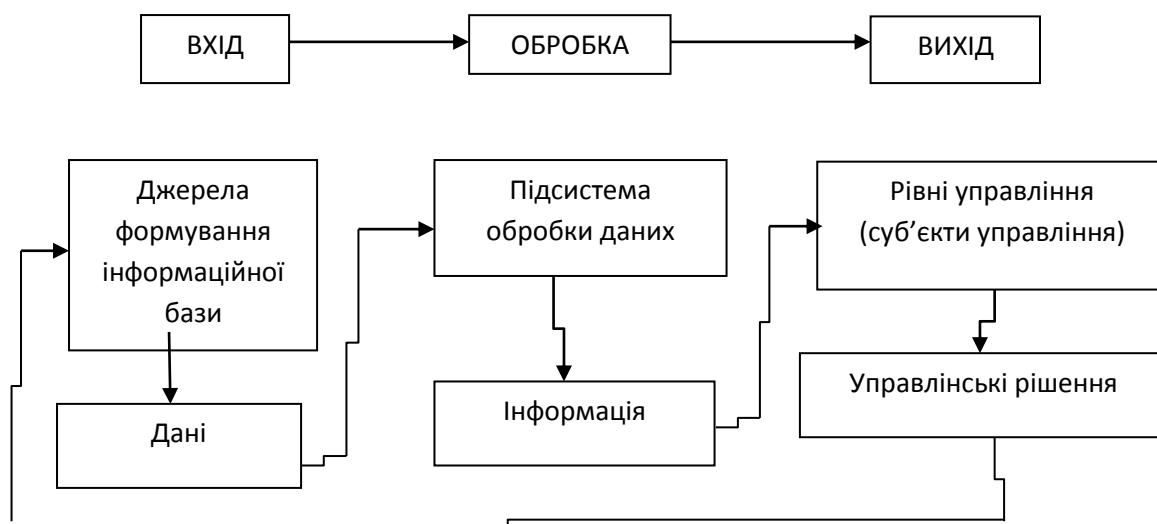

Рисунок 3.4 – Модуль обліково-аналітичного механізму

Для бухгалтерського обліку вона історично послужила причиною самого його виникнення. Як функція управління аналіз господарсько-фінансової діяльності тісно пов'язаний із плануванням, регулюванням і контролем. Аудит у першооснові представляє собою процес перевірки й висловлення думки про бухгалтерську звітність економічного суб'єкта.

Через ОАМ проявляється ефективність прийнятих управлінських рішень.

Усі елементи ОАМ зв'язані між собою й взаємообумовлюють один одного. Розглядаючи структуру ОАМ, крім організаційно-економічних форм господарювання можна виділити внутрішнє ядро, вихідний імпульс усього механізму й економіко-правові умови його дії.

У якості вихідного імпульсу для функціонування обліково-аналітичного механізму(як і всього господарського механізму) виступають економічні інтереси суспільства, одним із проявів яких є бажання власників

встановити контроль над наявністю, рухом і ефективністю витрати наявних ресурсів.

Це бажання реалізується через певні організаційно-економічні форми, основними з яких, є господарський облік, аналіз, аудит і планування. Базовою підсистемою, виступає господарський облік – основний постачальник інформації. На його основі функціонує підсистема аналізу, найважливіше завдання якої, на відміну від бухгалтерської підсистеми, – не реєстрація, а оцінка господарської діяльності.

Завданням аналізу є виявлення найбільш істотних факторів:

- оцінка планових і фактичних показників;
- оцінка динаміки абсолютних і відносних показників фінансових результатів;
- визначення спрямованості й розміру впливу окремих факторів на собівартість, рівень рентабельності й суму прибутку;
- виявлення й оцінка можливих резервів росту ефективності виробництва.

При використанні бухгалтерських даних завжди є ризик їх викривлення, що може негативно вплинути на прийняті рішення й, в остаточному підсумку, на ефективність виробництва. Тому для успішного функціонування ОАМ широко використовується такий важливий елемент контролю, як аудит, що є незамінним засобом підвищення надійності економічної інформації.

Останнім часом сфера аудиторської діяльності суттєво розширюється, у ньому усе більш активно використовуються аналітичні прийоми. Відбувається перехід від аудита чисел, фінансової звітності, до аудита бізнесу.

Вивчення складу й структури обліково-аналітичного механізму дозволяє розкрити і його функції. У якості основних виділяють наступні:

1. *Інформаційна функція* – підсистема забезпечення управління всією необхідною інформацією: збір, обробка, групування і передача облікових даних за призначенням.

2. *Функція прогностичного планування* – підсистема, що створює основу для складання як поточних, так і перспективних бізнес-планів і сприятлива проведенню результативного маркетингу й менеджменту в рамках конкретного господарського комплексу.

3. *Аналітична функція* – підсистема, що дозволяє виявити вплив окремих господарських операцій на формування прибутку, провести глибоку й всебічну оцінку результатів діяльності господарюючого суб'єкта, попередити фінансові ризики.

4. *Контрольна функція* – підсистема забезпечення контролю над ходом виконання управлінських рішень; збереження товарно-матеріальних цінностей у процесі їх руху; законності фінансово-господарських угод і дій посадових і матеріально-відповідальних осіб.

Систематизуючи вище викладене, можна зробити наступні висновки:

- обліково-аналітичний механізм – самостійна система наукових знань про методи збору, обробки, систематизації, уніфікації, оцінки й передачі економічної інформації різним користувачам;
- обліково-аналітичний механізм є відокремленою частиною господарського механізму, але тісно взаємодіючій з усіма іншими елементами цієї системи;
- основу структури обліково-аналітичного механізму становить кібернетичний підхід: «вхід → процес → вихід», потім дія системи відтворюється на якісно новому рівні;
- обліково-аналітичному механізму властиві відповідні специфічні властивості прояву його сутності, які наука визначає як функції системи.

3.6 Вимоги до професійних якостей і втримування діяльності аналітика з обліково-економічного забезпечення економічної безпеки підприємства

Відповідальність за належний рівень економічної безпеки підприємства покладається не лише на фахівців з безпеки, але й на персонал, який виступає суб'єктом забезпечення безпеки. Оскільки бухгалтерська інформація виступає внутрішнім ресурсом забезпечення безпеки, яка в собі несе суттєві ризики діяльності підприємства, вимоги до професійних характеристик бухгалтера за таких умов значно зростають.

Реалії сьогодення диктують нові вимоги до підготовки фахівців з бухгалтерського обліку та аудиту, які повинні бути обізнані з дією сукупності внутрішніх та зовнішніх загроз, що впливають на дотримання економічної безпеки підприємства.

Саме інноваційні технології стають основною продуктивною силою й гарантують конкурентоспроможність країни в глобалізованому світі, а інтелектуальне та духовне збагачення випускників визначає їх місце й роль у професійній спільноті.

Знання бухгалтера в сфері фінансово-економічної безпеки значно знижують ризик виникнення викривлень в обліку через несприятливі зовнішні впливи на систему підприємства, а також формування множини показників, за значенням яких можна виявляти, контролювати та нівелювати негативні тенденції у прийнятті виважених управлінських рішень.

Протягом багатьох десятиріч головним завданням вітчизняного бухгалтерського обліку було забезпечення збереження соціалістичної власності. Його діяльність обмежувалась, як правило, обліком витрат, калькуляцією собівартості, контролем за зберіганням соціалістичної власності і визначенням ступеня виконання планових показників. Поняття прибутку, збитку, втраченої користі та багато інших мали переважно абстрактний характер. Зараз ці поняття наповнені реальним змістом і для власників підприємств, і для бухгалтерів, адже на даному етапі прослідковуються структурні зміни, що передбачають удосконалення безпосередньо функцій самого бухгалтера. Завдання бухгалтера або

бухгалтерської служби полягає у формуванні якісної, достовірної й повної інформації про ведення господарської діяльності та її результати. Її правильне використання дозволяє розробити оптимальні управлінські та фінансові рішення. Бухгалтер, виконуючи свої посадові обов'язки, має справу не тільки з веденням бухгалтерського обліку, а й бере активну участь у підготовці альтернативних варіантів прийняття управлінських рішень з розробки стратегії розвитку суб'єкта господарювання.

Роль професійної підготовки бухгалтера є суттєвою і в забезпеченні економічної безпеки держави, адже від правильності відображення господарських операцій кожного конкретного економічного суб'єкта залежить правильність і точність визначення макроекономічних показників, на основі яких формується державна політика за різними напрямками. На даних бухгалтерського обліку ґрунтується, передусім, статистика національних рахунків та визначення таких показників, як валовий внутрішній продукт, проміжне споживання, валове нагромадження основного капіталу, валовий національний доход та ін.

Виступаючи частиною загальної інформаційної системи управління підприємством, вміння бухгалтера вчасно й достовірно сформулювати й проаналізувати масив обліково-аналітичної інформації служить базисом для забезпечення економічної безпеки підприємства, яка за сучасних умов зростаючої конкурентоспроможності бізнесу, набуває властивостей інформаційних систем стратегічного типу. За таких умов вимоги до професійних якостей бухгалтера зміщуються в сторону підвищення інформативності обліково-аналітичної бази при управлінні ризиками, підсилення достовірності та прозорості фінансової звітності для підтримки стійкого функціонування та розвитку підприємства в умовах існування багаточисельних ризиків та загроз діяльності. Отже, на бухгалтера покладаються функції з формування такого масиву обліково-аналітичного матеріалу та контрольних процедур, який забезпечував би функціонування системи економічної безпеки підприємства на перспективу. Навмисне чи ненавмисне спотворення облікових даних, що виникають в процесі документування господарських операцій, їх відображення в системі облікових реєстрів та бухгалтерської звітності, є наслідком дій або бездіяльності бухгалтерського персоналу.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ КУРСУ

1. Чому в діяльності підприємств в ринкових умовах господарювання виникають ризики?
2. Як зв'язані між собою невизначеність і ризик?
3. У чому виявляється об'єктивна й суб'єктивна основа ризиків в економічній діяльності?
4. Що означає поняття “підприємництво”?
5. Які головні риси притаманні ризик-тейкеру?
6. Чим характеризується ризикова ситуація?
7. Розкрити зміст категорій “ризик”, “економічний ризик”, “втрати від ризику”
8. Які функції має економічний ризик у діяльності підприємств?
9. Назвіть причини втрат у виробничому, комерційному та фінансовому підприємстві .
10. Чим вимірюється економічний ризик в абсолютному й відносному виразі?
11. Що таке зони ризику, які виділяють зони ризику?
12. Що являє собою крива розподілу ймовірностей виникнення певного рівня втрат?
13. Які фактори господарської діяльності відносять до внутрішніх і зовнішніх факторів ризику?
14. За якими ознаками класифікують економічні ризики?
15. Якою величиною можливих втрат характеризується допустимий ризик?
16. Що означає критичний ризик у діяльності підприємств?
17. До чого може призвести катастрофічний ризик?
18. Чим відрізняються між собою систематичні й несистематичні ризики?
19. Які фінансові ризики виникають при здійсненні фінансової діяльності?
20. Чим відрізняються між собою короткострокові й постійні ризики?
21. З яких етапів складається якісний і кількісний аналіз економічних ризиків?
22. Які існують критерії кількісної оцінки економічних ризиків?
23. Коли в господарській практиці застосовується статистичний метод оцінки ризиків? У чому його сутність?
24. Який порядок проведення експертних оцінок?
25. Які існують варіанти застосування експертних методів в оцінці економічних ризиків?
26. У чому сутність аналітичного методу визначення економічних ризиків? Які варіанти застосування цього методу існують на практиці?
27. Як можна використати точку беззбитковості в оцінці інвестиційних ризиків ?

ОСНОВНІ ТЕРМІНИ ТА ПОНЯТТЯ

А

Адміністративно-законодавчі ризики – ризики, що виникають у випадку реалізації незапланованих адміністративних обмежень господарської діяльності ринкових суб'єктів, а також змін у законодавстві.

Аналіз ризиків – сукупність дій з якісного й кількісного аналізу ризиків.

Б

Біржові ризики – небезпека втрат від біржових угод.

В

Валютні ризики – небезпека валютних втрат, пов'язаних зі зміною курсу однієї іноземної валюти по відношенню до іншої, при проведенні зовнішньоекономічних, кредитних та інших валютних операцій.

Випереджаючі ризики – ризики, враховані при складанні планів розвитку підприємства, тобто до моменту їх появи розроблена стратегія їх виникнення (на перших стадіях).

Виробничі ризики – ризики, пов'язані з виробництвом продукції, товарів і послуг, здійсненням будь яких видів виробничої діяльності.

Витрати часу – витрати, що виникають, коли процес господарської діяльності йде повільніше, ніж було намічено.

Внутрішні ризики – ризики, джерело виникнення яких знаходиться на самому підприємстві.

Внутрішні фактори ризику – фактори, що складаються з показників внутрішньої діяльності підприємства.

Г

Галузеві ризики – ризики, що виникають у цілої групи підприємств однієї галузі і впливають на всю галузь.

Геополітичні ризики – ризики глобального характеру, такі як: світова міграція робочої сили, виникнення хвороб, що загрожують життю всього людства і т. ін.

Глобальні ризики (світові ризики) – ризики, що виникають в економіці декількох країн або всього світового співтовариства, впливаючи при цьому на діяльність господарюючих суб'єктів цих країн.

Господарський ризик – загроза того, що підприємство понесе втрати у вигляді додаткових витрат або отримає доходи нижче тих, на які воно розраховувало.

Д

Демографічні ризики – ризики, що виникають внаслідок зміни демографічної ситуації.

Дефляційні ризики – ризики того, що при зростанні дефляції відбувається падіння рівня цін – погіршення економічних умов підприємництва і зниження доходів.

Дисперсія – математичне сподівання квадрату відхилень можливих значень випадкової величини від її середнього значення або середнє зважене з квадратів відхилень результатів від очікуваних.

Е

Економічний ризик – об'єктивно-суб'єктивна категорія в діяльності суб'єктів господарювання, пов'язана з подоланням невизначеності та конфліктності в ситуації неминучого вибору й відображає ступінь відхилення від цілей, очікуваного (бажаного) результату, міру невдачі, збитків з урахуванням впливу керованих і некерованих чинників, за наявності прямих і зворотних зв'язків;

– діяльність суб'єктів господарського життя, пов'язана з подоланням невизначеності у ситуації неминучого вибору, в процесі якого можна оцінити ймовірність досягнення бажаного результату, невдач та відхилень від мети на основі кількісного аналізу систем та операцій в кожному з аналізованих варіантів.

Економічна свобода – означає для виробника вибір вироблюваної продукції, для споживача – придбання товару, для продавця – запитувану ціну, для покупця – згоду оплатити таку ціну, для робітника – вибір місця роботи, а для будь-якої людини – засіб отримування доходу.

Експерт – кваліфікований спеціаліст з конкретної проблеми, залучений до винесення оцінки щодо поставленого завдання.

Експертна група – колектив експертів, сформований за певними правилами для вирішення поставленого завдання.

Експертна оцінка – судження експерта або експертної групи відносно поставленого завдання.

З

Запізнілі ризики – ризики, що не були передбачені підприємством при складанні своїх планів, і стратегія поведінки підприємства при цьому розробляється (визначається) вже після їх виникнення.

Зовнішні ризики – ризики, джерело виникнення яких знаходиться у зовнішньому середовищі (по відношенню до підприємства).

Зовнішні фактори ризику – умови, котрі підприємець не може змінити, але повинен враховувати їх, бо вони мають вплив на результат підприємницької діяльності.

Зони ризику – зона допустимого ризику, зона критичного ризику і зона катастрофічного ризику.

І

Інвестиційні ризики – ризики, обумовлені невизначеністю, непередбаченими обставинами в інвестиційній сфері.

Інноваційні ризики – ризики, що виникають через невизначеність в інноваційній сфері, починаючи з вироблення інноваційної ідеї, втілення її у продукт або технології і закінчуючи реалізацією відповідного продукту на ринку.

Інфляційні ризики – ризики того, що при зростанні інфляції доходи, які одержуються, знецінюються з точки зору реальної купівельної спроможності швидше, ніж ростуть.

К

Катастрофічні ризики – ризики, що характеризуються загрозою втрат у розмірі, який дорівнює або перевищує весь майновий стан підприємця.

Кількісний аналіз ризиків – вибір методів кількісної оцінки ризиків та оцінка окремих ризиків і їх загальної величини.

Класифікаційні ознаки ризиків – ознаки, за якими класифікуються ризики: природа або причина виникнення, ступінь об'єктивності рішень, рівень виникнення (масштаб виникнення), сфера виникнення, ступінь правомірності, ступінь припустимості або величина, вид господарської діяльності або сфера походження, ступінь системності, можливість страхування, ступінь впливу на діяльність, можливий результат, тривалість у часу, час прийняття ризикових рішень.

Коефіцієнт абсолютної ліквідності – відношення грошових коштів до короткострокових зобов'язань підприємства.

Коефіцієнт варіації – співвідношення середньоквадратичного відхилення до середньої (очікуваної) величини результатів.

Коефіцієнт конкордації – коефіцієнт оцінки узгодженості думок експертів групи.

Коефіцієнт критичної ліквідності – відношення ліквідної частини оборотних активів (тобто без матеріально-виробничих запасів) до поточних зобов'язань підприємства.

Коефіцієнт поточної ліквідності – відношення поточних активів до короткострокових зобов'язань підприємства.

Коефіцієнт ризику – співвідношення можливих втрат до розміру власних засобів підприємства.

Коефіцієнт чутливості (β) – межа чутливості акцій до ринку.

Комерційні ризики – ризики, що виникають у процесі реалізації товарів та послуг, які вироблені або придбані підприємством.

Компетентність експертної групи – здатність експертної групи виносити судження про аналізований об'єкт або ситуацію.

Короткострокові ризики – ризики, що загрожують підприємству протягом кінцевого відомого відрізка часу.

Країнові ризики – ризики, що виникають на макrorівні і впливають на всі господарюючі суб'єкти.

Кредитний ризик – небезпека несплати позичальником основного боргу й процентів, що призначаються кредитору.

Крива ризику – графічне відображення залежності ймовірності втрат від їхнього рівня.

Критичний ризик – загроза втрат, що дорівнюють розміру зроблених витрат на здійснення підприємницької діяльності або окремої угоди.

Л

Ліквідність – здатність активів підприємства використовуватися як засіб платежу або швидко перетворюватися в грошову форму для своєчасного погашення підприємством своїх боргових зобов'язань.

М

Матеріальні втрати – втрати, що мають місце у випадках, не передбачених підприємницьким проектом, у вигляді додаткових витрат чи прямих втрат обладнання, майна, продукції, сировини, енергії та ін.

Міжгалузеві ризики – ризики, наявність яких обумовлена впливом та залежністю окремих галузей і сфер економічної діяльності між собою.

Н

Нереалізовані ризики – ризики, що не здійснилися всупереч очікуванню.

Несистематичні ризики – ризики, пов'язані з придбанням підприємницького прибутку від конкретної операції у даній сфері діяльності.

П

Підприємництво – ініціативна самостійна діяльність громадян та їх об'єднань, спрямована на отримання прибутку, що здійснюється на свій ризик і під майнову відповідальність.

Платоспроможність – це здатність своєчасно повністю виконувати свої платіжні зобов'язання щодо торгових, кредитних та інших операцій платіжного характеру і готовність підприємства погасити борг у випадку одночасної вимоги з боку усіх кредиторів підприємства з платежів за короткостроковими зобов'язаннями (за довгостроковими-термін повернення наперед відомий).

Постійні ризики – ризики, що безперервно загрожують підприємницькій діяльності у даному географічному районі або в певній галузі економіки.

Припустимий ризик – загроза повної втрати прибутку від реалізації того чи іншого проекту підприємницької діяльності в цілому.

Природно-екологічні ризики - ризики, що виникають внаслідок залежності людини і в цілому суспільного виробництва від природно - кліматичних умов, а також від їх зворотного зв'язку.

Процентний ризик – небезпека втрат комерційними банками, кредитними установами, інвестиційними інститутами, селінговими компаніями у результаті підвищення процентних ставок, що виплачуються ними за залученими коштами, над ставками з наданих кредитів.

Р

Реалізований ризик – здійснена несприятлива для підприємства подія, внаслідок якої може бути погіршена його діяльність.

Регіональні ризики – ризики, що виникають з причин наявності специфіки розвитку та управління окремими регіонами в межах країни.

Ризик – небезпека потенційної втрати ресурсів або недодержання доходів у порівнянні з варіантом, що розрахований на раціональне використання ресурсів у даному виді діяльності, або можлива небезпека втрат.

Ризик банкрутства – небезпека в результаті неправильного вибору вкладення капіталу, повної втрати підприємством власного капіталу й нездатності його розрахування за взятими на себе зобов'язаннями.

Ризик ліквідності – ризик, пов'язаний з можливістю втрат при реалізації цінних паперів або інших товарів через зміну їх якості і споживчої вартості.

Ризик-тейкер – людина, здатна до ризику. Головні риси ризик-тейкера – сміливість, нестандартність вчинків, незалежність, незаурядність, динамічність, схильність до експерименту, але водночас тверезий розрахунок, спроможність багатосторонньо й швидко оцінювати обстановку, миттєво реагувати на зміну обставин, творчо оцінити можливий кінцевий результат.

С

Середньоквадратичне відхилення – корінь квадратний з дисперсії.

Своєчасні ризики – ризики, що не були завчасно передбачені, а також не була розроблена стратегія поведінки підприємства у випадку їх виникнення, і господарюючий суб'єкт реагує на них у момент їх виникнення (на перших стадіях).

Селективний ризик – ризик неправильного вибору варіантів вкладення капіталу, виду цінних паперів для інвестування у порівнянні з іншими видами цінних паперів при формування інвестиційного портфелю.

Систематичні ризики – ризики, притаманні тій чи іншій сфері підприємницької діяльності.

Соціально-політичні ризики – ризики, походження яких базується на можливості виникнення непередбачених ситуацій у випадку зміни державою її політичного курсу, пріоритетних напрямків діяльності уряду, а також можливого введення в дію незапланованих раніше соціальних програм або інших дій, які в основі свого походження мають соціальну сферу (наприклад, страйки, зміни психологічного настрою у суспільстві і т. ін.).

Спеціальні втрати – втрати, що виявляються у вигляді заподіяння шкоди здоров'ю та життю людей, навколишньому середовищу, престижу підприємництва, а також внаслідок інших подій, що мають несприятливі соціально-психологічні наслідки.

Сподіване значення (математичне сподівання) – середньозважена величина усіх можливих результатів.

Суб'єкти ринкової економіки – фізичні і юридичні особи, що вступають в економічні відносини товарообміну та послуг в одних випадках як споживачі, в інших – як виробники.

Т

Технічні ризики – ризики, що визначаються ступенем організації виробництва, проведенням регулярної профілактики обладнання, заходів безпеки, можливістю виконання ремонтів можливих поломок обладнання власними силами підприємства.

Точка безбитковості – критичний обсяг виробництва (реалізації), при якому доходи від продажу виробленої продукції дорівнюють витратам на її виготовлення, тобто прибуток нульовий.

Трудові втрати – втрати робочого часу, зумовлені випадковими, непередбаченими обставинами.

Ф

Фактори виробництва – земля, праця, капітал та підприємницька здібність.

Фінансові втрати – прямі грошові збитки, пов'язані з перевитратою грошей, непередбаченими виплатами, штрафами, сплатою додаткових податків, втратою цінних паперів, зміною валютного курсу, інфляцією.

Фінансові ризики – ризики, що виникають при здійсненні фінансового підприємництва або фінансових угод.

Функції господарських ризиків – інноваційна, регулятивна, захисна та аналітична.

Ч

Частота випадкової події – відношення кількості появ цієї події до загальної кількості спостережень.

Чисті ризики – можливість отримання негативного або нульового результату.

Я

Якісний аналіз ризиків – визначення факторів, що викликають ризики; визначення напрямків та етапів, де виникають ризики; ідентифікація ризиків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ТА РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

Нормативні

1. Концепція (основи державної політики) національної безпеки України : [Постанова Верховної Ради України: офіц. текст : за станом на 19 червня 2003 р.] // Відомості Верховної Ради. – 2003. – № 39. – С. 351.
2. Про охоронну діяльність : [закон України: офіц. текст: за станом 17 листопада 2011 р.]. [Електрон. ресурс]. – Електрон. текст. дані. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>, вільний (дата звернення: 03.09.2022). – Назва з екрана.
3. Про аудиторську діяльність: [закон України : офіц. текст: за станом на 14 вересня 2006 р.]. [Електрон. ресурс]. – Електрон. текст. дані. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>, вільний (дата звернення: 03.09.2022). – Назва з екрана.
4. Про затвердження змін до деяких нормативно-правових актів Міністерства фінансів України з бухгалтерського обліку та визнання такими, що втратили чинність, наказів Міністерства: наказ Міністерства фінансів України від 24 вересня 2010 р. № 1085 // Офіційний вісник України. – 2010. – № 82. – С. 117, ст. 2903.
5. Положення про порядок бухгалтерського обліку активів і операцій підприємств державного, комунального секторів економіки та господарських організацій, що володіють та/або використовують об'єкти державної, комунальної власності: наказ Міністерства фінансів України від 19 грудня 2009 р. № 1213 [Електрон. ресурс]. – Електрон. текст. дані. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z0335-01&c=1#Public>, вільний (дата звернення: 03.09.2022). – Назва з екрана.
6. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку (НП(с)БО (усі діючі). [Електрон. ресурс]. – Електрон. текст. дані. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>, вільний (дата звернення: 03.09.2022). – Назва з екрана.

Підручники і посібники

7. Васильців Т. Г. Економічна безпека підприємництва України: стратегія та механізми зміцнення : [монографія] / Т. Г. Васильців. – Львів : Арал, 2008. – 384 с.
8. Білоусова І. А. Управлінський облік – інформаційна складова системи економічної безпеки підприємства : монографія / І. А. Білоусова. – Київ : Дорадо-Друк, 2010. – 432 с.
9. Бланк И. А. Управление финансовой безопасностью предприятия / И. А. Бланк. – Київ : Эльга, Ника-Центр, 2004. – 784 с.
10. Вітлинський В. В. Ризикологія в економіці та підприємстві : [монографія] / В. В. Вітлинський, Г. І. Великоіваненко. – Київ : КНЕУ, 2004. – 480 с.
11. Гордієнко Н. І. Фінансовий облік [Електрон. ресурс] : навч. посіб. / Н. І. Гордієнко ; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. – 3-тє вид., перероб. і допов. – Електрон. текст. дані. – Харків : ХНУМГ ім.

О. М. Бекетова, 2023. – 288 с. – Режим доступу <https://eprints.kname.edu.ua/62308/>, вільний (дата звернення: 27.04.2023). – Назва з екрана.

12. Голов С. Ф. Фінансовий та управлінський облік / С. Ф. Голов, В. І. Єфіменко. – Київ : ТОВ «Автоінтерсервіс», 2010. – 544 с.

13. Аудит, методика і організація : навч. посіб. / [Н. І. Гордієнко, О. В. Харламова, Ю. І. Мізік, та ін.]. – Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова – 2-ге вид., перероб. і доп. – Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2017. – 319 с.

14. Гончаренко Л. П. Риск-менеджмент : учеб. пособ. / Л. П. Гончаренко, С. А. Филин ; под. ред. д-ра екон. наук, проф. Е. А. Олейникова. – М. : КНОРУС, 2010. – 216 с.

15. Гнилицька Л. В. Обліково-аналітичне забезпечення економічної безпеки підприємства : монографія / Л. В. Гнилицька. – Київ : КНЕУ, 2012. – 305 с.

16. Гнилицкая Л. В. Манипулирование учетными данными – угроза экономической безопасности / Л. В. Гнилицька // *Економіка і управління підприємствами машино-будівної галузі: проблеми теорії і практики.* – 2011. – № 3. – С. 5–13.

17. Козаченко Г. В. Економічна безпека підприємства: сутність та механізм забезпечення: [монографія] / Г. В. Козаченко, В. П. Пономарьов, О. М. Ляшенко. – Київ : Лібра, 2003. – 280 с.

18. Мартюшева Л. С. Фінансова безпека підприємств / Л. С. Мартюшева, Т. Б. Кузенко, О. Ю. Литовченко. – Харків : ХНЕУ, 2008. – 140 с.

19. Міжнародні стандарти аудиту. Надання впевненості та етики. – Київ : Аудиторська палата України, 2010. – 1148 с.

20. Проблеми управління економічною безпекою суб'єктів господарювання: [монографія] / [О. А. Кириченко, М. П. Денисенко, В. С. Сідак, С. М. Лаптев та ін.]. – Київ : ІМБ Університету економіки та права «КРОК», 2010. – 412 с.

Додаткові

21. Принципы бухгалтерского учета / Б. Нидлз и др.: пер. с англ. / под ред. Я. В. Соколова. – М. : Финансы и статистика, 1993. – 496 с.

22. Усатова Л. В. Учетно-аналитическое обеспечение управления бизнес-процессами: теория, методология и практика : монография / Л. В. Усатова, С. В. Холоденко. – М. : Дашков и К. – 2012. – 192 с.

23. Міністерство економіки України [Електрон. ресурс] : сайт. – Електрон. дані. – Оновлюється постійно. – Режим доступу: <http://www.me.gov.ua>, вільний (дата звернення: 10.04.2023). – Назва з екрана.

24. Верховна Рада України [Електрон. ресурс] : сайт. – Електрон. дані. – Оновлюється постійно. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>, вільний (дата звернення: 10.04.2023). – Назва з екрана.

25. Кабінет Міністрів України [Електрон. ресурс] : сайт. – Електрон. дані. – Оновлюється постійно. – Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua>, вільний (дата звернення: 10.04.2023). – Назва з екрана.

26. Журнал «Бухгалтер» [Електрон. ресурс] : сайт. – Електрон. дані. – Оновлюється постійно. – Режим доступу: <http://www.buhgalter.kharkov.com>, вільний (дата звернення: 10.04.2023). – Назва з екрана.

27. Журнал «Бухгалтерія – Бізнес» [Електрон. ресурс] : сайт. – Електрон. дані. – Оновлюється постійно. – Режим доступу: <http://www.buhgalteria.com.ua>, вільний (дата звернення: 10.04.2023). – Назва з екрана.

28. Журнал «Вісник податкової служби України» [Електрон. ресурс] : сайт. – Електрон. дані. – Оновлюється постійно. – Режим доступу: <http://www.visnuk.com.ua>, вільний (дата звернення: 10.04.2023). – Назва з екрана.

29. Газета «Все про бухгалтерський облік» [Електрон. ресурс] : сайт. – Електрон. дані. – Оновлюється постійно. – Режим доступу: <http://www.voby.com.ua>, вільний (дата звернення: 10.04.2023). – Назва з екрана.

30. Журнал «Головбух» [Електрон. ресурс] : сайт. – Електрон. дані. – Оновлюється постійно. – Режим доступу: <http://www.glavbuh.com.ua>, вільний (дата звернення: 10.04.2023). – Назва з екрана.

31. Журнал «Дебет-Кредит» [Електрон. ресурс] : сайт. – Електрон. дані. – Оновлюється постійно. – Режим доступу: <http://www.dtkr.com.ua>, вільний (дата звернення: 10.04.2023). – Назва з екрана.

32. Журнал «Податки і бухгалтерський облік» [Електрон. ресурс] : сайт. – Електрон. дані. – Оновлюється постійно. – Режим доступу: <http://www.factor.kharkov.com>, вільний (дата звернення: 10.04.2023). – Назва з екрана.

33. Газета «Урядовий кур'єр» [Електрон. ресурс] : сайт. – Електрон. дані. – Оновлюється постійно. – Режим доступу: <http://www.ukcc.com.kiev.ua>, вільний (дата звернення: 10.04.2023). – Назва з екрана.

34. Журнал «Податки & бухоблік» [Електрон. ресурс] : сайт. – Електрон. дані. – Оновлюється постійно. – Режим доступу: <https://i.factor.ua/ukr/journals/nibu/>, вільний (дата звернення: 27.04.2023). – Назва з екрана.

Електронне навчальне видання

ГОРДІЄНКО Наталія Іванівна,
СВІТЛИЧНА Тетяна Іванівна

**ОБЛІКОВО-АНАЛІТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ
БЕЗПЕКИ ПІДПРИЄМСТВА**

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

*(для здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти денної та
заочної форм навчання зі спеціальності 071 – Облік і оподаткування)*

Відповідальний за випуск *С. С. Родченко*

За авторською редакцією

Комп'ютерне верстання *Н. І. Гордієнко*

План 2022, поз. 134Л

Підп. до друку 27.04.2023. Формат 60 × 84/16.
Ум. друк. арк. 8,5.

Видавець і виготовлювач:
Харківський національний університет
міського господарства імені О. М. Бекетова,
вул. Маршала Бажанова, 17, Харків, 61002.
Електронна адреса: office@kname.edu.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:
ДК № 5328 від 11.04.2017.